

{ Ρώμη Μανχάταν }

*από την οικονομία του ιερού στα
δίκτυα κίνησης*

Διάλεξη 9ου εξαμήνου
Φεβρουάριος 2016

Λαμπροπούλου Αγλαΐα
Μπούσιος Γιώργος

Επιβλέπων καθηγητής
Τουρνικιώτης Παναγιώτης

Τομέας Ι Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ

ο1 αφορμή | ιερό - κοσμικό _ένα (μη) δίπολο

14

11

ο2 δομή | προσκόνημα και προς - κινήσεις

ο3 Ρώμη - η ιστορική πόλη

ο3.α Το υπόβαθρο της πόλης

α1 Η μεσαιωνική απουσία

α2 Οι νέες ισορροπίες της Αναγέννησης

α3 Η αστική φεουδαρχία των Palazzi

α4 Ο ρόλος του Πάπα-Σχεδιαστή

ο3.β Το όραμα της Νέας Ρώμης

β1 Οι Προκράτοχοι

β2 Το προφίλ του Sixtus V και το σχέδιο του

β3 Οι αρχές του σχεδιασμού

β4 Το 'σπίτι της Χριστιανικής θρησκείας' ή 'η γέννηση

της μοντέρνας πόλης;

ο3.γ Η εξέλιξη μέσα στο χρόνο

γ1 Η ολοκλήρωση του σχεδίου

γ2 Η Piazza del Popolo

γ3 Το Nolli Map και η νέα προσέγγιση της Ρώμης

48

48

52

55

ο4 Μετάβαση I - O Haussmann, η μοντέρνα εποχή και το αποϊεροποιημένο(;) Παρίσι

67

72

73

76

78

80

84

84

90

ο5 Μανχάταν - ο κανάβος

ο5.α Η Νέα Ευρώπη

α1 Η 'νέα' ταυτότητα

α2 Το Grid 1_ το ιστορικό

α3 Το Grid 2_ το αγροτικό

α4 Το Grid 3_ το ιδεατό

ο5.β Το Manhattan Grid

β1 1811_ η σύλληψη

β2 Η προτεσταντική ηθική του κανάβου

96

05.γ Η τρίτη διάσταση

96

γ1 1900_Βοοοοοοο!

98

γ2 Οι λευκοί καθεδρικοί

103

05.δ Μία αναδρομή

103

δ1 Οι 3 Commissioners και ο Πάπας Sixtus

104

δ2 Η αένωση εξάπλωση και τα Αυρηγλιανά τείχη

107

δ3 Το ορισμένο σημείο

108

δ4 Οι λόφοι

108

δ5 Η δύναμη και η εξουσία

109

δ6 Η κορυφογραμμή

111

δ7 Η κίνηση στην πόλη_σύγκριση St. Patrick's Cathedral με Sant'Ignazio di Loyola

06 Μετάβαση II - To American Highway, τα πρόσωπα και το Billboard

07 Ανάμεσα στις πόλεις

07.α Η Drive - Through Religion

α1 Η αγορά της θρησκείας

α2 Τα parking lots των 'box - church'

α3 Το Highway_η 'εν κινήσει πίστη'

07.β Το Lagos - Ibadan Expressway και η 'City of God'

β1 Η εμφάνιση των Religious Camps και το 'RCCG'

β2 Οι πόλεις και το μέτωπο

β3 Η Αγορά του 'traffic jam'

β4 'City of God'

07.γ Πόλη μεταξύ δύο πόλεων

125

128

131

133

134

135

138

141

142

143

151

08 Από την οικονομία του ιερού_

161

159

09_στα δίκτυα κίνησης

*Στην πλειοψηφία των δυτικών γλωσσών ο Γαλαξίας ονομάζεται επίσης
ο δρόμος του Αγίου Ιακώβου'*

Όταν προβάλλεται Ο Γαλαξίας του Bunuel το 1969 ο ριζοσπαστικός αέρας του Μάη του '68 πλανάται ακόμα πάνω από το Παρίσι. Παραδόξως(;) ο ισπανός σουρεαλιστής επιλέγει να καταπιαστεί με ένα θρησκευτικό θέμα και συγκεκριμένα με ένα από τα πιο ιερά και θεμελιώδη προσκυνήματα του καθολικισμού, αυτό προς τα λείψανα του Αποστόλου Ιακώβου στο *Santiago de Compostella*. "Thank God I'm an atheist!" φέρεται να αστειευόταν ο Bunuel και συνθέτει εδώ ένα σύνολο τόσο ελεύθερο όσο μια σουρεαλιστική μυθοπλασία και τόσο πυκνό νοηματικά όσο ένα θεολογικό δοκίμιο.

Αποδίδεται με τη μοναδική ιδιοσυγκρασιακή γραφή του το προσκύνημα δύο σύγχρονων Γάλλων, του Pierre και του Jean, ιδιαίτερα ετερόκλητων και αμφιβόλου ευλάβειας, ένα υβρίδιο πνευματικής αναζήτησης και ιλαροτραγικού road trip με καθορισμένο προορισμό και ακαθόριστες προθέσεις.

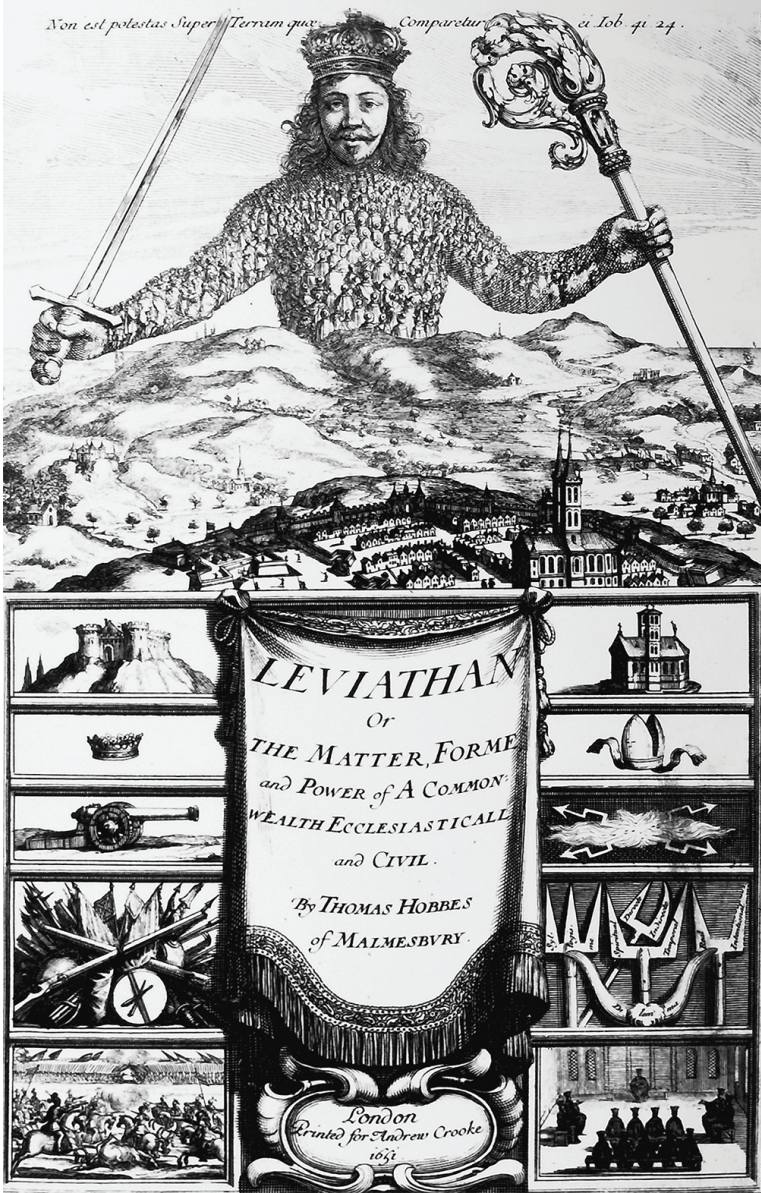
Με κυρίαρχο θέμα τη θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο και ως κοσμοθεωρία, το δόγμα της οποίας αποτέλεσε βάση πολέμων, εκτελέσεων και παράλογων πράξεων, ο Bunuel κριτικάρει και σχολιάζει χωρίς να δίνει ξεκάθαρες απαντήσεις τη σχέση του καθολικισμού με κάθε πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης. Πέρα από την καθαρή σατιρική διάθεση, το μυστήριο που καλύπτει την πίστη καταλήγει να καλύπτει και την ίδια την ταινία, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο για ποικίλες ερμηνείες και εκδοχές, καθώς όλα ανατρέπονται, ακόμα και το ίδιο το προσκύνημα.

'Ο Γαλαξίας δεν είναι ούτε υπέρ ούτε κατά κανενός απολύτως... Η ταινία είναι πάνω απ' όλα ένα ταξίδι διαμέσου του φανατισμού, όπου ο κάθε άνθρωπος πεισματικά προσκολλάται στο δικό του μερίδιο αλήθειας, έτοιμος εν ανάγκη να σκοτώσει ή να πεθάνει γι' αυτό.

*Ο δρόμος που ταξιδεύουν οι δύο προσκυνητές μπορεί να αντιπροσωπεύσει, εντέλει, κάθε πολιτική ή ακόμα και αισθητική ιδεολογία.'*⁰

The Milky Way is neither for nor against anything at all . . . The film is above all a journey through fanaticism, where each person obstinately clings to his own particle of truth, ready, if need be, to kill or to die for it. The road traveled by the two pilgrims can represent, finally, any political or even aesthetic ideology.

L. Bunuel

A

{ 01. αφορμή | ιερό - κοσμικό_ ένα (μη) δίπολο }

0 Mark Polizzotti, *The Milky Way: Easy Striders*, The Criterion Collection

1 Carlos Fuentes, *The Milky Way: The Heretic's Progress*, The Criterion Collection

Αυτή ακριβώς η διφορούμενη φύση της ταινίας, όπου ο δημιουργός *‘σεβόμενος τόσο τις ορθόδοξες όσο και τις αιρετικές απόψεις αποκηρύσσει μόνο τη δογματική σιγουριά και των δύο’*¹, προβληματίζει τον ακροατή σε σχέση με το θεμελιώδες απ αρχής κόσμου και φιλοσοφίας δίπολο *ιερού-κοσμικού*. Η θρησκεία και η πνευματικότητα στον αντίποδα της ύλης και της επιστήμης, η τάση προς το μυστήριο σε αντίστιξη στην επιθυμία για κατανόηση, το παράλογο έναντι του λογικού, επανέρχονται διαρκώς κατά την πορεία της ταινίας. Άλλοτε ως η συνομιλία ενός αστυνομικού με έναν ιερέα και άλλοτε ως η διαφωνία του πιο θεοσεβούμενου γηραιού με τον ανήσυχο νεότερο εκ των δύο προσκυνητών, ακόμα και ως η ‘άνιερη’ πόρνη που τους περιμένει στον ‘ιερό’ προορισμό, το δίπολο εμφανίζεται ξανά και ξανά για να ανατραπεί ισάριθμες φορές.

Η δε παρατήρηση που κάνει στωικά ένας ώριμος άνδρας, που χαρακτηρίζεται μόνο ως *‘The Lecturer’*, μοιάζει να αποκαλύπτει την κυνική προσέγγιση του ίδιου του Bunuel απέναντι στο (μη) δίπολο:

‘Το μίσος μου για την επιστήμη και ο τρόμος μου για την τεχνολογία θα με οδηγήσουν εντέλει σε αυτήν την παράλογη πίστη στο Θεό.’

2 Ο Mircea Eliade (1907-1986), ιστορικός θρησκειών, φιλόσοφος και συγγραφέας μυθολογίας, στο έργο του *Das Heilige und das Profane* (1957) επιχειρεί να παρουσιάσει το φαινόμενο του ιερού στην ολότητά του. Αφορμώμενος από το έργο του Rudolf Otto *Das Heilige* (1917) προχωρά ένα βήμα παραπέρα και ορίζει το ιερό ως το αντίθετο του κοσμικού.

3 Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, p. 15

4 Ibid., p. 11

5 Jean-Jacques Rousseau (1762), *The Social Contract and The First and Second Discourses*, ed. Susan Dunn (New Haven: Yale University Press, 2002), p. 245

A *Leviathan, or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* (1651) το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του έργου του Thomas Hobbes

Και ενώ ο ισπανός σουρεαλιστής που απαρνήθηκε τις καθολικές ρίζες του δηλώνει ακόμα και στα 70 του επιφυλακτικός απέναντι σε απόλυτες αλήθειες, ο επιδραστικότερος μοντέρνος ιστορικός θρησκειών, ο ρουμάνος *Mircea Eliade*, διακρίνει σε αντίθετα στρατόπεδα το *ιερό* και το *κοσμικό*² ως δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης. Ο *homo religiosus*³ των *παραδοσιακών κοινωνιών* βιώνει το χώρο και το χρόνο φορτισμένους σημασιολογικά καθώς το ιερό εκδηλώνεται ως τομή στο κοσμικό (*hierophany*⁴), καθορίζοντας κάθε υλική ή άυλη πτυχή της ζωής του. Στον αντίποδα ο *μοντέρνος άνθρωπος έχει από-ιεροποιήσει τον κόσμο του και έχει προσλάβει μία κοσμική ύπαρξη*, στα πλαίσια της οποίας κάθε πράξη αποτελεί το αποτέλεσμα είτε λογικής σκέψης είτε οργανικής ανάγκης. Τι ορίζουμε όμως ως *παραδοσιακή* ή ως *μοντέρνα* κοινωνία, αν μπορεί να υπάρξει καν τέτοιος απόλυτος χαρακτηρισμός; Και πώς μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη καθαρά κοσμικών δομών σε μία *ιερή* κοινωνία ή αμιγώς ιερών καταβολών σε μία *κοσμική*;

*‘Οι άνθρωποι δεν είχαν στην αρχή κανένα βασιλιά εκτός από τους θεούς και καμία κυβέρνηση εκτός από θεοκρατία’*⁵ σύμφωνα με το *Rousseau*. Οι έννοιες του ιερού και του κοσμικού ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες στα συστήματα εξουσίας του δυτικού κόσμου πριν τον 17ο αιώνα, καθώς θεολογία και πολιτική διαπλέκονταν, παράγοντας θεοκρατικές δομές, οπου πνευματικοί ηγέτες ασκούσαν πολιτική εξουσία και πολιτικοί αρχηγοί κατείχαν θρησκευτικό αξίωμα. Ο νόμος του κράτους και ο νόμος της θρησκείας αλληλεπικαλύπτονταν, αν όχι ταυτίζονταν, σε δομές ιερών κρατών και ιερών πόλεων, όπου το κοινωνικό στερέωμα προέκυπτε σύμφωνα με τις

επιταγές της εκκλησίας. Παρ' όλα αυτά, από τις θεοκρατίες της αρχαιότητας μέχρι τις χριστιανικές θεοκρατίες του Μεσαίωνα, η ταύτιση πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας δε σήμαινε αυτόματα την αφομοίωση του κοσμικού από το ιερό, ούτε και το αντίστροφο. Οι οικονομικές και πολιτικές δομές που προέκυπταν προβληματίζουν, καθώς κανείς εντοπίζει ψήγματα της πιο 'μοντέρνας' τεχνοκρατικής σκέψης στις πιο 'παραδοσιακές' απόλυτες θεοκρατίες.

Το πέρασμα της Ευρώπης από τη θεοκρατία στα κοσμικά κράτη και από τη θεολογία στη νομική επιστήμη γίνεται καθώς ο *Machiavelli*, ο *Bodin* και ο *Hobbes* προτείνουν μία ριζική εκκοσμίκευση της πολιτικής εξουσίας με βάση έναν ισχυρό *Ηγεμόνα*, ένα *χωρίαρχο* εθνικό κράτος ή μία τεχνητή *κρατική δομή-μηχανή*. Και αυτό ακριβώς το ορθολογιστικό κατασκευάσμα του Hobbes, που θα υλοποιούσε το κοινωνικό συμβόλαιο και θα οργάνωνε τη ζωή ενός κοσμικού κράτους, δανείζεται το όνομά του από ένα βιβλικό τέρας. Ο *Leviathan*⁶ μετουσιώνεται από ιερή φιγούρα σε σύμβολο της γέννησης της μοντέρνας πολιτικής επιστήμης. Ειρωνική ή μη, η χρήση του ονόματος φανερώνει την πίστη του Hobbes στην ενοποίηση του πολιτικού και του θεολογικού εννοιολογικού πλαισίου για την οργάνωση του μοντέρνου κράτους ή, αν προχωρήσουμε ένα βήμα παραπέρα, την πίστη στο αστικό δίκαιο με όρους συναισθηματικής, θρησκευτικής υπακοής. Η απόλυτη κυριαρχία του *Leviathan* τον αναδεικνύει σε ένα είδος κοσμικής θεότητας που έρχεται να ανατρέψει οριστικά το δίπολο ιερού-κοσμικού, αποδεικνύοντας πως το πλαίσιο αναφορών του ιερού είναι παρόν στην απαρχή των κοσμικών μορφών δύναμης. Ακόμα πιο ακραία, ο *Carl Schmitt* έχει δηλώσει πως κάθε πολιτική κατηγορία είναι η εκκοσμικευμένη εκδοχή μίας θρησκευτικής αρχής.

Σε κάθε περίπτωση, η αλληλένδετη σχέση *θρησκείας* και *πολιτικής* στην απαρχή της μοντέρνας σκέψης μας κάνει να αμφισβητήσουμε ακόμα περισσότερο την απόλυτη θεώρηση του *Eliade* σχετικά με την υποτιθέμενη αποϊεροποίηση της μοντέρνας κοινωνίας. Και αν το νεωτερικό πνεύμα έχει συνδεθεί δικαιολογημένα με την αυξανόμενη απόκλιση κράτους και εκκλησίας, καθώς η πολιτική εμφανίζεται να προσεγγίζει εντονότερα τη σφαίρα της *οικονομίας*, η θρησκεία δεν είναι απύουσα από τις νέες ισορροπίες. Από τον 17ο μέχρι τον 20ο αιώνα θεωρητικοί και φιλόσοφοι αναζήτησαν τις ιδεολογικές βάσεις της μοντέρνας κοινωνίας και της νέας πραγματικότητας της ελεύθερης αγοράς. Από τον *Max Weber* μέχρι τον *Lefebvre* και τον *Foucault*, η έμφαση δόθηκε στο πνευματικό υπόβαθρο, το πλαίσιο των καταβολών, των συνειρμών και των συναισθημάτων που έτεινε να υποτιμάται σε κάθε θεώρηση της αστικής ζωής. Ο καπιταλισμός φέρεται να υπακούει σε μία *προτεσταντική ηθική*⁷ ή να αναδεικνύεται ο ίδιος σε ηθική και θρησκεία, με τη θεωρητική σκέψη να επιβεβαιώνει τα ασαφή όρια των κοινωνικών φαινομένων, όταν σύμφωνα με τον *Walter Benjamin* :
'το πνεύμα... μιλά μέσα από τη διακόσμηση των χαρτονομισμάτων'.⁸

Καταλήγουμε εντέλει να διακρίνουμε μία διαρκή εναλλαγή ισορροπιών ανάμεσα στη *θρησκεία*, την *πολιτική* και την *οικονομία* ως ρυθμιστές της

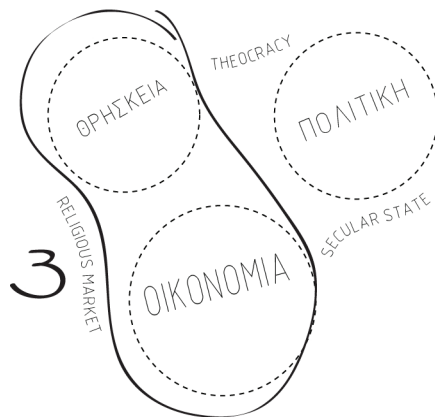
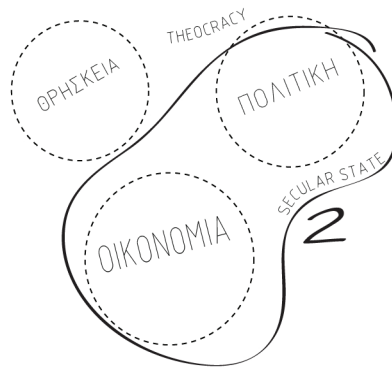
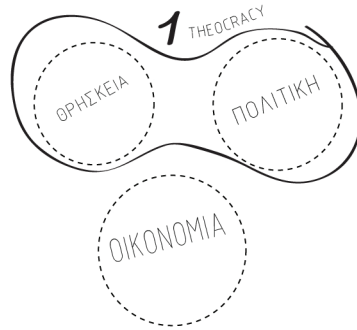
6 Ο Λεβιάθαν αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη και εκτενώς περιγράφεται στο βιβλίο του *Ιάβ* ως τρομερό θαλάσσιο τέρας. Κατά το Μεσαίωνα παρουσιάζεται ως δαίμονας της ζήλοφθοβίας και απεικονίζεται συνήθως ως δράκοντας.

A

7 Max Weber (1905), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*

8 Walter Benjamin (1921), *Capitalism as Religion* [Fragment 74], trans. Chad Kautzer (*Religion as Critique: The Frankfurt School's Critique of Religion*, ed. E. Mendieta, New York: Routledge, 2005), p. 259-62

B Η θεοκρατία, το κοσμικό κράτος και η αγορά της θρησκείας θα εξεταστούν ως τα σημεία σύγκλισης των επιμέρους περιοχών

κοινωνικής ζωής και της ανθρώπινης ιστορίας. Και αν οι τρεις αυτές έννοιες ανήκουν στη σφαίρα της θεωρίας και υπόκεινται στη δικαιοδοσία των αντίστοιχων επιστημών, η χειροπιαστή απόδειξη των πολλαπλών συσχετισμών τους εντοπίζεται στον αστικό ιστό. Η *πόλη* είναι το πεδίο δράσης, ο χώρος έκφρασης και το θέατρο των αλλαγών για την κάθε κοινωνία. Η μορφή του αστικού ιστού, οι δομές και οι ιεραρχίες του, οι χωρικές ποιότητες και η σημασιολογία του δημόσιου και του ιδιωτικού, όλα αποτυπώνουν την επιρροή της εκάστοτε εξουσίας και το αξιακό σύστημα. Τόσο η ίδρυση όσο και η μεταμόρφωση μιας πόλης διηγούνται μια ιστορία εξίσου διαφορούμενη με αυτή που διηγήθηκε ο Bunuel.

B

Ο τόπος και ο χρόνος εμπλέκουν το ιερό και το κοσμικό σε ένα αδιάκοπο παιχνίδι ρόλων, όπου αυτό το αρχετυπικό (*μη*) *δίπολο* παράγει χώρους και *κίνηση*.

{ 02. Δομή | προσκύνημα και προς - κινήσεις }

Οι δύο προσκυνητές ακολουθούν πιστά, χωρίς απόκλιση ή διακοπή, την πατροπαράδοτη πορεία προς τον ιερό προορισμό, αλλά κάθε άλλο παρά συνεχής είναι η αφηγηματική δομή του ταξιδιού τους. Συναντούν, προσπερνούν ή αλληλεπιδρούν με μυστηριώδεις φιγούρες, άλλοτε βγαλμένες από το χριστιανικό ρεπερτόριο και άλλοτε από το σουρεαλιστικό κόσμο των εμμονών του Bunuel. Και ο δημιουργός δε διστάζει ακόμα και να εγκαταλείψει τους πρωταγωνιστές του για μεγάλα διαστήματα για να εισάγει εμβόλιμες ιστορίες, παρεκβάσεις χωρικές ή και χρονικές, από το γάμο της Κανά μέχρι το βασανισμό μιας νεαρής κοπέλας από το μαρκήσιο ντε Σαντ, και από την απολογία του αιρετικού Πρισιλιανού μέχρι τις θεολογικές αναζητήσεις ενός μετρ και των σερβιτόρων του. Η δράση 'γλιστράει' με την ανυπέμβλητη μαεστρία και ροϊκότητα των κλασσικών μπουνουελικών αριστουργημάτων από το τώρα στο πριν και από το α-χρονικό στον ιστορικό χρόνο, ο δε δρόμος πλαισιώνεται από μικρά πανδοχεία, σταματημένα αυτοκίνητα, χωριά και πόλεις.

Έτσι, το ένα γραμμικό *προσώνημα* εμφανίζεται να σπάει σε πολλές, μικρές *προς-κινήσεις*. Αναδρομές αυστηρές προς το ιστορικό παρελθόν ή διηγήσεις ελεύθερες προς τη σουρεαλιστική φαντασία, σύντομες ή μεγαλύτερες στάσεις εκατέρωθεν της βασικής διαδρομής, όλες μαζί παράγουν έναν κορμό κινήσεων και αφηγήσεων, που υπακούει σε αυτό που ο σκηνοθέτης αποκαλούσε '*discontinuous continuity*'⁹. Η συνοχή του συνόλου δε γίνεται άμεσα αντιληπτή ως μία τυπική, συνεχής πορεία, αλλά βιώνεται ως μία δημιουργική *σύνθεση ιστοριών* με κοινή προβληματική, που αποκτούν εντέλει μία *παράδοξη συνέγεια*. Ο χάρτης των πόλεων-σταθμών στο δρόμο για το Santiago de Compostella που βλέπουμε στα πρώτα δευτερόλεπτα της ταινίας αποδεικνύεται προφητικός για την ίδια τη μορφή ενός ταξιδιού που κατακερματίζεται δομικά για να αναδειχθεί νοηματικά ολοκληρωμένο.

⁹ Mark Polizzotti, *The Milky Way: Easy Striders*, The Criterion Collection

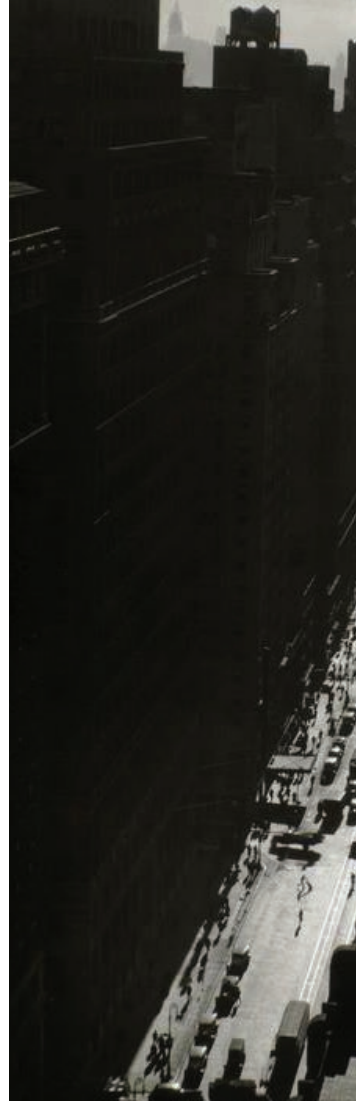
Το προσκύνημα μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένα πνευματικό ταξίδι, ως μία πνευματική εκδοχή κινητικότητας. Και αν τα κλασσικά θρησκευτικά προσκυνήματα φέρνουν στο νου εικόνες μαζικότητας και οργάνωσης, υπάρχουν και οι πιο μεμονωμένες, προσωπικές πορείες προς όχι τόσο τυπικούς προορισμούς, αλλά με εξίσου τυπικά προσκυνηματικά μοτίβα. Εντέλει, η αναγωγή τους σε κάτι περισσότερο από μία τυχαία άλλη διαδρομή, δε συνίσταται στην ιερή ιδιότητα του προορισμού, αλλά στην *ιερότητα* των προθέσεων. Το κίνητρο πίσω από την πορεία, το ισχυρό *προς* μπροστά από την *κίνηση* είναι που την ανάγει σε προσκύνημα. Το προφανές, θρησκευτικό προσκύνημα πολλές φορές καταλήγει περισσότερο μια έκφραση φεστιβαλικών ή εμπορικών ενδιαφερόντων, ενώ κοσμικές διαδρομές αποκτούν τη νοηματική πυκνότητα και τη συναισθηματική φόρτιση πνευματικής αναζήτησης. Το ταξίδι, λοιπόν, δε μένει πάντα γραμμικό, το ιερό γίνεται κοσμικό και το κοσμικό ιερό, αλλά η ροή της κίνησης αφήνει σε κάθε περίπτωση το σημάδι της.

Η αποτύπωση αυτής της ιδιαίτερης ροής γίνεται μέσα και έξω από την *πόλη*, καθώς η αφητηρία, ο προορισμός, αλλά και οι ενδιαμέσοι σταθμοί υπόκεινται σε αλληπάλληλες μεταμορφώσεις. Η περιοδικότητα του προσκυνήματος το καθιστά ένα είδος *‘αστικού ταλαντωτή’*. Και όσο ένα υπερτοπικό προσκύνημα επηρεάζει διασυννοριακές σχέσεις και πλήθος μικρών ή μεγάλων αστικών κέντρων κατά μήκος της πορείας του, τόσο οι ιεροί τόποι μέσα στην πόλη-προορισμό καθορίζουν τη δική της ανατομία. Ο *ιερός χώρος* και η *κίνηση προς αυτόν* αναδεικνύονται σε στοιχείο αστικής σύνταξης, καθώς το προσκύνημα μεταφράζει με υλικούς όρους το πνευματικό μεταπηδώντας στη σφαίρα του πολιτικού. Οργανώνει, με άλλα λόγια, χωρικά την αστική πραγματικότητα, με τον ίδιο τρόπο που ολόκληρες πόλεις δημιουργούνται παρασιτικά πάνω στους άξονες των μεγάλων, *υπερτοπικών* προσκυνημάτων. Μέσα στα όρια της πόλης ποικίλες χρήσεις, δημόσιες και ιδιωτικές, διεκδικούν θέσεις επιρροής με βάση τους άξονες των προσκυνηματικών ροών. Η κλίμακα αλλάζει, όπως και η ταχύτητα της κίνησης, παραμένει, όμως, η ίδια νοηματική φόρτιση στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, που γίνονται οι φορείς όλων αυτών των αντιφατικών μηνυμάτων.

Το προσκύνημα γίνεται, λοιπόν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο *αστικό γεγονός*, και ως τέτοιο θα το εξετάσουμε στην (μη) γραμμική πορεία αυτής της εργασίας. Από μόνο του, εξάλλου, αποτελεί ίσως το αρχαιότερο και χαρακτηριστικότερο υβρίδιο θρησκευτικού νοήματος, πολιτικού συμβολισμού και οικονομικής πράξης, με τους αρχαίους προσκυνηματικούς δρόμους να ταυτίζονται με τους σημαντικότερους εμπορικούς άξονες και τους ιερούς προορισμούς να αναδεικνύονται σε κέντρα εξουσίας. Αποτελεί, λοιπόν, το κατάλληλο *στοιχείο δομής* μιας αφήγησης ανάμεσα σε τόπους και χρονικές περιόδους, όπου το προσκύνημα προς μία χριστιανική βασιλική έρχεται παραδόξως κοντά στο υπερατλαντικό ταξίδι ενός ευρωπαϊού αρχιτέκτονα, ένας πάπας σε τρεις αμερικανούς τεχνοκράτες και ο κυριακάτικος εκκλησιασμός στα καζίνο του Las Vegas.

A

B

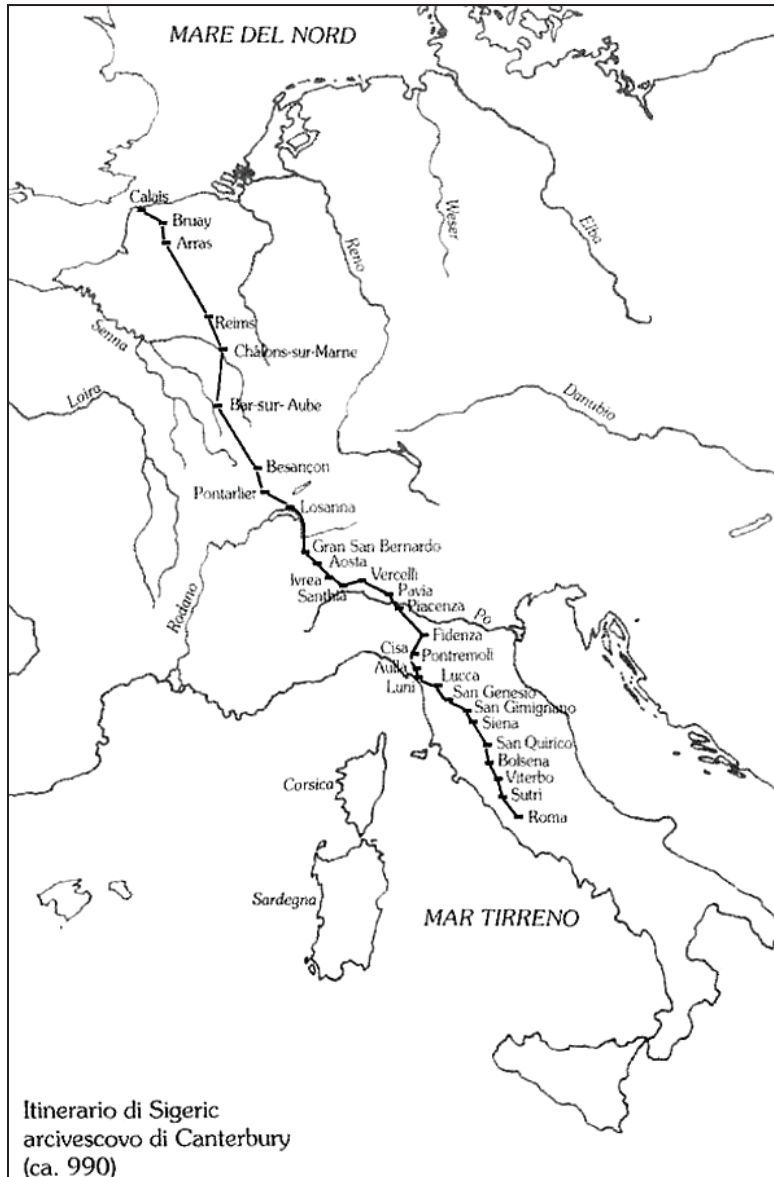

Г

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

‘Mille viae ducunt homines per saecula Romam’
‘Χίλιοι δρόμοι οδηγούν τους ανθρώπους για πάντα στη Ρώμη’

Alain de Lille, ‘Liber Parabolarum’ , 1175

A

‘Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στη Ρώμη’ – το διάσημο ρητό που χρησιμοποιείται σήμερα μεταφορικά, στα χρόνια του Μεσαίωνα βρισκόταν αρκετά κοντά στην πραγματικότητα. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έχει πέσει, ωστόσο τα ίχνη της σε όλη την Ευρώπη συνεχίζουν να είναι υπαρκτά αρκετούς αιώνες αργότερα, στα ίχνη των οδών που διέτρεχαν όλες τις παλιές αποικίες και που συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται και να ελεγκτούν. Οι δρόμοι ήταν δίοδος επικοινωνίας, το μοναδικό μέσο για την κίνηση εμπορευμάτων από το νότο στην κεντρική Ευρώπη. Ταυτόχρονα όμως, ήδη από τον 5^ο αιώνα αποκτούν και ένα νέο σκοπό, ανταποκρινόμενοι στην ανάδειξη της Ρώμης ως *Ιερής πόλης*, στα πλαίσια της επικράτησης της νέας θρησκείας του Χριστιανισμού. Γίνονται σταδιακά οι φορείς για πλήθη ταξιδιωτών που ολοένα και περισσότερο συρρέουν στην πόλη, θέλοντας να δουν από κοντά τα σύμβολα της νέας πίστης, τον τόπο - αφητηρία στην εξάπλωση της, την έδρα του διαδόχου του Αποστόλου Πέτρου. Γίνονται μέρος πολλών διαφορετικών διαδρομών με ένα κοινό σκοπό, μία κοινή κατάληξη – γίνονται φορείς ενός *προσωνήματος*.

1 Dante Alighieri(1320), Divina Comedia

Όσο ο πληθυσμός της πόλης μίκραινε και τα αρχαία μνημεία έπεφταν σε αχρησία, τόσο ο αριθμός των προσκυνημάτων και των επισκεπτών αυξανόταν. Η Ρώμη μπορεί να είχε χάσει το ρόλο της πολιτικής και ηγετικής πρωτεύουσας, ωστόσο όλο και περισσότερο κυριαρχούσε ως θρησκευτική. Πρόκειται για μια αντιφατική κατάσταση που θα διατηρηθεί για πολλούς αιώνες. Στη συλλογική μνήμη ήταν το κέντρο μιας ξεπεσμένης αυτοκρατορίας – ο Δάντης την περιέγραψε χαρακτηριστικά ως *‘χώρα που πενθεί το χαμό του συζύγου της, της Αυτοκρατορίας’*¹ – ταυτόχρονα όμως ήταν το κέντρο δράσης του Πάπα, της κεφαλής της νέας εκκλησίας, αλλά και τόπος μαρτυρίας των αγίων της. Οι κατακόμβες των πρώτων χριστιανών αλλά και οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές έκαναν την πόλη ισάξιο, αλλά και πολύ πιο προσβάσιμο θρησκευτικό προορισμό από την αρκετά μακρινότερη Ιερουσαλήμ.

{ Via Francigena – ‘ο δρόμος που έρχεται από τη Γαλλία’ }

Ο *Sigeric*, αρχιεπίσκοπος του *Canterbury*, πραγματοποιεί ένα ταξίδι από το *Canterbury* της Αγγλίας στη Ρώμη και καταγράφει τις 80 στάσεις στην πορεία του μέσα από την *‘Via Francigena’*², οδό που διατρέχει τη Γαλλία και μέσω των Άλπεων καταλήγει στην ιταλική πόλη. Πρόκειται για μια από τις πρώτες σωζόμενες καταγραφές ενός τέτοιου προσκυνηματος αλλά και μιας οδού που για αιώνες θα αναφέρεται σε ημερολόγια ταξιδιών προς τη Ρώμη. Η Francigena δεν είναι ένας ρωμαϊκός δρόμος, αλλά μια σειρά από διαδρομές που συναντιούνταν στην κεντρική Ευρώπη και κατευθύνονταν προς τη Ρώμη. Υπήρξε κύριος εμπορικός άξονας για πολλούς αιώνες, όμως με τον καιρό έχασε τη σημασία του και διασπάστηκε σε πολλές μικρότερες διαδρομές. Πριν γίνει αυτό ωστόσο, αποτέλεσε το σημείο συνάντησης των

2 Ο *Sigeric the Serious* κατέγραψε το ταξίδι του από το *Canterbury* στη Ρώμη, για να συναντήσει τον Πάπα Ιωάννη XV και να χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος το 990 μ.Χ. Σώζεται ακόμα χειρόγραφο του 11ου αι. από το *‘Itinerary of Archbishop Sigeric’*.

A Αναπαράσταση της Via Francigena, με βάση τους 80 σταθμούς που περιγράφει ο Αρχιεπίσκοπος Sigeric το 990 μ.Χ.

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

τριών μεγάλων προσκυνημάτων της εποχής. Οι ταξιδιώτες προς τους Αγίους Τόπους περνούσαν από εκεί στο δρόμο τους για τα λιμάνια – αφετηρίες των πλοίων προς τη Μεσόγειο, εκείνοι προς το Santiago de Compostela της Ισπανίας διέρχονταν από εκεί και ακολουθούσαν άλλες οδούς δυτικά ενώ οι πιστοί προς τη Ρώμη συνέχιζαν στην ευθεία του δρόμου μέχρι τον τελικό προορισμό.

Το οδοιπορικό του Sigeric δεν είναι παρά ένα από τα πολλά που θα γραφτούν από τον 9ο αιώνα και μετά για τα προσκνήματα στη Ρώμη από ταξιδιώτες που επισκέπτονται την αρχαία πόλη. Με τον καιρό οι περιγραφές αυτές αποκτούν έναν άλλο χαρακτήρα, πέρα από τον προφανή θρησκευτικό και αποδεικνύουν ότι τα ταξίδια έγιναν σιγά σιγά εμπειρίες γνώσης και παρατήρησης. Έτσι, ο ταξιδιωτικός οδηγός γνωστός και ως *‘Einsiedeln Itinerary’*³, στα τέλη του 9ου αιώνα, περιγράφει 11 διαφορετικές πορείες μέσα στην πόλη της Ρώμης, που κάθε φορά ξεκινούν από μία πύλη των τειχών και περιγράφουν στη διαδρομή αρχαία μαζί με χριστιανικά μνημεία. Η πόλη έχει παρακάμσει, δεν έχει όμως απωλέσει την ιστορία της, αφού εκείνη την έχει εντυπώσει ισχυρή και σημαντική στα μάτια των πιστών. Τα αρχαία ερείπια αποτελούν ταυτόχρονα τα *σύμβολα* μιας πρότερης ακμής αλλά και τα *ίχνη* της πτώσης, στον απόηχο της οποίας η νέα εκκλησία αναδεικνύεται ως κυρίαρχη δύναμη.

3 Το χειρόγραφο του οδηγού σώζεται στα αρχεία της βιβλιοθήκης του Αβαείου Einsiedeln στην Ελβετία, ενώ ο συγγραφέας είναι άγνωστος.

Το προσκνήμα εδώ πια απευθύνεται στον *πιστό – ταξιδιώτη* που κινητοποιείται τόσο από την πίστη του όσο και από την περιέργεια του για τις εμπειρίες του ταξιδιού. Οι δρόμοι μπορεί να οδηγούν στη Ρώμη, όμως αυτό δε σημαίνει ότι δεν είναι δύσβατοι. Η πόλη διαθέτει τους τάφους των Αγίων και τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ωστόσο από μόνα τους αυτά δεν αρκούν για να αποζημιώσουν εκείνον που φτάνει στον προορισμό. Η επικρατούσα εικόνα της στη συλλογική συνείδηση των προσκυνητών περιλαμβάνει μαζί με τα παραπάνω, τα τείχη της πόλης, το Κολοσσαίο, το Πάνθεον, υδραγωγεία, κίονες αρχαίων ναών. Ερείπια χωρίς χρήση, που όμως εντυπώνονται και αυτά ως χαρακτηριστικά του τόπου. Έτσι, αρκετούς αιώνες αργότερα στην κατάλληλη εποχή, αυτή η *‘συνειδησιακή εικόνα’* της Ρώμης θα μένει ακόμα ισχυρή, κατευθύνοντας και ορίζοντας την πραγματική της.

{ 03.α Το υπόβαθρο της πόλης }

{ τα 3 πρόσωπα της Ρώμης }

Στην Αιώνια Πόλη κατά τα μεσαιωνικά και αναγεννησιακά χρόνια εντοπίζονται τρεις διαφορετικοί αστικοί καταλύτες, των οποίων οι διαρκείς συγκρούσεις και ζυμώσεις αποτυπώνονται στην εξέλιξη του ιστού. Από τη μία η φεουδαρχική ελίτ των ισχυρών ευγενών οικογενειών, από την άλλη η κοινότητα της πόλης, ο δήμος της Ρώμης αν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε έτσι, και φυσικά η παπική εξουσία. Ο τριπλός αυτός χαρακτήρας της πόλης, *φεουδαρχικός*, *αστικός* και *παπικός*, εντοπίζεται σε όλες τις αποφάσεις που λαμβάνονται, καθώς η κάθε πλευρά διεκδικεί πολιτική δύναμη και ασκεί οικονομική επιρροή. Όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, η πορεία από το Μεσαίωνα προς τη Ρώμη της Αντιμεταρρύθμισης χαρακτηρίζεται από την όλο και μεγαλύτερη εξασθένηση της συλλογικότητας των κατοίκων και ταυτόχρονα την αυξανόμενη εξουσία του Πάπα έναντι των μεγάλων οίκων.

{ α1 Η μεσαιωνική απουσία }

⁴ Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, p. 498

Η Μεσαιωνική φεουδαρχική κοινωνία συγκροτούσε πόλεις χωρίς αυστηρό σχέδιο, οργανωμένες πυκνά και ασύντακτα γύρω από τον καθεδρικό, τον πύργο του ηγεμόνα και την κεντρική πλατεία. Στην περίπτωση της Ρώμης, κάτι τέτοιο δε συνέβη ποτέ. Εδώ η μεσαιωνική πόλη έχει περιοριστεί σε ένα πολύ μικρό τμήμα της αρχαίας πόλης, στα νοτιοανατολικά του *Castello S. Angelo*, στην απέναντι όχθη του ποταμού Τίβερη, φτάνοντας ανατολικά μέχρι το λόφο του Καπιτωλίου. Χαρακτηριστικό είναι ότι η έκταση αυτή τα Ρωμαϊκά χρόνια ήταν σχεδόν ακατοίκητη εξαιτίας του ανθυγιεινού κλίματος της, όμως εδώ γίνεται το κέντρο της πόλης επειδή βρίσκεται δίπλα στο μοναδικό από τα αρχαία υδραγωγεία που ήταν ακόμα υπό λειτουργία ⁴. Με την παπική έδρα ακόμα στο Λατερανό, η *Via Papalis*, ξεκινώντας από τον αστικό πυρήνα δίπλα στην *Ponte Sant' Angelo* και διαμέσου του λόφου του Καπιτωλίου, των ερειπίων του ρωμαϊκού *forum* και του Κολοσσαίου, καταλήγει στη βασιλική του Αγίου Ιωάννη και αποτελεί την κύρια τελετουργική διαδρομή και μόνη εμφανή 'ραχοκοκαλιά' της μεσαιωνικής Ρώμης.

⁵ Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, p. 77

Η πρωτεύουσα της μεγαλύτερης αυτοκρατορίας του αρχαίου κόσμου λοιπόν, έφτασε στα Μεσαιωνικά χρόνια να αποτελεί τη σκιά του εαυτού της, όπου μόνο τα σκορπισμένα μνημεία και τα ίχνη των αρχαίων τειχών μαρτυρούσαν πλέον την περασμένη δόξα της. Η Ρώμη πέρασε αιώνες παρακμής στη διάρκεια των οποίων ο πληθυσμός της συρρικνώθηκε, ενώ η οικοδομική δραστηριότητα περιορίστηκε στο ελάχιστο. Η πόλη που κάποτε φιλοξενούσε πάνω από ένα εκατομμύριο κατοίκους, τώρα μετά βίας άγγιζε τον πληθυσμό των 17.000 τον 13ο αιώνα ⁵. Θα περίμενε κανείς η παρουσία της Παπικής εξουσίας στην πόλη και η διαρκής θρησκευτική σημασία της

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

ως τόπου προσκυνήματος να αποτελούσαν παράγοντες ανάπτυξης. Ωστόσο, το ενδιαφέρον για πολλούς αιώνες έχει στραφεί στην κεντρική Ευρώπη και τις πόλεις του Ιταλικού Βορρά, η δε παπική εξουσία εμφανίζεται, αν και πνευματικά ισχυρή, πολιτικά αποδυναμωμένη με αποκορύφωμα τη σύντομη εξουσία στην *Αβινιόν* (1309-1377). Η απουσία του ίδιου του Πάπα από τη Ρώμη αποτελεί, κυριολεκτικά και συμβολικά, το τελικό χτύπημα στην *έμπρωτη* πάλαι πρωτεύουσα.

Ο *S. Giedion* εντοπίζει στις κυρίαρχες πόλεις του Ιταλικού βορρά μια μορφή *δημοκρατίας του μεσαίωνα*⁶, που συνοψίζεται στην ισχυρή συλλογικότητα των κατοίκων απέναντι στην απόλυτη εξουσία του εκάστοτε ηγεμόνα. Στη Ρώμη, αν και ποτέ δεν άγγιξε τον ίδιο βαθμό με τις πόλεις του βορρά, το φιλελεύθερο κύμα του 12^{ου} αιώνα οδήγησε στη δημιουργία μιας δημοτικής διοίκησης με έδρα στο λόφο του Καπιτωλίου, που διευθετούσε ζητήματα των πολιτών πολλές φορές σε ανοιχτή σύγκρουση με τα παπικά συμφέροντα. Με την κεντρική αγορά της πόλης να βρίσκεται και αυτή στους πρόποδες του ίδιου λόφου, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως η εδραίωση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης του Πάπα έβρισκε πέρα από τους φεουδάρχες ένα δεύτερο αντίπαλο στο ισχυρό ακόμα, *κοινοτικό πνεύμα* του δήμου της Ρώμης.

⁶ *Ibid.*, p. 42

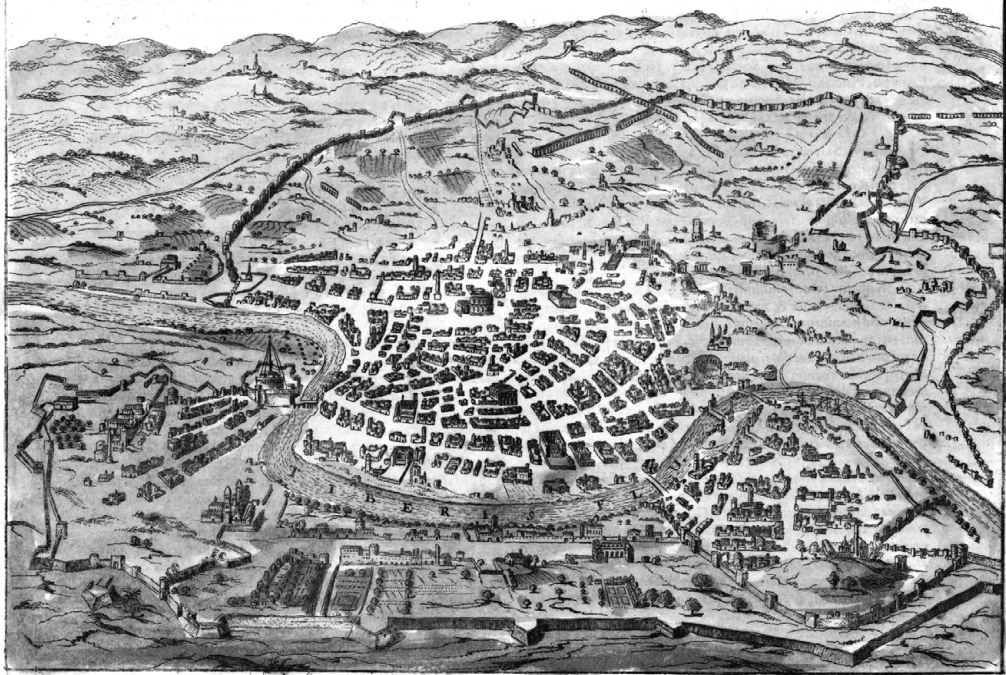
{ α2 Οι νέες ισορροπίες της Αναγέννησης }

Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει σταδιακά και η δύναμη της κοινότητας θα μειωθεί μετά την επιστροφή του Πάπα από την Αβινιόν, την εγκατάσταση στη νέα έδρα του Βατικανού, αλλά και την εισροή στην πόλη μελών ισχυρών οικογενειών εμπόρων και τραπεζιτών από τον Ιταλικό Βορρά, όπως οι Μεδικοί. Αυτές οι οικογένειες θα έχουν μία ιδιότυπη σχέση με την παπική εξουσία, άλλοτε με αντίθετα συμφέροντα και άλλοτε τροφοδοτώντας την με δικούς τους πάπες. Σε κάθε περίπτωση, όμως, τόσο ο *φεουδαρχικός*, όσο και ο *παπικός* χαρακτήρας της πόλης βρίσκουν τη χωρική τους έκφραση σε δύο συνοικίες, που στα πρώτα χρόνια της Αναγέννησης αναδεικνύονται σε πυρήνα της πόλης, το *Borgo* και το *Banchi*.

Το *Borgo* δημιουργείται στα μεσαιωνικά χρόνια ως επέκταση της πόλης γύρω από το ναό του Αγίου Πέτρου, αλλά μόνο με τη μεταφορά της παπικής έδρας στο Βατικανό ξεκινά η περίοδος έξαρσης της οικοδομικής δραστηριότητας, τόσο για την αναβάθμιση του ναού, όσο και για τις παπικές εγκαταστάσεις. Η καρδιά της παπικής εξουσίας χτυπά εδώ και πολλοί πάπες θα αφιερώσουν όλη την ενέργειά τους σε αυτό το πολύ μικρό τμήμα της πόλης. Ενώ, όμως, ο Άγιος Πέτρος είναι το πνευματικό σύμβολο, στην άλλη άκρη των παράλληλων δρόμων του *Borgo Nuovo* βρίσκεται η πραγματική κατοχύρωση της εξουσίας: το *παπικό θησαυροφυλάκιο* στο φρούριο *Castello Sant' Angelo*. Το μαυσωλείο του Αδριανού χρησίμευε μεταξύ άλλων ως φυλακή και ως καταφύγιο σε περίπτωση εισβολής, η σημασία του, όμως, ως τεκμήριο της οικονομικής δύναμης του Πάπα είναι τεράστια.

^B Άποψη της *Νέας Ρώμης*, *Jodocus Hondius*, χαρακτηριστικό, 1627. Διακρίνεται η πυκνότητα του μεσαιωνικού κέντρου της πόλης που παραμένει ακόμα ο αστικός πυρήνας, όπως και τα όρια των Αυρηλιανών τειχών, ενώ στην απέναντι όχθη του Τίβερη διακρίνεται το *Castello Sant' Angelo* με τις παράλληλες χαράξεις του *Borgo Nuovo*

ROMA

O. Pan. del. sc. Palazzo Madama
 1. Palazzo Carpegna, 2. Capella della Chiesa di S. Ivo nel Collegio della Sapienza, 3. Palazzo Giustiniani, 4. Chiesa del SS. Salvatore.

F

O. Pan. del. sc. Palazzo Ferrucci
 1. Chiesa di S. Brigida, 2. Chiesa di S. Maria del Crocifisso detta la Morte, 3. Arco che passa su la Strada Giulia, 4. Palazzo della Religione Teutonica, 5. Palazzo Mandosi.

A

Η γέφυρα Ponte Sant' Angelo που οδηγούσε από το φρούριο στην πόλη και η γύρω περιοχή μετατράπηκε στο κέντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας της πόλης. Εδώ στο *Banchi* έμποροι και τραπεζίτες από την Τοσκάνη και την υπόλοιπη Ιταλία και Ευρώπη υλοποιούσαν συναλλαγές με την παπική αυλή και οι συμφωνίες τους πολλές φορές ρύθμιζαν την οικονομική, διπλωματική και πολιτική μοίρα της Ευρώπης. Το γεγονός ότι ο πάπας μπορούσε να κόψει νόμισμα (το παπικό νομισματοκοπείο βρισκόταν στη *Via dei Banchi Vecchi*) και να καθορίσει με αυτόν τον τρόπο τις χρηματοοικονομικές ισορροπίες και το μέλλον του εμπορίου επιβεβαιώνει το ρόλο του ως *οικονομικού ρυθμιστή*, κάτι που πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη στη συνέχεια.

7 Μελετητές όπως ο R. Goldthwaite, επίτιμος καθηγητής Ιστορίας στο Johns Hopkins και η L. Jacobi, επίκουρη καθηγήτρια στην Ιστορία της Αρχιτεκτονικής και της Πολεοδομίας στο MIT, εντοπίζουν στις οικονομίες της Ιταλικής Αναγέννησης πρώιμες καπιταλιστικές δομές.

Εξάλλου, η νομισματική οικονομία των ανεξάρτητων *πόλεων-κρατών* της Βενετίας και της Φλωρεντίας και τα υποστηρικτικά της εμπορικά δίκτυα, υποστηρίζεται από πολλούς ερευνητές πλέον ⁷ πως αποτελούν ένα είδος *πρώιμου καπιταλισμού*. Συγκεκριμένα, ο τρόπος με τον οποίο οι έμποροι-τραπεζίτες διεξήγαγαν συναλλαγές με τιμολόγια, ασφάλειες, λογιστικά βιβλία και συγκέντρωναν και διαχειρίζονταν τον πλούτο θυμίζει το πνεύμα του βιομηχανικού καπιταλισμού του 17ου αιώνα. Οι δε συνακόλουθες κοινωνικές συμπεριφορές, όπως η απληστία, η τάση για κατανάλωση και επιδεικτική πολυτέλεια, επιβεβαιώνουν μία πρακτική ανταγωνισμού που φέρνει στο νου τους καπιταλιστές της μοντέρνας εποχής. Η Ρώμη σε καμία περίπτωση δεν ανέπτυξε το σύνθετο τραπεζικό και οικονομικό μοντέλο αυτών των πόλεων, οι ισχυρές οικογένειες, όμως, που αναδείχθηκαν μέσα στην Αναγέννηση δίπλα στην παπική εξουσία προέρχονταν από τις πόλεις του βορρά. Οπότε, το να εξετάσουμε το ρόλο του πάπα και την *ανερχόμενη αστική τάξη* της Ρώμης στα πλαίσια μιας τέτοιας θεώρησης αποτελεί μία ενδιαφέρουσα προσπάθεια να διαβάσουμε πίσω από τα καθαρά θρησκευτικά και πολιτικά κίνητρα που με πρώτη ματιά εντοπίζουμε.

{ α3 Η αστική φεουδαρχία των Palazzo }

Η Ρώμη υπέφερε για χρόνια από εσωτερικές αναταραχές και διαμάχες ανάμεσα στους ανερχόμενους τοπικούς άρχοντες και την εξουσία της Παπικής εκκλησίας. Και αν η αίγλη του Βατικανού και ο νέος ναός του Αγίου Πέτρου θα αποτελούσε την αστική επιβεβαίωση της ανωτερότητας του Πάπα, τα *Palazzo* των οίκων διεκδικούσαν ρόλο αστικών και οικονομικών κόμβων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η ίδια η πόλη δεν διέθετε δικούς της τεχνίτες και αρχιτέκτονες. Έτσι, αμφότερες πλευρές τους αναζήτησαν στις υπόλοιπες πόλεις της Ιταλίας. Ο *Michelangelo* για παράδειγμα, επιμελείται το *Palazzo Farnese* αλλά αργότερα και το ναό του Αγίου Πέτρου.

Γ *Palazzo Madama*, Giuseppe Vasi, χαρακτηριστικό, 18ος αιώνας

Δ *Palazzo Farnese*, Giuseppe Vasi, χαρακτηριστικό, 18ος αιώνας

Τα παλάτια των ευγενών και ισχυρών οικογενειών στη Ρώμη κτίζονταν πάνω σε σημαντικές αρτηρίες, όπως η *Via Papale* και η *Via del Corso*, ή νέες μεγάλες χαράξεις, όπως η *Via Giulia*. Αυτό φανερώνει την οικονομική αλλά και συμβολική σκοπιμότητα να αποτελούν αστικούς κόμβους και

κοινωνικούς πυκνωτές μέσα στον άτακτο μεσαιωνικό ιστό. Τα μεγάλα αυτά ορθοκανονικά συγκροτήματα αποτελούσαν κρίσιμο στοιχείο οργάνωσης του χώρου, προσέδιδαν με άλλα λόγια μία πολυπλόκτη *αστικότητα* στο παράδοξα βουκολικό ακόμα τοπίο. Οι δε όψεις τους αποτελούσαν τη βιτρίνα του οίκου, ήταν εξωστρεφείς με μεγαλοπρεπές κεντρικό μπαλκόνι αν ο οίκος είχε πρόσφατα πάπα, και δημόσιο ελεύθερο χώρο μπροστά τους. Ο πολιτικός, λοιπόν, χαρακτήρας των οικογενειών είναι έκδηλος και τα παλάτια γίνονται μέσο επιβεβαίωσης του ενεργού και κυρίαρχου ρόλου τους στην αστική ζωή.

Ο οικονομικός, όμως, ρόλος τους είναι αυτός που έχει μεγαλύτερη σημασία για τη συνέχεια. Οι τεράστιες αυτές δομές απασχολούσαν μέχρι και 200 ή 300 ζευγάρια χέρια, που κατοικούσαν στο υπόγειο ή τη σοφίτα, εργάζονταν στα γραφεία, στους στάβλους και τις κουζίνες του ισόγειου, όπου συχνά υπήρχαν και εμπορικά καταστήματα. Επομένως, αποτελούσαν ενεργές *οικονομικές δομές*, που προσέφεραν εισόδημα και στέγη στις κατώτερες τάξεις, στήριζαν την τοπική παραγωγή και εντάσσονταν στο δίκτυο του εμπορίου. Είτε ανήκαν σε μεγάλους οίκους, είτε πολλές φορές σε αδελφότητες και θρησκευτικά τάγματα (όπως οι Ιησουίτες), ενθαρρύνονταν από το νόμο να ελεγκθούν και πολλές φορές κατέληγαν να καθορίζουν τη φύση μιας ολόκληρης συνοικίας. Όλα αυτά, όμως, πάντα στα ασφυκτικά πλαίσια ενός ασύντακτου μεσαιωνικού ιστού, που δεν άφηνε περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης και διατηρούσε αυτή τη μορφή αστικής φεουδαρχίας ως τη μόνη δυναμική μονάδα αστικής ζωής...

{ 4 Ο ρόλος του Πάπα-Σχεδιαστή }

Η επιτυχία της θρησκευτικής μεταρρύθμισης στις αρχές του 16^{ου} αιώνα είχε δημιουργήσει συνθήκες πίεσης για την Καθολική Εκκλησία, που έβλεπε τα συμφέροντά της, ιδίως στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, να πλήττονται ανεπανόρθωτα. Στον αντίποδα λοιπόν, είχε ξεκινήσει μια σειρά μέτρων, έναν αγώνα δρόμου *Αντιμεταρρύθμισης*⁸ που θα επανέφερε την κλονιζόμενη υπεροχή της. Όλη αυτή η κατάσταση, όπως είναι φυσικό έθετε τον εκάστοτε Πάπα σε μια διαρκή προσπάθεια για διατήρηση και εξάπλωση της πνευματικής του επιρροής. Πώς όμως η εικόνα της αδιαμφισβήτητης αυτής κυριαρχίας μπορούσε να συνάδει με μια Ρώμη ως έδρα της Εκκλησίας, που είχε ξεκάθαρα μείνει πίσω τόσο στο επίπεδο ζωής των κατοίκων, όσο και στην γενικότερη οικοδομική και εμπορική δραστηριότητα;

Ήδη από τον 15ο αιώνα, ο ρόλος του *Πάπα-Σχεδιαστή* είχε αποκτήσει σταθερή υπόσταση. Η επιτροπή σχεδιασμού της πόλης (*maestri di strada*), που μέχρι τον 13^ο αιώνα συγκροτούταν από το δήμο, έγινε παράρτημα του *Αποστολικού Επιμελητηρίου*⁹. Το 1480 με παπική βούλα αποκτά δε το δικαίωμα να απαλλοτριώνει ιδιωτική περιουσία για την κατασκευή σημαντικών έργων, θρησκευτικών ή αστικών. Η χρηματοδότηση των νέων δρόμων και οι βελτιώσεις στους παλιούς προέρχεται εν μέρει από φόρο που επιβαλλόταν επί των ιδιοκτητών γης από την εκκλησία, ενώ ο οικοδομικός κώδικας, αν

⁸ Η Αντιμεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας ξεκινά από το 16^ο και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, με σειρά μέτρων που περιελάμβαναν μεταξύ άλλων την Ιερά Εξέταση και το Index Librorum Prohibitorum, τον κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων.

⁹ Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, p. 485

μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε έτσι, του 1574 ψηφίστηκε ως παπικό διάταγμα. Είναι, επομένως, σαφής η αξίωση από την παπική εξουσία της πολεοδομικής δικαιοδοσίας και του ρόλου του *σχεδιαστή*.

Άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, λοιπόν, ο εκάστοτε προκαθήμενος υιοθετούσε στα θρησκευτικά και διοικητικά καθήκοντα του και την χρηματοδότηση, επίβλεψη και επέκταση πλήθους αρχιτεκτονικών έργων. Κληρονομούσε στην πραγματικότητα από τους προηγούμενους, εργοτάξια που με τη σειρά του συνέχιζε στη διάρκεια της θητείας του και κληροδοτούσε στους διαδόχους του. Η Αναγέννηση είχε βοηθήσει φυσικά στη δημιουργία μιας νέας αρχιτεκτονικής και στην κατασκευή των πρώτων μεγάλων δημόσιων κτιρίων στη Ρώμη. Ο καθεδρικός του Αγ. Πέτρου, ακόμα υπό κατασκευή αλλά και μεμονωμένα έργα όπως το *Καπιτώλιο*, παρά τη σημασία τους αποτελούσαν σημειακές εξάρσεις σε ένα κατά τα άλλα συγκεχυμένο, μεσαιωνικό πολεοδομικό ιστό. Παρόλα αυτά αποδεικνύουν το αυξανόμενο ενδιαφέρον των θρησκευτικών ηγετών για αναβάθμιση της πόλης, που θα κορυφωθεί στα τέλη του 16ου και στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα.

{ το Καπιτώλιο }

Ο Michelangelo, με πρωτοβουλία του *Πάπα Παύλου III*, εφαρμόζει το 1537 στην πράξη τις αρχές της προοπτικής, συνδυάζοντας τις όψεις των τριών κτιρίων με τις μνημειακές κλίμακες και την οβάλ κάτοψη. Δεν πρόκειται ωστόσο για ένα έργο που ακολουθεί κατά γράμμα τις προσαγές της Αναγεννησιακής λογικής.

Ο *E. Bacon* στο *'Design of Cities'*, εντοπίζει στο έργο αυτό το συνδεδετικό κρίκο μεταξύ της αστικής αναβάθμισης στη Φλωρεντία της Πρώιμης Αναγέννησης και το Baroque σχεδιασμό της Ρώμης.¹⁰ Ο *S. Giedion* από την πλευρά του, βλέπει το *σύμβολο της χαμένης ελευθερίας των Μεσαιωνικών πόλεων-κρατών* και ένα σχόλιο στην απολυταρχία της Αντιμεταρρύθμισης¹¹. Σίγουρα πρόκειται πάντως για μία αστική πλατεία, ένα σχέδιο κοσμικού χαρακτήρα, που χρηματοδοτεί και επιβλέπει η κεφαλή της Καθολικής εκκλησίας.

Η *αστική ταυτότητα* της θεοκρατίας είναι εδώ προφανής.

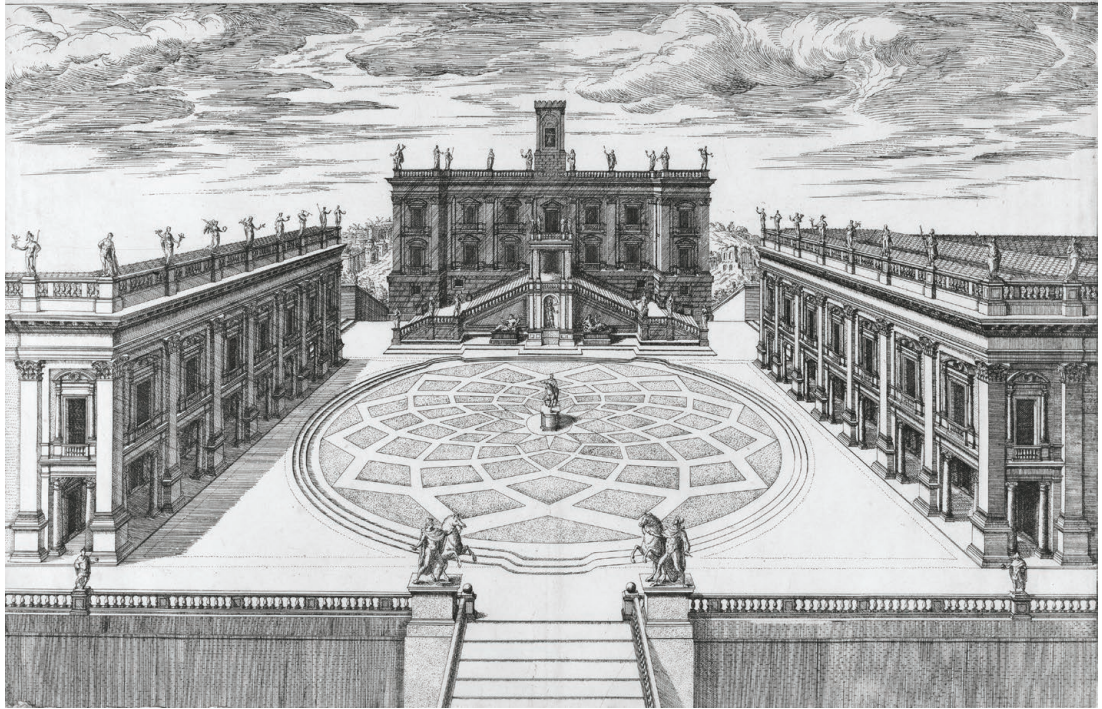
E Πρόκειται για την ανατροπή της πεπατημένης οδού στην οργάνωση της πλατείας, που αναδεικνύεται χωρικός πρωταγωνιστής με τις γύρω όψεις σε ρόλο *σκηνογραφίας*. Αυτή ακριβώς η ανάδειξη του ελεύθερου χώρου θα χαρακτηρίσει τη συνέχεια της πολεοδομίας της Ρώμης και το μόνο που μένει τώρα είναι να βρεθεί το κατάλληλο πρόσωπο στις ιδανικές συνθήκες για να πυροδοτήσει τις επόμενες αλλαγές.

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

10 Edmund Bacon, *Design of Cities*, p. 128

11 Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, p. 71

CAPITOLII SCIOGRAPHIA · EX · IPSO · EXEMPLARI · MICHAELIS · ANGELI · BONAROTI · A · STEPHANO · DV · PERAC · PARIENSI · ACCURATE · DELINEATA · ET · IN · LVCEM · AEDITA · ROMAE · ANNO · SALVTIS · M · DC · L · XIX

{ 03.β Το όραμα της Νέας Ρώμης }

1 Ibid., p. 83

Ο *Felix Perreti* ή καρδινάλιος *Montalto*, μελετούσε και οργάνωνε για χρόνια το νέο σχέδιο για την πόλη της Ρώμης, αναμένοντας τη στιγμή που θα αναλάμβανε τον παπικό θρόνο, τη θέση και το αξίωμα που θα του έδινε τα μέσα για την υλοποίηση του οράματος του. Θα έπρεπε να περιμένει 13 ολόκληρα χρόνια, στη διάρκεια της θητείας του *Πάπα Γρηγορίου XIII*, για να το επιτύχει το 1585 και ύστερα από αυτό 5 μόνο χρόνια για να το εφαρμόσει, μέχρι και το θάνατό του το 1590 σε ηλικία 69 ετών. Ο *S. Giedion*, σκιαγραφεί με γλαφυρό τρόπο το προφίλ του Πάπα *Sixtus V*¹, στην ανάλυση του για το σχέδιο αναμόρφωσης της Μεσαιωνικής Ρώμης στο κλασικό πλέον, αν και σχετικά δογματικό, έργο του *'Space, Time and Architecture'*.

Η στιγμή που ο *Sixtus* οραματίζεται μια νέα Ρώμη, μοιάζει να είναι κομβική στον μελετητή εκείνο που γνωρίζει τόσο το παρελθόν της πόλης όσο και τη μετέπειτα εξέλιξή της και αυτό γιατί πρόκειται για μία χρονική φάση *μετάβασης*. Ένας Πάπας της Ωριμης Αναγέννησης οραματίζεται και θέτει τα θεμέλια της Baroque Ρώμης. Ποτέ ένα σχέδιο τέτοιας κλίμακας δεν θα μπορούσε να εφαρμοσθεί, όμως, αν δεν είχαν δημιουργηθεί από νωρίτερα οι κατάλληλες συνθήκες για να το επιτρέψουν.

{ β1 Οι Προκάτοχοι }

2 Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, p. 490

Ο *Γρηγόριος XIII* (1572-1585), ο προκατόχος του *Sixtus V*, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι *'η οικοδόμηση είναι και αυτή μια μορφή φιλανθρωπίας'*.² Τα έργα μπορεί να είχαν χαρακτήρα δημόσιο και πολλές φορές κοινωνικό, ωστόσο θα ήταν αφελές να τα αντιμετωπίσουμε ως απλές προσφορές προς τους πολίτες της Ρώμης για το κοινό καλό, και αυτό γιατί αποτελούσαν ταυτόχρονα τα απτά δείγματα της φιλοδοξίας των εκάστοτε κατόχων της Παπικής Έδρας. Δεν είναι λίγοι οι Πάπες που ανήκουν στους μεγάλους οίκους της εποχής και, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μεγάλη σημασία των Palazzo μέσα στον ιστό πολλές φορές κατευθύνει τις νέες χαράξεις.

Έτσι, πέραν των μεγαλεπήβολων κτιριακών προγραμμάτων, πολλές φορές οι επεμβάσεις επικεντρώνονταν πάνω ή γύρω από τις ιδιοκτησίες του Πάπα. Για παράδειγμα ο *Λέων X* (1513 – 1521) από την οικογένεια των Μεδίκων, ξεκίνησε την κατασκευή της *Via di Ripetta*, τη δυτική από τις τρεις οδούς που ξεκινούν από την *Piazza del Popolo* θέλοντας να τη συνδέσει σε μία ευθεία με το *Palazzo Madama* (οικία των Μεδίκων) στο κέντρο της πόλης, μεταξύ της *Piazza Navona* και του Πανθέου. Με την κίνηση αυτή παράλληλα ξεκινά πρώτος μια τάση για σχεδιασμό έξω από την Μεσαιωνική πόλη, τραβώντας την πρώτη γραμμή που καταλήγει σε μία από τις πύλες των αρχαίων τειχών. Πρόκειται εδώ για την αφετηρία μιας σειράς έργων που θα υλοποιηθούν οι διάδοχοι του τα επόμενα χρόνια, διεκδικώντας ξανά την *Intra Muros* έκταση της αρχαίας Ρώμης.

E Η πλατεία του Καπιτωλίου, Etienne DuPérac, χαρακτηριστικό, 1569

Ο Παύλος ΙΙΙ (1534 – 1549) λίγα χρόνια αργότερα έρχεται να συμπληρώσει την τριάδα, με την προσθήκη της *Via Babuino*, βόρεια της κεντρικής *Via del Corso*. Η νέα οδός ξεκινώντας από την πύλη, διασχίζει εκτάσεις με αμπελώνες για να φτάσει στους πρόποδες του λόφου *Quirinale* όπου καθόλου τυχαία φυσικά, κάποια χρόνια αργότερα θα ξεκινήσει η κατασκευή της θερινής κατοικίας του Πάπα γνωστή και ως *Palazzo del Quirinale*. Η δε καταγωγή του από τον περίφημο οίκο των *Farnese* είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη του *Palazzo Farnese* με την πρώτη τέλεια αναγεννησιακή πλατεία της πόλης και άμεσες συνδέσεις με την αγορά *Campo de' Fiori*, τη *Via Giulia* και μέσω γέφυρας με την οικογενειακή *Villa* στην απέναντι όχθη του Τίβερη! Σε τέτοιο βαθμό έφτανε, λοιπόν, η επιρροή των προσωπικών συμφερόντων των οίκων στο σχεδιασμό της πόλης.

Εκείνο όμως το έργο που προετοιμάζει το έδαφος περισσότερο ίσως από όλα για το σχέδιο του Σίξτου, είναι η χάραξη της *Strada Pia* από τον Michelangelo καθ' υπόδειξη του Πίου ΙV (1559-1565). Εδώ πλέον οι αρχές σχεδιασμού που εντοπίσαμε στο Καπιτώλιο, αξιοποιούνται για τη δημιουργία της πρώτης θα λέγαμε *λεωφόρου (vista)* στην πόλη. Ξεκινώντας από το *Quirinale* και φτάνοντας στην πύλη *Nomentana*, πρόκειται για μία καθαρή ευθεία στο χώρο. Η μία άκρη καταλήγει σε αστική κλίμακα αντίστοιχη εκείνης του Καπιτωλίου, ενώ στα δύο άκρα της τοποθετούνται τα ρωμαϊκά αγάλματα των Διόσκουρων. Η πλευρά προς την πύλη ενισχύεται με την κατασκευή μίας δεύτερης που 'καδράρει' εσωτερικά την πρώτη. Ο σκοπός του δρόμου για πρώτη φορά δεν είναι μόνο η πρακτική κίνηση από ένα σημείο σε κάποιο άλλο, αλλά περισσότερο η κατασκευή μιας διαδρομής ως *αυτούσιας εμπειρίας*, στην οποία η δυναμική προοπτική κατευθύνει και εντυπωσιάζει. Οι ίδιες αυτές αρχές είναι που λίγο αργότερα θα κινητοποιήσουν και το μεγαλύτερης έκτασης δίκτυο του Σίξτου V.

{ β2 Το προφίλ του Sixtus V και το σχέδιο του }

Από τις περιγραφές φαίνεται ότι ο νέος Πάπας διέθετε τη δυναμική αλλά και τη φιλοδοξία ώστε να οργανώσει και να εκκινήσει την υλοποίηση μιας τόσο μεγάλης κλίμακας επέμβασης. Το προφίλ των περισσότερων από τους προκατόχους του ταίριαζε με μέλη μεγάλων και ισχυρών οικογενειών της εποχής, που φυσικά με την ανάληψη των καθηκόντων τους επεδίωκαν πάντα να προωθούν τα συμφέροντα των οίκων τους. Αντίθετα, ο Σίξτος ή κατά κόσμον Felix Perreti καταγόταν από οικογένεια γεωργών και ξεκίνησε ως Φραγκισκανός μοναχός, ενώ ανήλθε στο αξίωμα του καρδινάλιου σε μεγάλη ηλικία. Και τότε πήρε τον τίτλο Καρδινάλιος Montalto από το όνομα του μικρού χωριού όπου μυήθηκε στο τάγμα των Φραγκισκανών. Το δε κοσμικό του όνομα όχι μόνο δεν το εγκατέλειψε οριστικά με την εκλογή του ως πάπας, αλλά το χρησιμοποίησε για τα πιο σημαντικά του έργα. Στην ταπεινή καταγωγή του και τη στενή σχέση με τη γη ίσως οφείλεται αυτή η πιο έκδηλη *κοσμική υπόσταση*, το οικοδομικό πάθος και τα πολλαπλά ενδιαφέροντα που θα επιδείξει, ξεκινώντας από την προσήλωση στην κατασκευή της ιδιωτικής του

κατοικίας, γνωστής και ως *Villa Montalto*.

3 Ο Fontana, πέραν των έργων που υλοποίησε για τον Sixtus V, σχεδίασε επιπλέον το Παλάτι του Λατερανού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταφορά και ανέγερση των 4 οβελίσκων την εποχή του, θεωρήθηκε πρωτοφανές επίτευγμα στατικής και αναλύθηκε εκτενώς από τον ίδιο στο *Della transportation dell' obelisco Vaticano*, 1590

Ο αρχιτέκτονας *Domenico Fontana* (1543-1607) ³ έγινε το βασικό πρόσωπο στην υλοποίηση του νέου προγράμματος για την πόλη της Ρώμης κυρίως λόγω της στενής σχέσης του με τον Σίξτο, αφού οι δύο τους είχαν συνεργαστεί ξανά για την κατασκευή της κατοικίας του Πάπα όταν εκείνος ήταν ακόμα καρδινάλιος. Η *Villa Montalto* ήταν μία μικρή σχετικά αγροτική οικία μέσα σε μια τεράστια έκταση κήπων, δίπλα ακριβώς στον ναό της *S. Maria Maggiore*, αρκετά μακριά από την Μεσαιωνική πόλη και το Βατικανό. Με το όνομα ενός άσημου χωριού παρά ενός βαρυσήμαντου οίκου, μία *Villa* που ξεφεύγει από τον κανόνα, μακριά, ακόμα, από το κέντρο των εξελίξεων αποτέλεσε χώρο ανάπαυσης και αναψυχής για τον Σίξτο, όπου φύτεψε ο ίδιος ελαιόδεντρα και κυπαρίσσια και σίγουρα εμπνεύστηκε και γιατί όχι μοιράστηκε με τον Fontana τα σχέδια του για την πόλη.

Έτσι αναλαμβάνοντας το αξίωμα του, ο Πάπας φαίνεται πως δεν έχασε καθόλου χρόνο, ξεκινώντας αμέσως την εφαρμογή των όσων είχε οραματιστεί. Η ταχύτητα και η ταυτόχρονη εκτέλεση διαφορετικών σημείων του σχεδίου εντυπωσίασε τον Giedion, ο οποίος μιλάει για *ένα σπάνιο οργανωτικό πνεύμα και έναν εκπληκτικό συγχρονισμό θεωρίας και πράξης*. Από την άλλη, ο Bacon χαρακτηρίζει το αποτέλεσμα των εργασιών έως το 1590, τη χρονιά δηλαδή θανάτου του Σίξτου, ως *αρκετά παρωχημένο*. Αυτό φυσικά έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με το γεγονός ότι ο ίδιος πέθανε ξαφνικά και δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το πρόγραμμα. Τι είναι όμως αυτό που επιτελέστηκε και γιατί έπαιξε τελικά τόσο σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της Ρώμης τους επόμενους αιώνες;

{ η απόδοση ενός προσκυνηματος }

Z

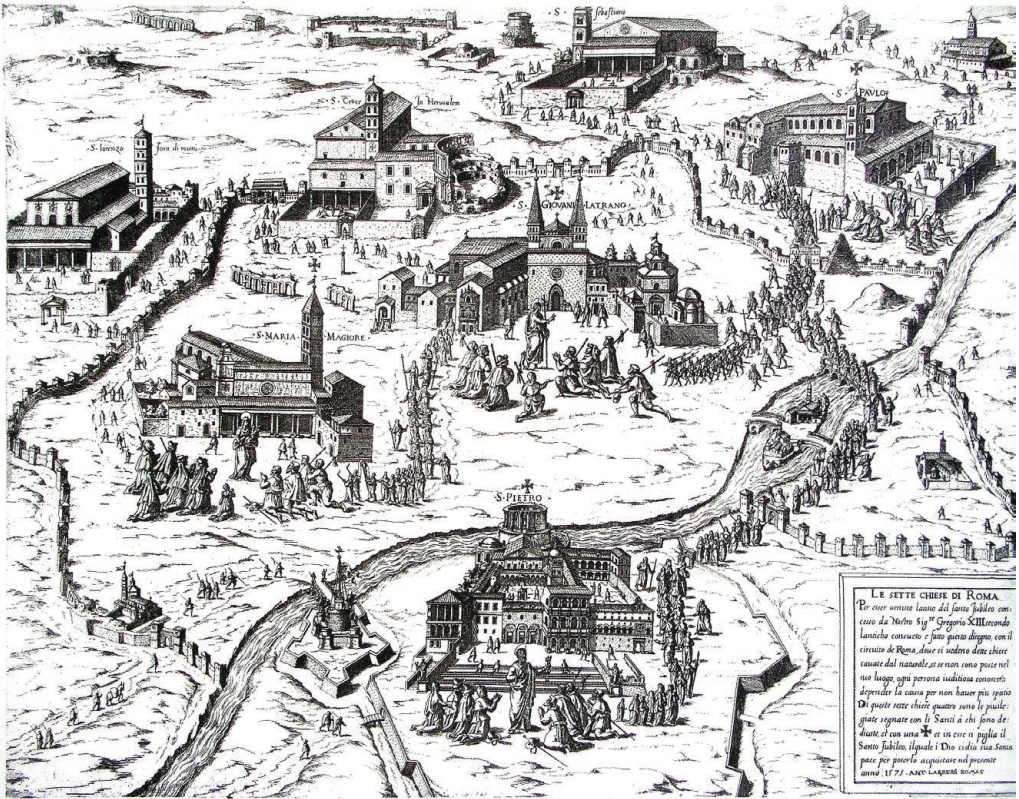
Το χαρακτηριστικό του 1575 από τον *Antoine Lafrery*, παρουσιάζει τα πλήθη των πιστών σε σειρές να μετακινούνται μεταξύ των 7 μεγάλων Χριστιανικών ναών της Ρώμης. Πρόκειται για τον *Άγιο Πέτρο*, τη *Santa Maria Maggiore*, το *S. Giovanni Laterano* και το *S. Croce in Jerusalem* μέσα στα όρια των ρωμαϊκών τειχών και τους *San Paolo*, *S. Sebastiano* και *S. Lorenzo* έξω από αυτά. Η εικόνα προβληματίζει εξ αρχής για αυτό που αποδίδει. Εδώ δεν πρόκειται για ένα χάρτη, μια λεπτομερή χωρική καταγραφή της πόλης ή μία συστηματική αρχιτεκτονική αποτύπωση. Αντίθετα, αυτό που βλέπουμε είναι η απόδοση μιας ξεκάθαρης ιδέας: *η πόλη της Ρώμης ως τόπος προσωνήματος*. Ο χώρος και ο χρόνος δεν έχουν λόγο να αποδοθούν όπως πραγματικά, καθώς εδώ αυτό δεν ενδιαφέρει κανέναν. Έτσι, το Κολοσσαίο είναι απλά ένα μικρό 'παρεκκλήσι' μπροστά στον υπερμεγέθη *Santo Croce*, όπως και το *Castello Sant Angelo* μπροστά στον Άγιο Πέτρο. Οι επτά ναοί ξεχωρίζουν μνημειώδεις μέσα σε ένα άγονο και κατά τα άλλα άδειο τοπίο, ενώ ροές ανθρώπων γεμίζουν τον ενδιαμέσο χώρο με ένα πυκνό δίκτυο κινήσεων.

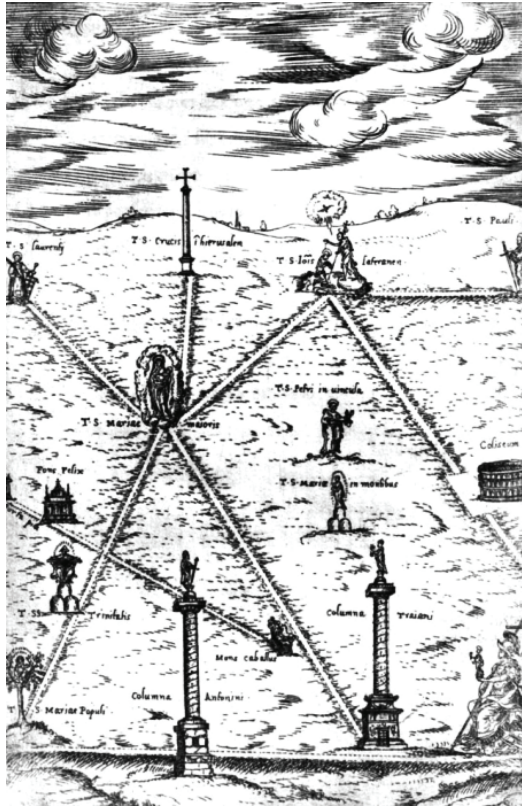
Z Οι 7 εκκλησίες της Ρώμης, Antoine Lafrery, χαρακτηριστικό, 1575

H Χάρτης της Ρώμης, Giovanni Francesco Bordino, χαρακτηριστικό, 1588

Το χαρακτηριστικό υποδεικνύει αυτό που ήδη γνωρίζουμε, την σημασία δηλαδή της πόλης ως θρησκευτικό προορισμό, ένα σύνολο από ιερά και χώρους

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

H

λατρείας της χριστιανικής πίστης που λειτουργούν ως πόλος έλξης για πλήθη πιστών. Παράλληλα όμως, αναδεικνύει και την κινητήρια δύναμη πίσω από το σχέδιο που οραματίζεται ο Πάπας Σίξτος. Η Ρώμη βρίσκεται εντυπωμένη στην κοινή συνείδηση ως ιερός τόπος, όμως αυτό δεν αρκεί. Οι ναοί – προορισμοί των προσκνημάτων κυριαρχούν στο τοπίο, όμως η ίδια η εικόνα της πόλης ακόμα δεν ανταποκρίνεται στη φήμη της. Οι κινήσεις των πιστών θα γίνουν οι χαράξεις των νέων δρόμων, που με τη σειρά τους θα ορίσουν ένα συγκροτημένο αστικό ιστό.

{ η απόδοση ενός σχεδίου }

Στο χαρακτηριστικό του *Giovanni Francesco Bordino* το 1588, διακρίνονται οι χαράξεις του σχεδίου, ίσως ότι κοντινότερο υπάρχει στο γενικό σχέδιο που δεν σώζεται. Ο συσχετισμός με το χαρακτηριστικό του Lafrery είναι προφανής στον τρόπο που αποδίδονται τα επιμέρους σημεία. Πρόκειται για τους ίδιους ναούς που είδαμε και παραπάνω, όμως εδώ κάτι είναι διαφορετικό. Τα σημεία πλέον εικονίζονται απαλλαγμένα από οποιαδήποτε αναφορά αρχιτεκτονικής, είναι σύμβολα στο χώρο συνδεδεμένα με γραμμές. Οι ναοί αποτυπώνονται με την εικόνα του αντίστοιχου αγίου, πλέον όμως δεν κυριαρχούν αλλά αποτελούν απλώς μέρος της σύνθεσης. Μπορεί η αφετηρία να ήταν το προσκύνημα των πιστών, όμως το σχέδιο του Πάπα δεν περιοριζόταν γύρω από αυτό. Οι ναοί είναι σημεία στο χάρτη, μαζί όμως με το Κολοσσαίο, την στήλη του Τραϊανού και τα ρωμαϊκά αγάλματα των Διόσκουρων. Τα σκορπισμένα μνημεία της αρχαίας πόλης γίνονται εδώ μέρος της διαδρομής, *ισάζια* με τους σταθμούς του προσκνημάτος και οι ακανόνιστες κινήσεις των πεζών έχουν πλέον μετατραπεί σε καθαρές ευθείες.

Παρά το γεγονός ότι το χαρακτηριστικό χρονολογείται στη διάρκεια της θητείας του Σίξτου, όταν ακόμα οι περισσότεροι δρόμοι ήταν υπό κατασκευή και προτού το νέο σχέδιο πάρει την τελική του μορφή στο χώρο, η απόδοση της συνολικής πρόθεσης είναι ξεκάθαρη. Το σχέδιο αξιοποιούσε υπάρχοντες δρόμους με τη δημιουργία ενός μόνο ακόμα, της *Strada Felice* (από το όνομα του Felix) που συνέδεε την S. Maria Maggiore με την *Piazza del Popolo*, ενώ οι κόμβοι του συστήματος κινήσεων σηματοδοτούνταν με την τοποθέτηση αιγυπτιακών οβελίσκων. Όπως σημειώνει και ο E. Bacon, οι άξονες στο σχέδιο επικρατούν έναντι των άλλων στοιχείων, υπογραμμίζοντας τη σημασία του ως προς τη *σύλληψη* της ιδέας.⁴ Αυτός είναι ίσως και ο βασικότερος παράγοντας που εξασφάλισε τη συνέχεια του στο χρόνο. Μπορεί ο ίδιος να μην κατάφερε να το επεκτείνει, εντυπώθηκε όμως στη συνείδηση της πόλης και έγινε πεδίο δράσης για τις επεμβάσεις εκείνων που τον διαδέχθηκαν.

H

⁴ Edmund Bacon, *Design of Cities*, p. 138

{ β3 Οι αρχές του σχεδιασμού }

{ οι οβελίσκοι }

Η χρήση του οβελίσκου ως οργανωτικό σημείο στο χώρο της νέας Ρώμης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς πρώτα απ' όλα αποτελεί μια εντυπωσιακή αντίφαση. Όπως και τα υπόλοιπα αρχαία μνημεία που εντάσσονται στο σχεδιασμό, έτσι και αυτός υπογραμμίζει την κοσμική διάσταση της επέμβασης που εξετάζουμε. Πρόκειται για ένα *παγανιστικό σύμβολο* που αξιοποιείται για την ισχυροποίηση μιας προσκυνηματικής χριστιανικής διαδρομής. Ένας σταυρός στην κορυφή του οβελίσκου αρκεί για να τον μετατρέψει από 'ξεπεσμένο είδωλο' σε νέο σύμβολο της Παπικής εκκλησίας.

Γιατί όμως ένα τέτοιο αντικείμενο να γίνει το βασικό εργαλείο σχεδιασμού του νέου δικτύου; Δεν είναι μόνο ζήτημα πρακτικότητας, ούτε καθαρά ζήτημα συμβολισμού. Σίγουρα, η πόλη ήταν ακόμα γεμάτη από αρχιτεκτονικά υπολείμματα της ιστορίας της, διαθέσιμα σε όποιον ήθελε να τα αξιοποιήσει. Επίσης, στα πλαίσια μιας διάθεσης για επανάχρηση οτιδήποτε σχετικού με τον αρχαίο κόσμο, ήταν κοινή πρακτική η διαρκής μετακίνηση ρωμαϊκών γλυπτών και άλλων έργων τέχνης και η διακόσμηση νέων κτιρίων με αυτά. Φαίνεται όμως εδώ πως η επιλογή των οβελίσκων δεν είναι καθαρά τυχαία. Άλλωστε πρόκειται για γλυπτά τεραστίων διαστάσεων, που μόνο η μετακίνηση τους αποτελούσε ιδιαίτερα φιλόδοξο για την εποχή εγχείρημα και αυτό από μόνο του είχε αποτρέψει οποιονδήποτε πριν τον Σίξτο να επιδιώξει την αξιοποίησή τους. Η επιλογή τους λοιπόν εκ πρώτης όψεως μπορεί να φαίνεται παράλογη και αυτό γιατί ο σκοπός που επιτελούν δεν είναι άμεσα διακριτός.

5 Richard Sennett, *The Conscience of the Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 153

Η ιδέα υπήρχε, το σχέδιο ήταν έτοιμο και τα μέσα είχαν ήδη εξασφαλισθεί, όμως εκείνο που χρειαζόταν το εγχείρημα για να πετύχει ήταν ένα *στοιχείο οργάνωσης*. Ο Richard Sennett στο *'Conscience of the Eye'* εξηγεί πώς ο οβελίσκος γίνεται το *χωρικό εργαλείο* για την εφαρμογή στην πόλη των αρχών της *αναγεννησιακής προοπτικής*. Περιγράφει το ραδινό σχήμα του ως αυτό που κατευθύνει το βλέμμα του προσκυνητή προς την κορυφή όπου το όριο της, απύσασ ακόμα, πόλης φθίνει και δίνει τη θέση του σε εκείνο του ουρανού. Η ένταση που δεν μπορούσαν να προσφέρουν οι επίπεδες όψεις των εκκλησιών δίνεται από ένα μοναδικό σημείο στον τρισδιάστατο χώρο που δημιουργεί μία καθαρά υποκειμενική προοπτική θεώρηση της διαδρομής γιατί είναι πάντα σε σχέση με την εξίσου υποκειμενική τοποθέτηση του περιπατητή που τη διασχίζει. Οι οβελίσκοι δεν είναι ο προορισμός, είναι όμως εκείνο το στοιχείο που προσανατολίζει το βλέμμα και εντείνει τη γραμμική προοπτική του δρόμου μετατρέποντάς τον σε ένα *'τούνελ της όρασης'*.⁵

Διαδρομές που περνούν μέσα από βοσκοτόπια, χωρίς μέτωπα κτιρίων ή υπαρκτά όρια, θυμίζοντας σε μια τολμηρή σύγκριση τα αμερικανικά highways της δεκαετίας του '60, έρχονται εδώ να αποκτήσουν ένα σημείο

{ Ρώμη - η ιστορική πόλη }

αναφοράς. Η απουσία του αστικού ιστού που θα όριζε το βλέμμα του πεζού, αναπληρώνεται από το γραμμικό στοιχείο του οβελίσκου που διακρίνεται πάντα στο βάθος. Άλλωστε, πρόκειται για ένα γλυπτό αποκομμένο πλέον από την άρρηκτη σχέση με το κτίριο. Τοποθετείται *περίοπτα στο χώρο* με την ιδεώδη για την Αναγέννηση τόλμη της ελληνικής αρχαιότητας και ως αυτόνομο στοιχείο δεν εξαρτάται από το περιβάλλον του. Αντίθετα, λειτουργεί καθοριστικά σε τέτοιο βαθμό που τα κτίρια και ο δημόσιος χώρος σε μια νοητή ακτίνα, σταδιακά μεταβάλλονται για να ακολουθήσουν τις ‘υποδείξεις’ του.

Όμως εδώ κρύβεται και κάτι ακόμα, που αφορά την υπόσταση των αρχαίων αυτών γλυπτών μέσα στο χρόνο. Όπως σημειώνει ο Kostof, ο οβελίσκος φέρει πάνω του *‘το μήνυμα της παγκόσμιας δύναμης’*. Η μορφή τους είναι αιγυπτιακή, αρχικά φτιαγμένοι για να δοξάσουν τη λατρεία του θεού Ήλιου, ενώ στα ρωμαϊκά χρόνια μεταφέρονται στη Ρώμη για να αποδείξουν την απόλυτη κυριαρχία της Αυτοκρατορίας. Πλέον καλούνται να επιβεβαιώσουν το θρίαμβο της Καθολικής Εκκλησίας και την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της. Αν φέρουμε στο μυαλό μας τον μονοθεϊστή *Αγενατών* ή *Φαραώ Ήλιο*⁶ στην Αίγυπτο και την αναγωγή του Οκταβιανού Αυγούστου σε *Pontifex Maximus*,⁷ αποκαλύπτεται η θεοκρατική σημασιολογία του οβελίσκου και η αδιάκοπη συνέχεια του στο χρόνο ως *αρχέτυπου* πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας.

6 Ο Ακενατών ή Αμένοφις Δ΄ (Φαραώ της Αιγύπτου μεταξύ 1353 – 1336) επιχείρησε να δημιουργήσει μονοθεϊστική θρησκεία στο όνομα του Θεού Ήλιου (Ατόν) με τον ίδιο αρχιερέα του, η οποία ωστόσο εγκαταλείφθηκε με το θάνατο του.

7 Το αξίωμα του Pontifex Maximus, αρχιερέα του Collegium Pontificum στην αρχαία Ρώμη, ήταν θρησκευτικός τίτλος μέχρι την εποχή που ο Αύγουστος γίνεται αυτοκράτορας και μεταφέρει την ιδιότητα και τα καθήκοντα του τίτλου στον ίδιο.

Θα μπορούσαμε να πάμε ίσως και ένα βήμα παραπέρα. Μοιάζει λες και η μεγαλιθική, αρχαιολογική μορφή των οβελίσκων ήδη από τη στιγμή που τοποθετήθηκαν ξανά, έγινε ένα με την τοπογραφία της Ρώμης, ανεξάρτητα από συμβολισμούς και υποδείξεις. Η ενσωμάτωση τους στο σχέδιο της πόλης ήταν τόσο πετυχημένη που εντυπώθηκαν στη συλλογική μνήμη ως αναπόσπαστο τμήμα του χώρου σε βαθμό που δεν αμφισβητήθηκαν ποτέ ξανά μετά από το σχέδιο του Σίξτου. Αντίθετα, η παρουσία τους ‘λατρεύτηκε’ από τους αρχιτέκτονες ανά τους αιώνες και καθόρισε την εξέλιξη του τοπίου της πόλης της Ρώμης ως ένα δεδομένο και αδιαπραγμάτευτο κομμάτι του.

{ οι επτά λόφοι και τα τείχη }

‘The tumbled, hill – strewn topography, the untidiness of centuries, the vastness of the untamed eastern hills, the call of ruins, all this convulsion and sweep invited a prodigal vision, dramatic gestures, show.’

S. Kostof – *A History of Architecture*

Οι προσκυνητές που συνέρρεαν στη Ρώμη την εποχή του Σίξτου, ακολουθώντας τους δρόμους από την Ιταλία και την Κεντρική Ευρώπη έφθαναν στην πόλη από το Βορρά. Τα ίχνη των αρχαίων τειχών και οι πύλες τους παρέμεναν σε ερειπιώδη κατάσταση, θυμίζοντας διαρκώς το μεγαλειώδες παρελθόν της. Ακολουθώντας τις αρχαίες *Via Flaminia* και

8 Ο οβελίσκος της Piazza del Popolo. Οβελίσκος του Ραμσή II ή οβελίσκος του Σίξτου V. Ιερογλυφικά σύμβολα αλλά και χριστιανικός σταυρός στην κορυφή.

Via Nomentana, οι πιστοί έφθαναν στα όρια της αρχαίας πόλης και αντίκριζαν τις ακατοίκητες εκτάσεις γης, το *disabitato*⁸, με τα σκορπισμένα ερείπια ρωμαϊκών ναών και τα περιγράμματα των εκκλησιών του προσκυνήματος. Αυτή η *‘αταξία αιώνων’* ήταν τελικά και ένα από τα ισχυρότερα εργαλεία σχεδιασμού για το όραμα του Σίξτου, αλλά και όσων τον διαδέχθηκαν. Οι νέες οδοί που χαράσσονταν αποτελούσαν συνέχεια των αρχαίων οδών που κατέληγαν έξω από τις πύλες, τα αρχαία μνημεία γίνονταν το παρασκήνιο για κάθε νέο σχέδιο και έργο.

Περισσότερο όμως από όλα, τα ίδια τα τείχη λειτούργησαν ως νοητό αλλά και υλικό όριο. Το σχέδιο του Σίξτου εξέφρασε απόλυτα την πρόθεση να ανακτηθεί η χαμένη γη, επιχείρησε να απλωθεί σε όλη την έκταση της αρχαίας πόλης, δίνοντας ταυτόχρονα τις εξόδους διαφυγής που είχε ανάγκη ο μικρός, πυκνοδομημένος μεσαιωνικός ιστός. Ταυτόχρονα όμως, ήταν και η χωρική έκφραση μίας νοσταλγίας για τη χαμένη δόξα της πόλης, που όμως μπορούσε και έπρεπε να ανακτηθεί λαμπρότερη. Όταν η Ρώμη κατάφερνε για ακόμα μία φορά να γεμίσει τον *Intra Muros* χώρο της, τότε μόνο θα μπορούσε πάλι να εκφράζει το μεγαλείο της Καθολικής Έδρας αλλά και του ισχυρού ηγέτη της. Ως σημεία εισόδου, οι πύλες που σώζονταν ακόμα, δεν αγνοήθηκαν αλλά αντίθετα έγιναν μέρος των διαδρομών, καθιερώνοντας τις οπτικές φυγές των αξόνων κίνησης.

Από την άλλη οι περιήφοι επτά λόφοι της πόλης, οι εξάρσεις του φυσικού ανάγλυφου που μένουν αναλλοίωτες στο χρόνο, έκαναν το τοπίο να μοιάζει πιο άγριο. Δημιουργούσαν ‘εμπόδια’ στις ευθείες του νέου, ορθολογικού σχεδίου που έπρεπε να χειριστεί μία ακόμα πρόκληση. Οι νέοι δρόμοι δεν αναιρούν το *ανάγλυφο*, αλλά ούτε συμβιβάζονται. Διατηρούν τις αδιαπραγμάτευτες ευθείες τους, διαπερνώντας τους λόφους μόνο εκεί που χρειάζεται και χωρίς να ισοπεδώνουν το φυσικό τοπίο. Όπως αναφέρει με ιδιαίτερο ενθουσιασμό ο συντονιστής του έργου Domenico Fontana σε μία από τις περιγραφές του, *‘πέραν του θρησκευτικού σκοπού, οι νέες διαδρομές εξυψώνουν τις ανθρώπινες αισθήσεις’*⁹. Έτσι, η *Strada Felice* διατηρώντας τη συνέχεια της στη διαδρομή από το *San Trinita dei Monti* μέχρι την *Santa Maria Maggiore*, ‘ανεβαίνει και κατεβαίνει’ δημιουργώντας μια ρυθμική εμπειρία που θα είχε χαθεί αν είχε επιδιώξει να παρακάμψει το λόφο ή να ισοπεδώσει τη μορφολογία του. Η οργανική πολυμορφία του εδάφους, μετατρέπεται τελικά σε ρυθμική οργάνωση του δρόμου, που με τη σειρά του δίνει ρυθμό στις κινήσεις των πεζών που τον διασχίζουν.

{ β4 Το *‘σπίτι της Χριστιανικής θρησκείας’*¹⁰
ή *‘η γέννηση της μοντέρνας πόλης’*¹¹ }

Ίσως και τα δύο.

Σίγουρα ο Πάπας ήταν ένας πολύ ευσεβής χριστιανός. Με το παρελθόν του ως Φραγκισκανός μοναχός και ως ιεροεξεταστής στη Βενετία, μπορούμε

⁸ Στα ιταλικά το ‘ακατοίκητο’ - χρησιμοποιείται ως όρος και για την ακατοίκητη περιφέρεια της Ρώμης που περικλείεται από τα Αυρηλιανά τείχη το 16^ο αιώνα

⁹ Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, p. 498

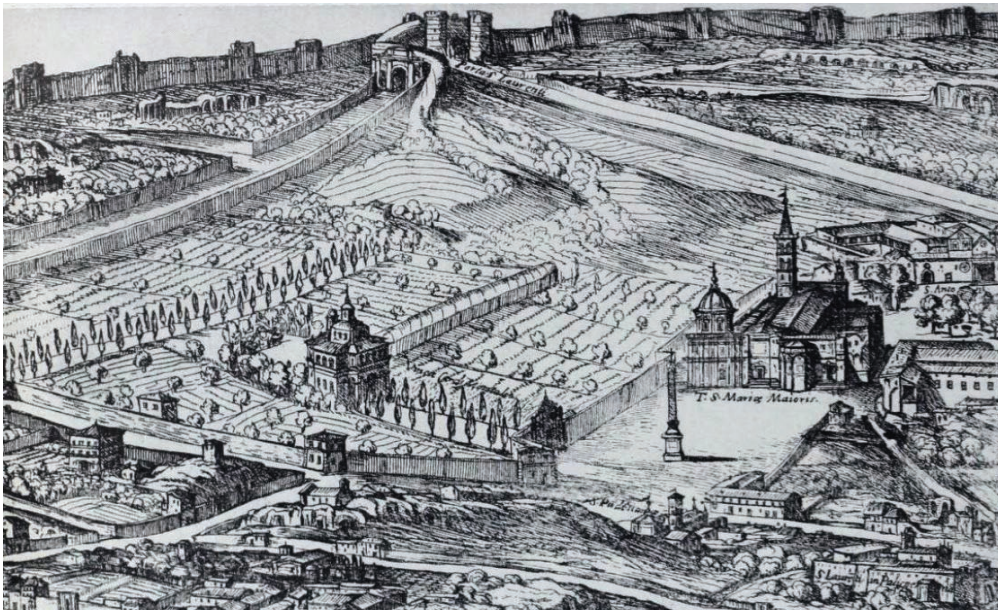
¹⁰ Ibid., p. 490, φράση του Sixtus V

¹¹ Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, p. 100

¹ Χάρτης με την τοπογραφία της Ρώμης και τις χαράξεις των vistas, Giovanni Battista Brocchi, 1820

K

A

σίγουρα να καταλάβουμε πως η ανάδειξη της Ρώμης σε ιερή πόλη αποτελούσε για εκείνον όραμα ζωής και πράξη πίστης. Όμως, η δίψα των προσκυνητών για μετάνοια και η ευλάβεια ενός θρησκευτικού ποιμένα δεν αρκούν ως κίνητρα ενός πολιτικού ηγέτη. Και λαμβάνοντας υπόψη τη διττή φύση του πάπα και την κρίσιμη μεταβατική φάση της ρωμαϊκής κοινωνίας της εποχής προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα πως το σχέδιο του Σίξτου ήρθε να απαντήσει σε μία σειρά κοσμικών ζητημάτων. Η αφορμή του σχεδίου και η ιδεολογική του βάση ήταν αν μη τι άλλο η χωρική έκφραση του προσκυνήματος και η επάνοδος της Ρώμης στη χαμένη της δόξα, ωστόσο η εφαρμογή του αποδεικνύει πως ο χαρακτηρισμός του Giedion μπορεί, αν και υπερβολικός, να μην απέχει τρομερά από την πραγματικότητα.

12 Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, p. 498

Ο Kostof, στο *'A History of Architecture'* σημειώνει πως *'οι προϋποθέσεις (για οικιστική ανάπτυξη) είναι δύο, οι δρόμοι και το νερό - ο νέος Πάπας παρέχει και τα δύο'*.¹²

13 Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, p. 94

Η επέκταση της πόλης έξω από τα αυστηρά καθορισμένα όρια του μεσαιωνικού ιστού είχε ήδη αρχίσει και οι νέες χαράξεις έρχονταν στην πραγματικότητα να αποτελέσουν το υπόβαθρο της εξάπλωσης. Η ίδια η σύλληψη του έργου βασίστηκε στην προσδοκία μιας *οικιστικής ανάτασης*, την οποία θα τροφοδοτούσε η αύξηση των επισκεπτών στην πόλη και αντίστροφα. Οι νέοι δρόμοι δηλαδή θα λειτουργούσαν πέρα από δίκτυο για τους περιοδικούς επισκέπτες ως υποδοχείς για τις νέες γειτονίες της Ρώμης. Μπορεί ο αφορμές για τις χαράξεις να υπάρχουν στην αρχή και το τέλος, αλλά στο ενδιάμεσο τα μέτωπα απουσιάζουν. Αυτό που υπάρχει είναι αγροτικές ιδιοκτησίες, σκορπισμένες θερινές κατοικίες πλουσίων και γενικά μία βουκολική εικόνα που σε καμία περίπτωση δεν ταιριάζει με τις μεγαλειώδεις αστικές λεωφόρους που διανοίγονται. Πρόκειται για λεωφόρους που *αναμένουν* την πόλη που θα εξυπηρετήσουν. Το όραμα συμπεριλαμβάνει τα μελλοντικά μέτωπα - εξάλλου, *'η βούληση τώρα είναι να γεμίσει πάλι η Πόλη'*.¹³

K 'Fontana dell'Acqua Felice' ή 'Moses Fountain', Giovanni Battista Piranesi, χαλκογραφία, 1748

A Απόσπασμα από το χάρτη του Antonio Tempesta, 1593

Διακρίνεται στο κέντρο η έκταση της Villa Montalto με τους κήπους του Sixtus V, δίπλα ακριβώς στην S. Maria Maggiore και το παρεκκλήσι του Fontana. Μπροστά στην εκκλησία φαίνεται ο νεοεγερθείς οβελίσκος του Sixtus, όπως και η Strada Felice που ξεκινά από αυτόν, ωστόσο κρύβεται εν μέρει λόγω της απεικόνισης της καμπυλότητας του εδάφους. Οι ακατοίκητες εκτάσεις του *disabitato* περιλαμβάνονται από τα αρχαία τείχη στο βάθος.

Καθώς, όμως, το ζήτημα της παροχής νερού ήταν αυτό που είχε οδηγήσει στον εγκλωβισμό κοντά στον Τίβερη, ο Σίξτος ανακατασκευάζει το αρχαίο υδραγωγείο *Alexandrina*, που τώρα παίρνει την ονομασία *Acqua Felice*. Δεν είναι ο πρώτος που το οραματίζεται, είναι αυτός, όμως, που ξεπερνά τις τεχνικές δυσκολίες και παραδίδει στην πόλη της Ρώμης το πιο κομβικό ίσως έργο για την επιτυχία του εγχειρήματος. Η *παροχή νερού* ακόμα και στα ψηλότερα σημεία της πόλης εξυπηρετεί διπλό σκοπό: από τη μία παρέχει νερό στην ιδιωτική κατοικία του, τώρα στο κέντρο των νέων χαράξεων, και τις βίλες πλούσιων οικογενειών που βρίσκονταν σκορπισμένες στην λοφώδη περιοχή ανατολικά του *Corso*, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζεται ως ένα καθαρά κοινωνικό έργο για την αναβάθμιση της οικιστικής επέκτασης.

Στα πλαίσια αυτής της κοινωνικής συνείδησης, που κατείχε αλλά σίγουρα προωθούσε και για πολιτικές σκοπιμότητες, ο Πάπας δημιουργεί σιντριβάνια, όπως το *Fontana dell'Acqua Felice*, δημόσια πλυσταριά και στεγασμένες

δεξαμενές. Ακόμα και τα λουτρά του Διοκλητιανού θα μετατρέπονταν βάσει σχεδίου, για να εξυπηρετήσουν όσους ήθελαν να πλένουν τα υφάσματά τους. Η προβολή του Σίξτου ως φιλόανθρωπου ηγέτη και ευεργέτη των κατώτερων τάξεων εξηγείται πολιτικά αν σκεφτεί κανείς το ισχυρό κοινοτικό πνεύμα προηγούμενων εποχών και τη σημασία που κατέχει η λαϊκή επικρότηση στην κατοχύρωση της παπικής εξουσίας μέσα στην πόλη έναντι άλλων ισχυρών παραγόντων της αστικής ζωής. Σε όλα τα έργα, λοιπόν, παρέχονταν χιλιάδες *θέσεις εργασίας* σε ανέργους κατοίκους, ενώ η προώθηση της λειτουργίας βιοτεχνιών μαλλιού και μεταξιού θα προσέφερε ακόμα περισσότερες. Χαρακτηριστικό είναι πως το ίδιο το Κολοσσαίο είχε δεχθεί μετατροπές με όραμα να στεγάσει την πρώτη τέτοιας κλίμακας μονάδα παραγωγής μαλλιού, με εργάτες που θα διέμεναν στο πάνω επίπεδο και θα εργάζονταν στα χαμηλότερα. Αν και δεν υλοποιήθηκε ποτέ, πέρα από την κοινωνική της φύση αυτή η σκέψη μαρτυρά πολλά για το οικονομικό σκεπτικό του Σίξτου.

Η τόνωση της βιοτεχνίας μαλλιού, του κλάδου δηλαδή που ενάμιση αιώνα νωρίτερα είχε αναδείξει τη Φλωρεντία της Αναγέννησης σε μία από τις ισχυρότερες οικονομίες πανευρωπαϊκά, φανερώνει τη βαθιά επιθυμία του πάπα και της αυλής του να αναδειχτεί η Ρώμη σε βιοτεχνική και εμπορική δύναμη. Αν και απουσιάζουν τα εγγενή πλεονεκτήματα των πόλεων του Βορρά, ο πάπας στοχεύει στην τόνωση της *παραγωγής* και κατ' εξακολούθηση του *εμπορίου*, βασιζόμενος σε ξένους, αυτούς που όπως έχουμε ήδη σημειώσει διεξάγουν στο Βanchi την επιχειρηματική δραστηριότητα της πόλης. Το νέο δίκτυο, όμως, έρχεται να δώσει πρόσβαση σε νέα γη, νέες υποδομές και νέες εγκαταστάσεις. Δίνοντας προνόμια για οικοδόμηση σε ανεκμετάλλευτες ακόμα αγροτικές εκτάσεις το σχέδιο εξυπηρετεί πέρα από την κατοικία και τις εμπορικές χρήσεις, πέρα από τους δημόσιους χώρους τις νέες βιοτεχνίες. Με άλλα λόγια, προσφέρει ένα νέο πεδίο οικονομικής δράσης, έξω από τον κορεσμένο μεσαιωνικό ιστό, κινητοποιώντας την 'κτηματαγορά' της εποχής και την οικοδομική δραστηριότητα, που για πρώτη φορά απομακρύνεται με τέτοια διάρκεια και κλίμακα έργων από το Borgo.

Ποιοι είναι, όμως, οι οικονομικοί παράγοντες που θα αναδειχθούν; Ενώ στις πόλεις-κράτη του Βορρά, οι ισχυρές οικογένειες ανταγωνίζονταν σχετικά ισότιμα η μία την άλλη στα πλαίσια αυτού που τολμά κανείς να χαρακτηρίσει πρώιμη μορφή καπιταλισμού, στη Ρώμη υπάρχει ένας *αδιαμφισβήτητος* μονάρχης. Και το πέρασμα από τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του ιταλικού μεσαίωνα και αναγέννησης στην απολυταρχία της Αντιμεταρρύθμισης πρέπει να γίνει αισθητό, θεωρητικά και πρακτικά, πνευματικά και χωρικά στη νέα πόλη. Η Villa Montalto, το ησυχαστήριο του Σίξτου, κατέχει κομβική θέση στις νέες χαράξεις, τοποθετείται κυριολεκτικά στο κέντρο της αστικής επέκτασης και καθόλου τυχαία δεν είναι αυτή η εξέλιξη αν σκεφτεί κανείς πως η ιδιοκτησία αγοράστηκε το 1581 και διαμορφώθηκε από κοινού με τον ίδιο αρχιτέκτονα του νέου σχεδίου. Το οικονομικό συμφέρον πίσω από αυτή την κίνηση συμπληρώνεται από τον πολιτικό συμβολισμό, καθώς η ώθηση της οικονομικής ζωής προς το περίφημο *disabitato* παρέκαμπτε τον φεουδαρχικής φύσης έλεγχο του κέντρου της πόλης από τους ισχυρούς

M

A

M Πρόταση του Sixtus V για μετατροπή του Κολοσσαίου σε κλωστήριο μαλλιού με κατοικίες, ή αλλιώς μια μεγάλη εργατική συνοικία, Domenico Fontana, 1590

N Πρόταση του Carlo Fontana για μετατροπή του Κολοσσαίου σε *Forum* για μια εκκλησία με συμμετρική κάτοψη, 1707

Έναν αιώνα μετά τον πάπα που οραματίστηκε ένα εργοστάσιο, ο αρχιτέκτονας του ώριμου μπαρόκ φαντάζεται μια εκκλησία...

οίκους. Τα Palazzo, που όπως έχουμε αναλύσει αποτελούσαν δομικές μονάδες της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας βρίσκονται ξαφνικά στο περιθώριο των εξελίξεων.

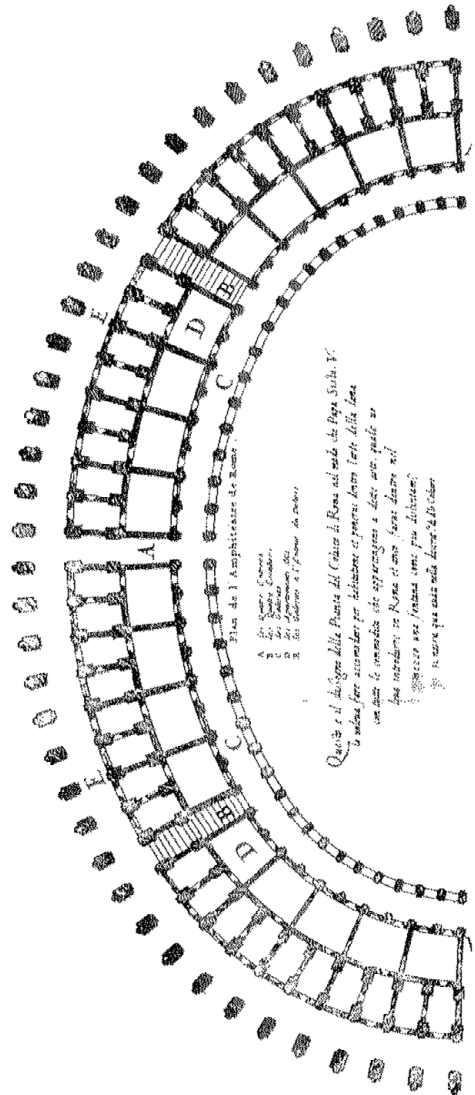
Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να εξάγουμε το *συμπέρασμα* πως ο πάπας επιθυμούσε την *οικονομική τόνωση* και την εμπορική ανάταση της πόλης αλλά όχι με την πρωτοβουλία και για το συμφέρον των μεγάλων οικογενειών. Ο απολυταρχικός χαρακτήρας της εξουσίας του απαιτούσε να βρίσκεται στα χέρια του η επιτήρηση όλων των εξελίξεων και φυσικά ο πλούτος της πόλης. Το παπικό θησαυροφυλάκιο εξάλλου το παρέλαβε σχεδόν χρεοκοπημένο από τον προκάτοχό του για να το παραδώσει με ένα τρομακτικό πλεόνασμα της τάξης των είκοσι φορών πλουσιότερο, κάτι που επέτυχε παρά τις τεράστιες δαπάνες για τα δημόσια έργα με νέους φόρους, αγοραπωλησίες γης και παρέχοντας δάνεια. Το επιθυμητό μοντέλο, λοιπόν, ήταν μία ισχυρή *κεντρική παπική διοίκηση* που θα συγκέντρωνε και θα διαχειριζόταν την πλειονότητα του πλούτου της πόλης, ενώ θα υποστηριζόταν από μία ανερχόμενη αστική τάξη, όχι υποχρεωτικά ευγενικής καταγωγής, που θα παρήγαγε αυτόν τον πλούτο και θα συνεργαζόταν υπάκουα με την παπική εξουσία. Η σύμπτωση βέβαια των γνωστών οικογενειών ήταν και πάλι απαραίτητη. Όλες οι πλούσιες οικογένειες της εποχής και οι ισχυροί εκκλησιαστικοί άνδρες κατείχαν αγροτικές κατοικίες στο *disabitato*, οι οποίες με τον ίδιο τρόπο με την κατοικία του Σίξτου βρέθηκαν ξανά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Έτσι, η αδιαφορία για το Palazzo μέσα στον ιστό αποζημιώθηκε με την παροχή νερού και τα λοιπά προνόμια για τη Villa στους λόφους.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε την πολυπλοκότητα των αποφάσεων και το πολυπαραγοντικό πλαίσιο που εξυπηρέτησε το νέο σχέδιο σκόπιμα ή και μη. Οι νέες μεγάλες λεωφόροι για πέντε παράλληλες άμαξες την εποχή που μόλις γινόταν το πέρασμα από το άλογο και τη μικρή φορητή άμαξα των ευγενών πρέπει να εξέπληξαν τους κατοίκους της πόλης, όσο εξέπληξαν το Παρίσι οι *‘οσμάνιές’* λεωφόροι την εποχή που εμφανιζόταν μόλις το αυτοκίνητο. Ταυτόχρονα, όμως, αυτό το αστικό σύστημα κινήσεων αποσυμφόρησε το *‘traffic jam’* των προσκυνητών, που από το Μεσαίωνα συνωστίζονταν ασύντακτα πάνω στην *Ponte Sant’ Angelo* και τις πύλες των αρχαίων τειχών και διέσχιζαν ανώμαλες διαδρομές ανάμεσα σε σπαρμένα μνημεία. Αυτό, ακριβώς, συνοψίζει το διττό χαρακτήρα του σχεδίου από την πρακτικότητα και την πολεοδομική διαίσθηση μέχρι την εκπλήρωση μιας παράδοσης αιώνων και την πνευματική της κατοχύρωση. Εξάλλου, αν ο στόχος είναι

14 Ibid., p. 106

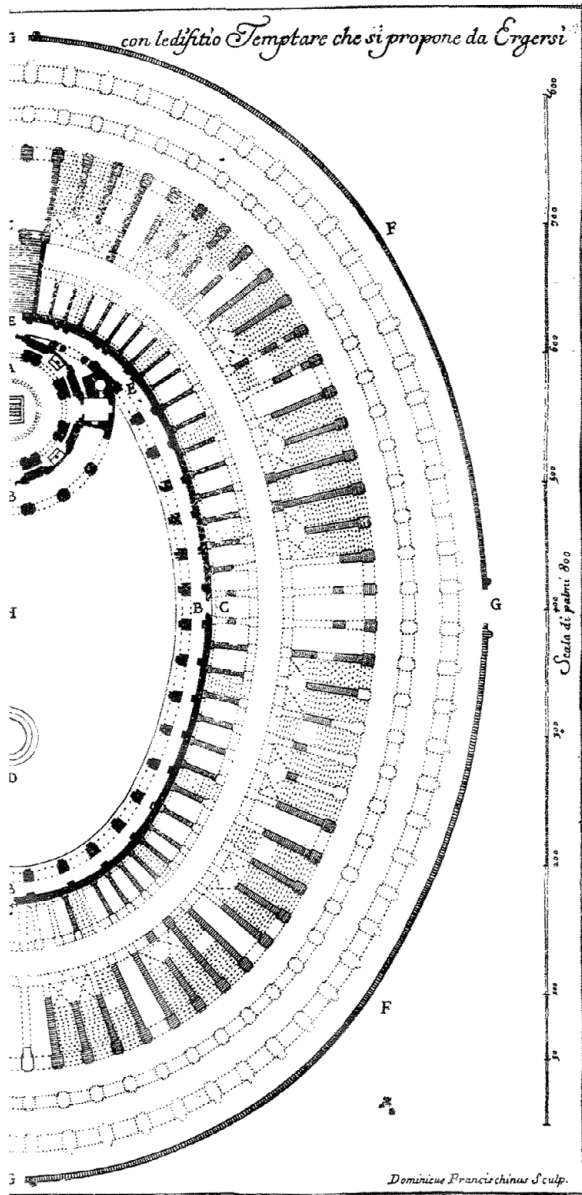
η ανάδειξη της *Ρώμης* σε *πρωτεύουσα του κόσμου* και του *Πάπα* σε *ρυθμιστή* *ισορροπίας* ανάμεσα στα *κοσμικά κράτη*,¹⁴

αντίστοιχη είναι και η αναγωγή της χριστιανικής θρησκείας σε στοιχείο δομής ενός πρώιμου *‘μοντέρνου’* αστικού σχεδίου.

Plan de l'Amphithéâtre de Rome.

A. Les Nives, Couloirs.
 B. Les Entrées.
 C. Les Colonnades.
 D. Les Balcons.
 E. Les Loges.
 F. Les Arcades.
 G. Les Vestibules.
 H. Les Portes.
 I. Les Escaliers.
 J. Les Cloîtres.
 K. Les Salles.
 L. Les Chapelles.
 M. Les Loges.
 N. Les Balcons.
 O. Les Colonnades.
 P. Les Entrées.
 Q. Les Nives, Couloirs.
 R. Les Vestibules.
 S. Les Portes.
 T. Les Escaliers.
 U. Les Cloîtres.
 V. Les Salles.
 W. Les Chapelles.
 X. Les Loges.
 Y. Les Balcons.

{ 03.γ Η εξέλιξη μέσα στο χρόνο }

{ γ1 Η ολοκλήρωση του σχεδίου }

Ο Edmund Bacon, παραθέτει στην ανάλυση του σχεδίου του Sixtus δύο χάρτες που παρουσιάζουν λεπτομερώς τις επεμβάσεις που έγιναν στα χρόνια του Πάπα αλλά και εκείνες που πάτησαν πάνω τους στους αιώνες που ακολούθησαν ¹. Στον *πρώτο χάρτη* φαίνονται με κίτρινο οι χαράξεις των δρόμων, άρα και των κινήσεων στο νέο σύστημα. Πρόκειται για τις ίδιες ευθείες που είδαμε να αποδίδονται πιο αφηρημένα στο χαρακτηριστικό του Bor-dino. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον εδώ είναι πως εκτός από την Strada Felice, που συνδέει την πλατεία της S. Maria Maggiore με την είσοδο της Trinita dei Monti τέμνοντας τη Strada Pia, όλοι οι υπόλοιποι άξονες έχουν χαραχθεί από παλαιότερους Πάπες ή παραμένουν ανέπαφοι από τα Ρωμαϊκά χρόνια. Το περίφημο σχέδιο του Sixtus επομένως, είναι απλά ένας δρόμος και τέσσερις οβελίσκοι μπροστά από υπάρχουσες πλατείες. Η πρώτη αυτή εντύπωση δύσκολα εγείρει το θαυμασμό ή δικαιολογεί τη σημασία της επέμβασης.

Η αξία όμως της Strada Felice, έγκειται στο πόσο αποτελεσματικά ενώνει σε ένα *σύστημα* τα θραύσματα των διαφορετικών επιμέρους διαδρομών. Λειτουργεί ως *συνδετικός κρίκος* σε αποσπασματικές, ευκαιριακές επεμβάσεις αιώνων, εξυπηρετώντας παράλληλα το παιχνίδι της προοπτικής συνέχειας που τόσο απασχόλησε τον Sixtus και τον Fontana. Ο δρόμος ξεχωρίζει από οποιαδήποτε άλλη μορφή επέμβασης του ανθρώπου στη γη, κυρίως γιατί η ύπαρξη του βασίζεται αποκλειστικά στις κινήσεις που εξυπηρετεί. Η νοηματική του υπόσταση είναι επομένως, εξ ορισμού ισχυρότερη από την υλική και η φθορά του στο χρόνο ελάχιστη. Έτσι, η αρχαία Via Flaminia και η Via del Corso ως συνέχεια της εντός των τειχών, όπως και οι αναγεννησιακές Strada Pia, Via Ripetta και Via del Babuino γίνονται ένα με τη νέα Strada Felice, έργα διαφορετικών εποχών που αποκτούν νέο νόημα ως μέρος μιας ενιαίας χωρικής εμπειρίας.

Σε αυτό το σύστημα, οι οβελίσκοι έρχονται ως ρυθμιστές των διακλαδώσεων να υπογραμμίσουν τις αλλαγές πορείας στις κινήσεις. Στα νότια της πόλης, το ένα άκρο της διακλάδωσης από την S. Maria Maggiore συναντά τον οβελίσκο του San Giovanni, που με τη σειρά του συνδέεται σε μια ευθεία με το ρωμαϊκό Κολοσσαίο. Στην πάνω πλευρά της S. Maria Maggiore, ένας άλλος οβελίσκος ορίζει την αρχή της Strada Felice αλλά και την νοητή συνέχεια του άξονα της εκκλησίας. Εδώ ο Fontana επεμβαίνει στο ναό, προσθέτοντας ένα παρεκκλήσι στη μία πλευρά της βασιλικής που έρχεται σε πλήρη τυπολογική αντιπαράθεση με τον παλαιότερο ναό. Βορειότερα στο Βατικανό, έξω από τα όρια του χάρτη, ένας τρίτος οβελίσκος τοποθετείται στο κέντρο μιας πλατείας που ακόμα δεν έχει σχεδιαστεί μπροστά στο μισοτελειωμένο καθεδρικό του Αγ. Πέτρου, ενώ ένας τέταρτος γίνεται η αφετηρία για τις τρεις οδούς της *Piazza del Popolo*.

¹ Edmund Bacon, *Design of Cities*, p. 142-43

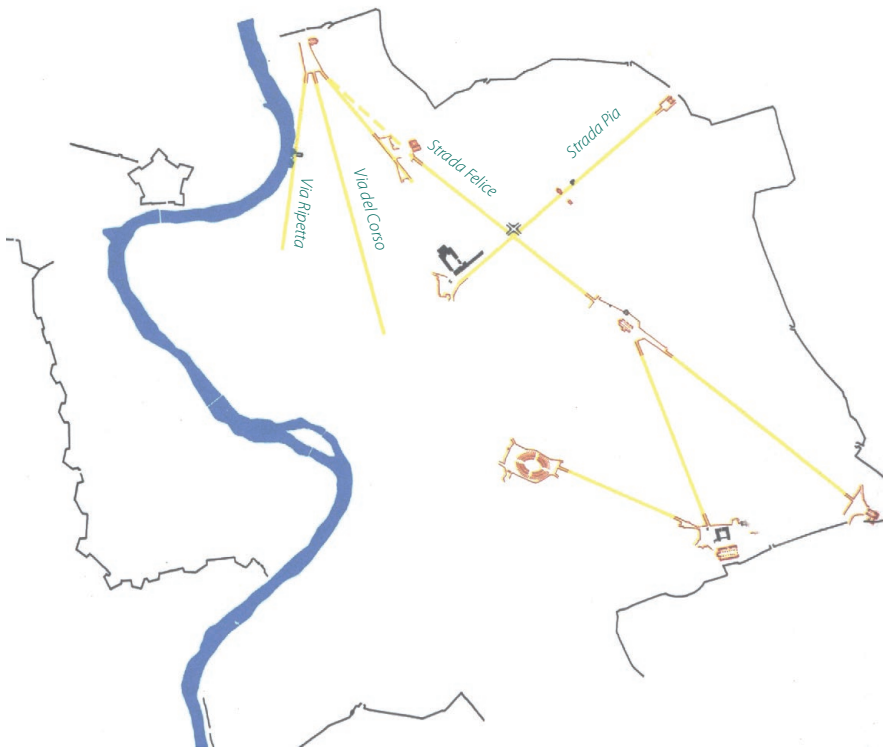
Λ

≡ Ο 'πρώτος χάρτης' του Bacon

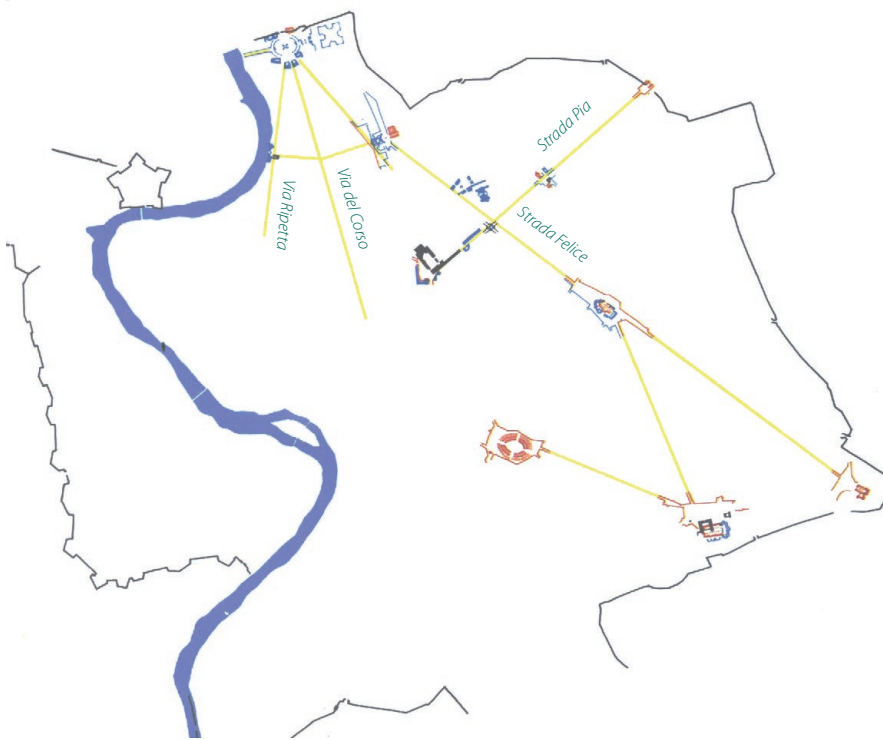
Με κίτρινο απεικονίζονται οι δρόμοι που εντάσσονται στο νέο σύστημα, με κόκκινο τα προϋπάρχοντα κτίρια, ενώ με μαύρο τα νέα κτίρια που κατασκευάζονται επί Σίξτου V (προστέθηκαν τα ονόματα των οδών).

○ Ο 'δευτέρος χάρτης' του Bacon

Εδώ έχουν προστεθεί με μπλε τα έργα που ακολούθησαν, μετά το θάνατο του Σίξτου, σε άμεσο όμως συσχετισμό με το σχέδιο του

||

o

Τα κτιριακά έργα που αναθέτονται στον Fontana στη διάρκεια των πέντε ετών είναι μόνο τρία και όλα επιδιώκουν να ενταχθούν στο νέο σχέδιο. Έτσι, εκτός από το παρεκκλήσι της S. Maria Maggiore, κατασκευάζεται το Acqua Felice, στο μέσο της Strada Pia και τοποθετούνται τέσσερα σιντριβάνια στο σημείο που η οδός τέμνεται από την νέα Strada Felice. Η διασταύρωση γίνεται εδώ το 'κλειδί' των κινήσεων που μοιράζονται προς κάθε κατεύθυνση, ενώ οι τέσσερις γωνίες που ορίζουν τα σιντριβάνια ισχυροποιούν τις οπτικές φυγές των δρόμων, ενώ αποτελούν παράλληλα την αφητηρία των αστικών μετώπων που θα σχηματιστούν μέσα στα επόμενα χρόνια.

Ο *δεύτερος χάρτης* παρουσιάζει τα έργα εκείνα που ακολούθησαν μέσα στους επόμενους αιώνες και καθορίστηκαν άμεσα από τις νέες χαράξεις. Ξεκινώντας από την Maria Maggiore, το παρεκκλήσι θα συμπληρωθεί λίγα χρόνια μετά με ένα δεύτερο, συμμετρικά του άξονα της εκκλησίας. Ο οβελίσκος και η νέα οδός διαθέτουν τέτοια δυναμική που το 1673, στην καρδιά της αρχιτεκτονικής του Baroque, ο *Carlo Rainaldi*² θα ανακατασκευάσει εξ ολοκλήρου τις όψεις του ναού σύμφωνα με τις αρχές σχεδιασμού της εποχής, ώστε να αποτελεί 'ταιριαστό' σύνολο με τις προσθήκες του Fontana. Συνεχίζοντας λίγο βορειότερα, στο μέσο της Strada Felice, το *Palazzo* και η *Piazza Barberini* θα κατασκευαστούν στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, κοιτώντας κάθετα την οδό, ενώ στις αρχές του 18^{ου}, η εντυπωσιακή *Scalinata* στο τέρμα της Felice έρχεται πια να την ενώσει με την αρχή της Via del Babuino και να προωθήσει τους πεζούς στην Piazza del Popolo. Η μνημειακή κλίμακα επιτυγχάνει εδώ τη μεταφορά των κινήσεων μεταξύ δύο δρόμων που λειτουργούν σε τελείως διαφορετικά επίπεδα, διορθώνοντας την ασυνέχεια τους.

Στα δυτικά της πόλης, στην άλλη όχθη του Τίβερη, η μεγαλειώδης πλατεία του *Bernini* είναι ήδη ολοκληρωμένη – μια έλλειψη με κέντρο τον οβελίσκο – και ο ολοκληρωμένος ναός του *Ag. Πέτρον* κυριαρχεί πια στο τοπίο της πόλης.

Ο

2 Ο Carlo Rainaldi (1611 – 1691) ανέλαβε πλήθος έργων στη Ρώμη, ακολουθώντας τις γραμμές του Baroque σχεδιασμού,

Π Η Piazza del Popolo, Antonio Tempesta, οξυγραφία, 1645

Ακόμα είναι ένας μεγάλος, ασχεδίαστος, δημόσιος χώρος, με κυρίαρχα στοιχεία τον μοναχικό οβελίσκο του Αυγούστου, την Porta del Popolo και τους τρεις άζονες του trivium να συγκλίνουν δραματικά προς

{ γ2 Η Piazza del Popolo }

‘Η ανάπτυξη της *Piazza del Popolo* δείχνει πιο καθαρά από κάθε άλλο έργο στη Ρώμη τη δύναμη μιας ιδέας ως οργανωτικής δύναμης στο πέρασμα του χρόνου [...]. Η αρμονία και η ενότητα του συνολικού έργου είναι τα πιο αξιοσημείωτα, καθώς τα μέρη του δημιουργήθηκαν σε τόσο αραιά χρονικά διαστήματα, το καθένα έχοντας το δικό του τρόπο αρχιτεκτονικής έκφρασης.’

E. Bacon, *Design of Cities*

Αδιαμφισβήτητα η πιο ενδιαφέρουσα από τις νέες επεμβάσεις είναι η μεταφορά του οβελίσκου που πρωτίτερα βρισκόταν στο *Circus Maximus* και η τοποθέτηση του στην *Piazza del Popolo*, στο βορειότερο όριο των τειχών. Περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, η μικρή αυτή κίνηση προκαλεί μια αλυσιδωτή σειρά αλλαγών που μεταμορφώνουν πλήρως την περιοχή. Εδώ η χωρική σχέση του οβελίσκου με την μικρή εκκλησία της *Santa Maria del Popolo*, δεν είναι άμεση όπως στην περίπτωση του Αγ. Πέτρου. Η νέα προσθήκη απευθύνεται περισσότερο στον ελεύθερο χώρο, τις 3 οδούς που ξεκινούν από εδώ αλλά και την *Porta del Popolo*, την *Porta Flaminia* της αρχαίας Ρώμης. Για πολλούς αιώνες αυτή είναι η υποδοχή του πιστού προς την πόλη από τη σημαντικότερη αρχαία οδό από το βορρά, τη *Via Flaminia*, και ταυτόχρονα ο κόμβος στον οποίο εκτονώνονται οι κινήσεις του συστήματος. Πρόκειται άλλωστε για μια από τις πρώτες εκδοχές του *Trivium* στο δημόσιο χώρο, μια δομή που θα γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής την περίοδο του Baroque και των πολεοδομικών επεμβάσεων του *Grand Manner*³, ακριβώς για την δυνατότητα που έχει να συγκεντρώνει τις κινήσεις μιας πολύ μεγάλης έκτασης σε ένα καθορισμένο σημείο.

Η επίδραση της επέμβασης του Σίξτου στο σημείο αυτό επιβεβαιώνεται όταν 70 χρόνια μετά, ο αρχιτέκτονας Rainaldi αναλαμβάνει την κατασκευή δύο πανομοιότυπων εκκλησιών στην αφετηρία της *Via del Corso*, την κεντρική από τις τρεις αρτηρίες που οδηγούσε στο Καπιτώλιο. Η *Santa Maria dei Miracoli* και η *Santa Maria di Monte Santo* ολοκληρώνονται από τον Bernini και τον Carlo Fontana και ικανοποιούν πλέον την αρμονία του δημόσιου χώρου αλλά και τις επιταγές της Baroque αισθητικής, προσφέροντας ποικιλία μέσα στη συμμετρικότητά τους. Στις αρχές του 19ου αιώνα, το κτίριο απέναντι από την *Santa Maria del Popolo* έρχεται να συμπληρωθεί με μια επανάληψη της όψης της εκκλησίας. Ταυτόχρονα, στα κτίρια εκατέρωθεν των όμοιων εκκλησιών τοποθετούνται ημικυκλικές μνημειώδεις κλίμακες ακολουθώντας τη γραμμή σχεδιασμού της πλατείας του Bernini.

Η συνεργασία εδώ λοιπόν οβελίσκου – πύλης – δρόμων προσφέρει ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα συνοχής και αλληλουχίας στον αστικό σχεδιασμό, όπου ο χειρισμός των επιμέρους μετώπων θυμίζει την πλατεία

3 Ο Spiro Kostof στο *The City Shaped*, αφιερώνει ένα κεφάλαιο σε παραδείγματα που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτού του σχεδιασμού, άμεσα επηρεασμένου από την μεγαλοπρεπή αισθητική του Baroque. Με τις απαρχές του στην Ωριμη Αναγέννηση της Ρώμης, το *Grand Manner* εφαρμόζεται εν συνεχεία στη Γαλλία, την Αγγλία και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, ή ακόμα και στο σχέδιο της Ουάσινγκτον.

– *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 209 – 277

P

P

του Καπιτωλίου που είδαμε παραπάνω. Τα κτίρια αποτελούν το σκηνικό για αυτό που συμβαίνει στο δρόμο και την πλατεία, δεν είναι κάτι περισσότερο από το πλαίσιο που αγκαλιάζει το χώρο της δράσης. Η μνημειακότητα, η συμμετρική επανάληψη των όψεων και οι καθραρισμένες προοπτικές φυγές προς την πόλη δεν υποδεικνύουν απλά τις κινήσεις, τις επιβάλλουν χωρικά και οπτικά. Ταυτόχρονα, όμως, η πολλαπλότητα της επιλογής καθιστά τον επισκέπτη σε μία διαδικασία διαρκούς *αναζήτησης*.

4 Richard Sennett, *The Conscience of the Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 158

*Κανένα μοναδικό σημείο θέασης δε δίνει στον προσκυνητή την απάντηση*⁴

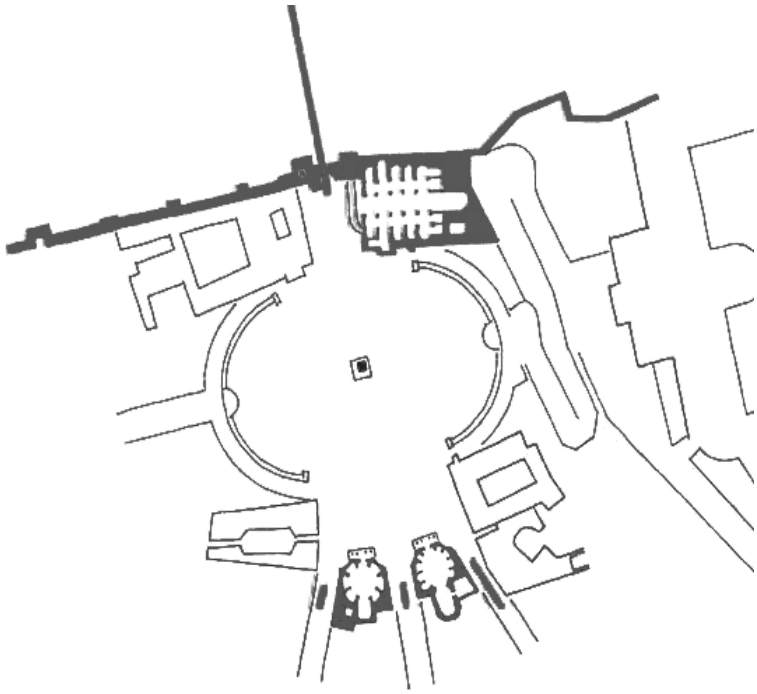
όπως σημειώνει ο Sennett και αυτό συμπτυκνώνει την ανατρεπτική φύση της πλατείας και την πολλαπλότητα των νοημάτων της.

5 Η ονομασία Piazza del Popolo στα ιταλικά μεταφράζεται ως *πλατεία του λαού*⁵ και έχει πάρει το όνομα της από την προγενέστερη Santa Maria del Popolo. Πιθανότατα ο χαρακτηρισμός οφείλεται στην χρηματοδότηση της κατασκευής του ναού από την κοινότητα των πολιτών, ωστόσο ως εναλλακτική προέλευση αναφέρεται το λατινικό *populus* (λεύκα), από τα δέντρα της περιοχής.

Εξάλλου, η *Πλατεία του Λαού*⁵ είναι μία αστική πλατεία με ένα κοσμικό όνομα, που ανήκει στο λαό της Ρώμης αλλά κυριαρχείται από το στίγμα του καθολικισμού με όχι μία αλλά τρεις στο σύνολο εκκλησίες. Η μεν Santa Maria del Popolo αποτελεί την αφορμή της διαμόρφωσης ως ο ιερός τόπος που τη συμπεριέλαβε στο σχέδιο του Σίξτου. Οι δε διδυμες εκκλησίες Santa Maria dei Miracoli και di Monte Santo ήρθαν να συμπληρώσουν το αστικό σύνολο, ως εμφατικές υπογραμμίσεις της συμμετρικότητας αλλά και της σημασίας της συγκεκριμένης πλατείας. Αν σκεφτεί κανείς πως αυτή ήταν η πρώτη εικόνα του ταξιδιώτη- προσκυνητή όταν έφτανε στην πόλη της Ρώμης, τότε η επιθυμία του *Πάπα Αλεξάνδρου VII*⁶ για άρρηκτη σύνδεση αυτού του δημόσιου χώρου με το θρησκευτικό στοιχείο γίνεται απολύτως κατανοητή.

6 Ο Πάπας αναθέτει στον Carlo Rainaldi το 1662 τον ανασχεδιασμό της εισόδου από την Porta del Popolo, την πύλη στην οποία κατέληγε η αρχαία Via Flaminia. Στα πλαίσια του μνημειακού σχεδίου, κατασκευάστηκαν και οι δύο σχεδόν όμοιες εκκλησίες, εντεινόντας τις προοπτικές φυγές προς τους άξονες του trivium.

Στα χνάρια του σχεδίου του Σίξτου όλα τα στοιχεία που καθορίζουν τον πολλαπλό αστικό χαρακτήρα της αιώνιας πόλης, τα τείχη, ο οβελίσκος, οι εκκλησίες, οι άξονες, το ίδιο το όνομά της, ενώνονται σε μία ενιαία αρμονική σύνθεση που επιβεβαιώνει τον ρόλο του καθολικισμού ως ενός από τα δομικά στοιχεία του ρωμαϊκού ιστού.

{ Υ3 Το Nolli Map και η νέα προσέγγιση της Ρώμης }

7 Ο Giambattista Nolli (1701 – 56), Ιταλός αρχιτέκτονας, κατόπιν ανάθεσης του Πάπα Βενέδικτου XIV, σχεδίασε το λεπτομερέστατο ‘*Pianta Grande di Roma*’ που αργότερα έγινε γνωστό ως ‘*Nolli Map*’, μεταξύ 1736 – 48.

Εδώ για ακόμα μία φορά ο επικεφαλής της Καθολικής Εκκλησίας χρηματοδοτεί το όλο εγχείρημα.

Η εικόνα αποτελεί ένα μικρό μόνο τμήμα από τον χάρτη του *Giambattista Nolli*⁷, για την πόλη της Ρώμης εν έτει 1748. Πρόκειται για μία λεπτομερή καταγραφή, την οποία είχε αναθέσει στον αρχιτέκτονα ο *Πάπας Βενέδικτος XIV*. Η εικόνα της Ρώμης που εξετάσαμε πριν τα χρόνια του Σίξτου δεν έχει πια καμία σχέση με την πόλη στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Οι κάποτε σκορπισμένοι ναοί του προσκυνήματος έχουν γίνει μέρος ενός πυκνού αστικού ιστού, μαζί με άλλα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, ενώ πυκνά συστήματα δρόμων - μικρών και μεγαλύτερων - σχηματίζουν ένα σύνθετο μοτίβο της πόλης. Η απόδοση αυτή δεν θυμίζει σε τίποτα τους χάρτες της Αναγέννησης ή τα προοπτικά χαρακτηριστικά που επιχειρούσαν κάθε φορά να συλλάβουν την εικόνα της. Εδώ αυτό που βλέπει κανείς είναι μια τεράστια κάτοψη φτιαγμένη από σκούρο γκρι που διατρύπεται από πολλά μικρά και μεγαλύτερα λευκά σχήματα. Ποιο είναι το κενό και ποιο το πλήρες, ποιο το ‘έξω’ και ποιο το ‘μέσα’;

Ο χάρτης δεν είναι άμεσα κατανοητός γιατί δεν επιχειρεί να αποτυπώσει την πραγματική εικόνα της πόλης. Οι κατόψεις κτιρίων γίνονται δυνητικά ένα με τις πλατείες και τους δρόμους γύρω από αυτά. Ο Nolli εδώ παρουσιάζει μία Ρώμη όπου δεν διαχωρίζεται το υπαίθριο από το στεγασμένο, αλλά το δημόσιο από το ιδιωτικό. Με μαύρο παρουσιάζονται οι κατοικίες και όλοι οι ιδιωτικοί χώροι ενώ με άσπρο όλοι οι δρόμοι και τα ανοιχτά δημόσια κτίρια. Ναοί της Αναγέννησης μπερδεύονται με άλλους του Baroque, μεσαιωνικά σπίτια με αρχαία μνημεία. Περιοχές με καθαρά οικοδομικά τετράγωνα δίπλα σε μεσαιωνικές γειτονίες ακανόνιστου αστικού ιστού. Τα διαφορετικά επίπεδα στην ιστορία της πόλης αποτυπώνονται στην πολυπλοκότητα του σχεδίου, που αποκτά ζωή μέσα από την εμμονή στη λεπτομέρεια. Μιλάμε πλέον για μία εντελώς νέα προσέγγιση της πόλης που εκφράζει τη σκέψη της ώριμης εποχής του Baroque.

Η εποχή της απόλυτης κυριαρχίας των μνημείων έχει περάσει ανεπιστρεπτί, αυτά βρίσκονται πια σε διαρκή αλληλεπίδραση με το δημόσιο χώρο, το ενδιάμεσο κενό που έχει γίνει πλέον εξίσου σημαντικό και άμεσα συνυφασμένο με τα κτίρια που το ορίζουν. Έτσι, το εσωτερικό των ναών γίνεται ένα με το δρόμο ή την πλατεία μπροστά από αυτούς, αποδίδεται στο σχέδιο σε καθαρή χωρική συνέχεια. Οι προσπάθειες των αρχιτεκτόνων να ταιριάξουν σε αρμονία το κενό της πόλης με την αρχιτεκτονική των κτιρίων έχουν πετύχει και ο χάρτης είναι η επιβράβευση τους. Το όραμα του Sixtus αλλά και εκείνων που το συνέχισαν βρίσκεται εντυπωμένο στον επεκτεινόμενο ιστό της Ρώμης. Οι άξονες του *trivium* της Piazza del Popolo, από τα μόνα αστικά ίχνη στο κενό και αχαρτογράφητο τοπίο έχουν γίνει τώρα αυτοί ο κενός χώρος ανάμεσα στα πυκνά αστικά τετράγωνα.

Μέσα στη σύνθετη αυτή εικόνα από άσπρο και μαύρο, όπου διαδοχικά στρώματα και δομές από πολλές διαφορετικές εποχές αποδίδονται σε

P Κάτοψη της Piazza del Popolo από τον E. Βασον μετά την ολοκλήρωση και της μπαρόκ περιμετρικής διαμόρφωσης. Διακρίνονται τα αρχαία τείχη, οι κατόψεις των τριών ναών και ο οβελίσκος στο μέσον.

Μία πλατεία διηγείται όλη την πολεοδομική ιστορία της Ρώμης.

συνέχεια, ξεχωρίζει τελικά ένα αόρατο σύστημα που οργανώνει και συνδέει όλα τα παράταιρα μέρη μεταξύ τους – *οι κινήσεις των ανθρώπων στο χώρο*. Κάθε διακλάδωση και κάθε κάτοψη εσωτερικού είναι μία ακόμα πιθανή διαδρομή για τον περιπατητή. Όλοι αυτοί οι ατελείωτοι συνδυασμοί κινήσεων αποτελούν την εμπειρία της πόλης, όπως όμως αυτή διαμορφώνεται από το κτισμένο περιβάλλον της. Η ελευθερία του πεζού τελειώνει εκεί που ξεκινούν τα πλήρη των κτιρίων, βρίσκοντας ωστόσο σκόρπια σημεία εκτόνωσης στα *εσωτερικά* των ναών και μεγάλων μνημείων που αποδίδονται σε χρωματική συνέχεια με τους δρόμους. Τελικά, ο χάρτης αποτελεί την αποτύπωση αυτής της δυναμικής κατάστασης σε μια δεδομένη στιγμή, η μορφή της πόλης όπως ήταν στα τέλη της εποχής του Baroque και η απόδειξη ταυτόχρονα ότι όσο λεπτομερής και αν είναι μία τέτοια καταγραφή, δεν μπορεί να αποδώσει εκείνα τα στοιχεία που μεταβάλλονται διαρκώς μέσα στο χρόνο.

Βλέποντας αυτή την νέα εικόνα της πόλης, έρχεται στο νου πάλι το χαρακτηριστικό του Lafregey, οι μεγάλοι ναοί της Ρώμης που δεσπόζουν ως μοναδικά σημεία της ανθρώπινης παρουσίας μέσα σε κενές εκτάσεις γης και οι πιστοί που ακολουθούν τις πορείες του προσκυνήματος. Η *ιερή πόλη* της Ρώμης έχει αλλάξει, όχι όμως και η σημασία της στη συνείδηση των πιστών. Στο χάρτη του Nolli, οι καθαρές κατόψεις των ναών που γίνονται ένα με το δημόσιο χώρο αποκτούν τώρα ένα άλλο, βαθύτερο νόημα. Ο χώρος της ιερής διάστασης δεν ανήκει στο αυστηρό εσωτερικό του κτιρίου που τον περιβάλλει, αντίθετα επεκτείνει την επιρροή του και στο εξωτερικό, που λειτουργεί πια ως νοητός περίβολος. Αντίστροφα, οι δημόσιες πλατείες και οι δρόμοι είναι το πεδίο δράσης των πιστών, οι χώροι που υποδέχονται τις κινήσεις και τις διοχετεύουν στους ανοικτούς, προσπελάσιμους ναούς. Οι σταθμοί του προσκυνήματος είναι πλέον κρυμμένοι στον αστικό ιστό, *εντυπωμένοι* στην ίδια του την δομή και ο μόνος ίσως τρόπος να τους ξεχωρίσεις είναι οι τρούλοι και τα καμπαναριά τους, που ξεπροβάλουν ανά διαστήματα πάνω από τις *κορυφογραμμές* των υπόλοιπων κτιρίων.

Η διαδικασία του προσκυνήματος είναι πια ένα με την *εμπειρία* της πόλης και η συμμετοχή στην *αστική πραγματικότητα* σημαίνει ταυτόχρονα και τη συνειδητή ή όχι συμμετοχή σε αυτό.

{ ΜΕΤΑΒΑΣΗ Ι }

Ο Haussmann,
η μοντέρνα εποχή
και το αποϊεροποιημένο(;) Παρίσι

La modernité, c'est le transitoire, le fugitif, le contingent, la moitié de l'art, dont l'autre moitié est l'éternel et l'immuable.'

Ch. Baudelaire, 'Peintre de la vie moderne'

1 Το πιο γνωστό έργο του Baudelaire, η ποιητική συλλογή *Les Fleurs du Mal*, εκδόθηκε το 1857 επιχειρώντας να αποτυπώσει το Παρίσι στο μεταίχμιο του μοντέρνας εποχής και προκάλεσε αίσθηση με τα μακάβρια και ερωτικά θέματα που πραγματεύονταν. 6 ποιήματα αποσύρθηκαν από το καθεστώς της Δεύτερης Αυτοκρατορίας (και παρέμειναν απαγορευμένα στη Γαλλία μέχρι το 1946).

2 Pier Vittorio Aureli, *The City as a Project*, Introduction, p. 33

3 Η Δεύτερη Γαλλική Αυτοκρατορία ήταν το απολυταρχικό καθεστώς που εγκαθίδρυσε ο ανιψιός του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ο Ναπολεόν III, το 1852 διαλύοντας το κοινοβουλευτικό σώμα. Στα χνάρια της Πρώτης Αυτοκρατορίας, η εξουσία του αυτοκράτορα ήταν αρχικά απόλυτη, αλλά οι συχνές εσωτερικές αντιδράσεις οδήγησαν σε κάποιες πιο φιλελεύθερες αλλαγές τα τελευταία δέκα χρόνια. Το καθεστώς έπεσε το 1870 μετά την ήττα στο γαλλοπρωσικό πόλεμο.

Η *νεωτεριτικότητα* ως συνώνυμη του εφήμερου, του φευγαλέου, είναι για τον καταραμένο ποιητή η νέα υπαρξιακή εμπειρία στη μεγαλούπολη του 19ου αιώνα. Το μοντέρνο, βιομηχανικό Παρίσι φαντάζει ταυτόχρονα τρομακτικά διαφορετικό και πρωτόγνωρα γοητευτικό, καθώς η ζωή εξελίσσεται από τα πολυσύχναστα καφέ στους βρώμικους δρόμους, από τα πορνεία στις υπαίθριες αγορές και από τα εργοστάσια στα διαμερίσματα των οσμανικών πολυκατοικιών. Η μοναξιά, η αποξένωση και η θλίψη της σύγχρονης κοινωνίας κάνουν την εμφάνισή τους στην Πόλη του Φωτός, την πρώτη μητρόπολη της βιομηχανικής εποχής, και τα *Άνθη του Καζού*¹ φυτρώνουν στην καθημερινότητα των ανθρώπων και το μυαλό των στοχαστών, καθώς ο ρομαντισμός της φύσης δίνει τη θέση του στο μακάβριο λυρισμό της πόλης. Αυτό το μοντέρνο Παρίσι, προάγγελος των νέων πραγμάτων, γεννιέται μέσα από μία από τις πιο αμφιλεγόμενες ιστορίες αστικού σχεδιασμού, καθώς ένας *προτεστάντης βαρόνος* μεταμορφώνει ριζικά το μεσαιωνικό ιστό της πρωτεύουσας.

Ο βαρόνος *Hausmann* ήταν γόνος οικογένειας με βαθιά λουθηρανική πίστη, που είχε διαφύγει θρησκευτικής καταδίωξης και είχε εγκατασταθεί πρώτα στην Σαξονία και έπειτα στην Αλσατία, εξ ου και το γερμανόφωνο όνομά του. Οι προτεστάντικες καταβολές του δεν ήταν ο αποκλειστικός λόγος, σίγουρα, όμως, συνέβαλαν σε μία ριζικά τεχνοκρατική προσέγγιση του έργου που του ανατέθηκε από το *Napoleon III* το 1853. Ο Hausmann μεταμορφώνει την πόλη σε αυτό που προετοιμαζόταν σταδιακά να γίνει, κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, δηλαδή σε *μία μηχανή για τη διακυβέρνηση των κατοίκων της*². Και λαμβάνοντας υπόψη το ιδιαίτερα ασταθές πολιτικό σκηνικό της *Δεύτερης Αυτοκρατορίας*³, οι κατασταλτικοί λόγοι πίσω από τη διάνοιξη των μεγάλων λεωφόρων φανερώνουν τη σημασία της μορφής του αστικού ιστού για την ομαλή αυτή διακυβέρνηση. Με τον ίδιο τρόπο που ο πάπας Σίξτος επιχείρησε να επιβεβαιώσει την ιερή εξουσία στην πόλη της Ρώμης, εδώ το σχέδιο αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για την ίδια την ύπαρξη της κοσμικής εξουσίας. Ο νέος *boulevards* είναι η αστική της έκφραση.

Η πρώτη αναλογία ανάμεσα στο σχέδιο του Hausmann και το σχέδιο της μπαρόκ Ρώμης που εξετάσαμε παραπάνω είναι προφανής, καθώς οι *nistas*, τα *triviums*, οι μεγάλες αστικές πλατείες, όλα τα στοιχεία του *Grand manner* δίνουν ηχηρό παρόν στο νέο παρισινό κέντρο, έρχονται να καταστήσουν το Παρίσι μια *Νέα Ρώμη* στην παράδοση των μεγάλων ευρωπαϊκών πρωτευουσών. Μια δεύτερη αναλογία ανάμεσα στους μεγάλους εμπνευστές των σχεδίων είναι ακόμα πιο πετυχημένη, αν λάβουμε υπόψη την τεράστια κλίμακα των επεμβάσεων και τη φιλοδοξία πίσω από αυτήν. Οι κυκλοφοριακοί και υγειονομικοί λόγοι δε πίσω από το σχεδιασμό στο Παρίσι, θυμίζουν επίμονα ένα σχέδιο, που αν και τρεις αιώνες νωρίτερα, είχε ήδη ασχοληθεί με αντίστοιχα ζητήματα. Παρ' όλα αυτά, πέρα από την ύπαρξη στη σύλληψη

του *Sixtus V* των σχεδιαστικών απαρχών, η διαφορά στο Παρίσι του προτεστάντη βαρόνου έγκειται στην εντελώς νέα κατεύθυνση των αναφορών του σχεδιασμού.

Οι χριστιανικές βασιλικές δίνουν τη θέση τους στο δημαρχείο, την Όπερα και το σιδηροδρομικό σταθμό, σηματοδοτώντας τις νέες αστικές *ιεραρχίες*. Η κοσμική εξουσία ενός κράτους που είχε αποκοπεί εδώ και ενάμιση περίπου αιώνα από την παπική επιρροή, η πολιτιστική ζωή της νέας αστικής τάξης και το αντιπροσωπευτικότερο σύμβολο της βιομηχανικής εποχής ορίζουν πλέον τις χαράξεις των δρόμων. Δρόμοι που αποτελούν κυκλοφοριακές γέφυρες για ένα πλήθος αυτοκινήτων που θα εμφανιζόταν χρόνια μετά, πλατείες που γίνονται κυκλοφοριακοί κόμβοι και πανομοιότυπες όψεις που αποτελούν το σκηνικό των λεωφόρων, όλα συλλειτουργούν σε ένα αστικό σύνολο οργάνωσης και ορθολογισμού, πολύ μακριά από τον ιερό τόπο της Ρώμης. Και αν *‘το παλάτι των Βερσαλλιών συμβολίζει την υποσκέλιση της εκκλησιαστικής εξουσίας ενός πάπα από την κοσμική απολυταρχία ενός βασιλιά’*⁴, το σχέδιο του Haussmann συμβολίζει την οριστική απομάκρυνση της μοντέρνας πόλης από θρησκευτικά τελετουργικά και αστικά σύμβολα. Ειρωνικά, ο Haussmann θέλει να απομακρύνει τον *οβελίσκο* της *Place de la Concorde*⁵, καθώς τον βρίσκει ανιαρό και ασύνδετο με την τοποθεσία...

Είναι, όμως, αυτή η απομάκρυνση από τις ιερές καταβολές οριστική, αποτελεί μια *αποϊεροποίηση* της πόλης;

Το λαϊκό γαλλικό κράτος έχει προ πολλού κατοχυρώσει την εκκοσμίκευση του στο Σύνταγμα (*la principe de la laicite*) και έχει παύσει να είναι το προπύργιο του μεσαιωνικού καθολικισμού, του οποίου ο καθεδρικός της *Notre-Dame* παραμένει ηχηρή υπενθύμιση. Εξάλλου, μέσα στο προαύλιο αυτού του ναού-συμβόλου του καθολικισμού ο *προτεστάντης Henry IV* παντρεύτηκε το 1572, ένα χρόνο πριν δώσει όρκο στην ίδια τοποθεσία απέναντι στο σεβασμό των θρησκευτικών ελευθεριών, όντας ο πρώτος γάλλος βασιλιάς που εγγυήθηκε *ανεξίθρησκια* στους υπηκόους του. Ακόμα πιο χαρακτηριστικά, το *Pantheon*, αρχικά ναός της *St Genevieve*, προστάτιδας της πόλης, μετατράπηκε σε Μουσείο της Δημοκρατίας, συμβολίζοντας τη μετάβαση της πόλης από τον καθολικισμό σε μία νέα μορφή ιερότητας, που ο *Auguste Comte* χαρακτηρίζει *καθολικισμό χωρίς Θεό*⁶. Μία τρίτη δε εκκλησία, η διάσημη *Sacre-Coeur* στο λόφο της Μονμάρτης, διηγείται τη δική της ιστορία, αυτή της αποζημίωσης για το *‘αδιόρθωτα εκκοσμικευμένο’*⁷ αστικό τοπίο της πρωτεύουσας. Η τεράστια νέο-ρωμανική εκκλησία του 19ου αιώνα προσπαθεί να επαναφέρει τον καθολικισμό και το εθνικό φρόνημα στη χαμένη αστική τους θέση, καθιστώντας ξεκάθαρη στην κορυφογραμμή της πόλης την αδιάκοπη σύγκρουση ανάμεσα στις δυνάμεις της προόδου και της παράδοσης.

4 Sigfried Giedion, *Time, Space and Architecture*, p. 137

5 Michael Follert, *Enjoyment's Petrification: The Luxor Obelisk in a Melancholic Century* (Spectacular Death: Interdisciplinary perspectives on Mortality and (Un)representability, ed. Tristanne Connolly, UK: Intellect, 2011), p. 131

Ο οβελίσκος προέρχεται από την πύλη του ναού του Λούξορ στην Αίγυπτο και δωρίστηκε στη Γαλλία το 1833. Το 1836 τοποθετήθηκε από το βασιλιά Louis-Philippe I στο κέντρο της Place de la Concorde, την Place de la Revolution της γαλλικής επανάστασης, όπου είχαν οδηγηθεί και εκτελεστεί στην γκιλοτίνα ο Louis XVI και πολλοί άλλοι.

6 David Martin, *On Secularization: Towards a Revised General Theory*, p. 48

7 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 295

Quatrième année. — N° 3

PREX DU NUMERO POUR PARIS ET LES DEPARTEMENTS
25 centimes

Samedi 15 Janvier 1875

PARIS-COMIQUE

DIRECTEUR
CARLO GRIPP.

JOURNAL ILLUSTRE

ADMINISTRATEUR
P. CLOE TRÉVIER.

ABONNEMENTS: Paris, six mois, 6 fr.; Un an, 10 fr. Départements, six mois, 7 fr.; Un an, 12 fr.; Les administrations par voie des 1er et 15 de chaque mois.

M. HAUSSMANN ET Mlle LUTECE

Est-il possible qu'après vous avoir tant aimé, qu'après vous avoir couverts de perles et de diamants, et fait de vous, jadis si laide, la plus belle... fille de la terre, vous me dialez... xui? Ingrats!!!

A

Ακόμα και αν ο προβληματισμός σχετικά με την ιερότητα στο Παρίσι δεν μπορεί εύκολα να απαντηθεί, το σχέδιο του βαρόνου Haussmann παραμένει ένα αδιαμφισβήτητο κοσμικό βήμα προς μία *πόλη-μηχανή*, όπου το εμβρυακό ακόμα καπιταλιστικό σύστημα θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος. Η λογική πίσω από τις συνεχείς προσόψεις που υλακούν στο μοντέλο της *architecture d'accompagnement* αποκαλύπτει τον κρίσιμο ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που ακολουθώντας τους πολεοδομικούς κανονισμούς θα δημιουργούσε τη νέα πόλη⁸. Η ανάπτυξη της κτηματαγοράς αλλά και της ενοικίασης ως βασικής πλέον λογικής κατοίκησης φανερώνει πως το Παρίσι γίνεται ο ευρωπαϊκός προάγγελος του αμερικανικού μοντέλου. Οι οσμανικές πολυκατοικίες δεν απέχουν τόσο από τα *railroad apartments*⁹ της βιομηχανικής Νέας Υόρκης, καθώς εκφράζουν το ίδιο ιδανικό του επιμερισμού και της εξομώωσης της κατοικίας ως μέσου αστικού σχεδιασμού. Καταλήγουν να εκφράζουν με άλλα λόγια ένα γενικευμένο οικονομικό σύστημα που 'σαρώνει' όλη την πόλη και οδηγεί σε μία μαζική λογική ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης, ενδεικτικής της μοντέρνας εποχής.

Μπορεί το Παρίσι του 19ου αιώνα, αποϊεροποιημένο ή μη, να αποτελεί την πρώτη μοντέρνα μητρόπολη, ποτέ όμως δεν αγγίζει τη ριζοσπαστική ελευθερία του μοντέλου που σχεδόν την ίδια εποχή εφαρμόζει η Αμερική στη δική της πρώτη μητρόπολη, τη Νέα Υόρκη. Και στις αρχές του 20ου αιώνα η διαφορά γίνεται ακόμα πιο αισθητή, καθώς το Μανχάταν 'εκτοξεύεται' στον ουρανό και το Παρίσι μένει κοντά στη γη. '...το μέτρο, το όμορφο μέτρο μας'¹⁰ μονολογεί ο πατέρας της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, βρίσκοντας στην αντίθεση του Γαλλικού και του Αμερικανικού την πεμπτουσία της σύγκρουσης παράδοσης και νεωτερισμού. Ποιο είναι το Παρίσι, όμως, που του φαίνεται προπύργιο της ευρωπαϊκής παράδοσης; Το Παρίσι που άλλαξε ριζικά και αποποιήθηκε το μεσαιωνικό παρελθόν του; Το Παρίσι που ξεπέρασε τις τυπικές αναφορές και εισήγαγε όλες τις θεμελιώδεις έννοιες της μοντέρνας πολεοδομίας; Η απάντηση βρίσκεται στο ένα πράγμα που η πόλη του Haussmann δεν έχασε ποτέ: '...το μέτρο, το όμορφο μέτρο μας'...

Το κτίριο διαμερισμάτων ανάγεται σε νέο μνημείο ή αλλιώς το αστικό τοπίο που δημιουργεί ο Haussmann έχει δημόσιες αναλογίες, όπως σχολιάζει ο Kostof¹¹. Το δε μνημείο υποτάσσεται σε μία *ενδιάμεση μνημειακότητα*, με αποτέλεσμα να βλέπει κανείς μια ενιαία κλίμακα, μία αρμονική σύνθεση πολυκατοικιών, σχολείων, σιδηροδρομικών σταθμών, του νέου δημαρχείου. Οι διαφοροποιήσεις είναι μικρές, όσο πρέπει ώστε να ξεχωρίζουν τα δημόσια κτίρια, να αναδεικνύονται τα ιδιωτικά αλλά και πάλι με επίγνωση των ορίων τους. Η πόλη είναι ένα σύνολο δημιουργίας όπου η εξουσία είναι ακόμα χειροπιαστή, το κράτος παραμένει ο 'μαέστρος' πίσω από την αστική εικόνα. Η *παράδοση* μπορεί να μην είναι θρησκευτική, αλλά είναι *πολιτική, αστική, αισθητική*. Η συλλογική συνείδηση έχει βαθιά πίστη στο παρελθόν και ακλόνητες καταβολές.

8 Maria Sheherazade Giudici, *Specific Spaces: Government and the Emergence of architecture d'accompagnement, 1584-1765, The City as a Project*, p. 140-169

9 Τα railroad apartments πρωτοεμφανίστηκαν στη Νέα Υόρκη στα μέσα του 19ου αιώνα για να δώσουν λύση στη μεγάλη και ξαφνική αύξηση του πληθυσμού. Εξαιρετικά στενά, σε κτίρια πέντε ή έξι συνήθως ορόφων, απευθύνονταν σε εργατικές οικογένειες χαμηλών εισοδημάτων που πρακτικά συγκατοικούσαν σε διπλάνα δωμάτια, με το διάδρομο ως μόνο κοινόχρηστο χώρο.

10 Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, p. 57

11 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 319

A M. Haussmann et Mlle Lutece, το εξώφυλλο του τεύχους της 15ης Ιανουαρίου 1870 της *Paris-Comique*, όπου ο βαρόνος απεικονίζεται ενοχλημένος από την αχάριστη ερωμένη του, προσωποποίηση της πόλης του Παρισιού, στον απόηχο της σκληρής κριτικής που δεχόταν και θα συνέχιζε να δέχεται το σχέδιο του για την πρωτεύουσα

B *Hausmanhattan _ A Parisian retro-utopia_* ένα πρότζεκτ που φαντάζεται πώς θα γινόταν το Παρίσι αν η πόλη είχε ξεκινήσει να χτίζει ουρανοξύστες όταν ξεκίνησε η Νέα Υόρκη, γύρω στα 1910-1930. Μέσω ψηφιακού φωτομοντάζ απεικονίζει δημοφιλή νεοορκεζικά κτίρια και τοποθεσίες, όπως το Empire State Building ή το Central Park, ενταγμένα μέσα στο παρισινό landscape...

Μια διαφορετική εκδοχή, εάν
το Παρίσι είχε ακολουθήσει το
παράδειγμα της Νέας Υόρκης,
φαντάζει μόνο *ουτοπική*, μια
φανταστική εικόνα που ‘ενοχλεί’ με
την αποτυπωμένη συνύπαρξη δύο
εντελώς διαφορετικών κόσμων. Το
Empire State Building φαντάζει σε
εμάς σήμερα τόσο εκτός τόπου και
χρόνου απέναντι από την αρχή του
trivium στην Place de la Republique,
όπως μπορεί να φαινόταν στον
Hausmann ο οβελίσκος στη Place
de la Concorde. Όμως, ο οβελίσκος
παρέμεινε, ενώ ο ουρανοξύστης
δε γεννήθηκε ποτέ στο Παρίσι,
καθιστώντας το στο *μεταίχμιο* δύο πολύ
διαφορετικών αστικών ιστοριών...

{ Μανχάταν - ο κάναβος }

‘Τι είναι το Μανχάταν;

Ένα νησί οριοθετημένο από νερό και κενό, με ένα αναζωογονητικό και υγιές κλίμα, μια περιοχή κατά προσέγγιση δώδεκα μίλια σε μήκος και δύο μίλια σε πλάτος. Εμβαδόν επιφάνειας περίπου δεκαέξι χιλιάδες στρέμματα.’

Le Corbusier, ‘Quand les cathédrales étaient blanches’, 1937

*I was asking for something specific and perfect for
my city,
Whereupon lo! upsprang the aboriginal name.*

*Now I see what there is in a name, a word, liquid,
sane,*

unruly, musical, self-sufficient,

*I see that the word of my city is that word from
of old,*

*Because I see that word nested in nests of
water-bays,*

superb,

*Rich, hemm'd thick all around with sailships and
steamships, an island sixteen miles long,*

solid-founded,

*Numberless crowded streets, high growths of iron,
slender,*

*strong, light, splendidly uprising toward clear
skies,*

*Tides swift and ample, well-loved by me, toward
sundown,*

*The flowing sea-currents, the little islands, larger
adjoining*

islands, the heights, the villas,

*The countless masts, the white shore-steamers, the
lighters,*

*the ferry-boats, the black sea-steamers
well-model'd,*

*The down-town streets, the jobbers' houses of
business,*

*the houses of business of the ship-merchants and
money-brokers,*

the river-streets,

Ο *Le Corbusier* επισκέπτεται επανειλημμένα τη Νέα Υόρκη.

1 Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, p. 90

Την πρώτη φορά το 1935 μαζί με το φίλο του *Fernand Leger* ταξιδεύει με το περίφημο γαλλικό πλοίο *Normandie*. Ένα ταξίδι με μία εγγενή αντίφαση: ο ειλικρινής τεχνικός άθλος να διασχίζεις τον ωκεανό σε λιγότερο από μία εβδομάδα συγκαλυμμένος από κυρίες ντυμένες σύμφωνα με την τελευταία λέξη της παριζιάνικης μόδας σε υποκριτικές αρτ ντεκό αίθουσες χορού. Το πέρασμα από το λιμάνι της Χάβρης στο Νέο Κόσμο είναι ένα ταξίδι από το παλιό στο νέο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του παλιού! Εκνευρίζεται. Οραματίζεται ένα διάφανο *'tonic steamship'*. Αλλά όταν αντικρίζει το Μανχάταν μια Δευτέρα πρωί να προβάλλει στους αιθέρες μέσα από την ομίχλη ο σκέψις δίνουν τη θέση τους στον ενθουσιασμό. Συγκλονίζεται. *Έκατο φορές σκέφτηκα: η Νέα Υόρκη είναι μια καταστροφή, και πενήντα φορές: είναι μια όμορφη καταστροφή.*¹

2 *Tennessee Valley Authority (TVA)* ονομάζεται ο ομοσπονδιακός οργανισμός που δημιουργήθηκε το 1933 από το γεροισαστή George W. Norris και τον πρόεδρο Roosevelt για να παρέχει ηλεκτροδότηση, έλεγχο των υδάτων και τόνωση της αγροτικής οικονομίας στην περιοχή της Tennessee Valley, που υπέφερε από τρομερές πλημμύρες και τη Μεγάλη Ύφεση του 1929.

Τη δεύτερη φορά τον Ιανουάριο του 1946 επανέρχεται για να δει τα αποτελέσματα του έργου του *TVA*². Ταξιδεύει πάνω σε ένα άδειο φορτηγό πλοίο μέσα από καταιγίδες και φτάνει μετά από δεκαεννιά μέρες στο Μανχάταν με το φίλο του *Claudius*, ως άλλοι *'προσωνητές που είχαν περάσει χρόνια πένθους, οδύνης, εκνευρισμού'*³. Σοκαρισμένοι έρχονται αντιμέτωποι με ανθρώπους που αδυνατούν να κατανοήσουν την αφθονία των εμπειριών τους. Απογοητεύεται. Αλλά ελπίζει πως το μέλλον της κοινωνίας της μηχανής είναι, αν και χαμένο, ανακτήσιμο...

3 Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, Introduction to the American Translation, New York, May 21, 1946, p. xix

4 *Ibid.*, p. xx

Την τρίτη φορά, το Μάιο του 1946, ταξιδεύει με αεροπλάνο για να συμμετάσχει στην επιτροπή αναζήτησης της κατάλληλης τοποθεσίας για την έδρα των Ηνωμένων Εθνών. Σε μόλις είκοσι ώρες έχει διασχίσει τον Ατλαντικό. Στα παγόβουνα που αντικρίζει μια στο τόσο στη μέση του ωκεανού εντοπίζει τη φυσική απόδειξη ενός κύκλου. *Σήμερα, αυτό το τρίτο ταξίδι στη Νέα Υόρκη μου δίνει την εντύπωση και τη βεβαιότητα ότι η γη είναι στρογγυλή και συνεχής και τα πράγματα συναφή...* 'Η Αμερική που τον συγκλόνισε, που τον απογοήτευσε, η ίδια τώρα του προσφέρει ανανεωμένη, άπλετη ελπίδα: *Ταπεινά βγάζω το καπέλο μου... Υπάρχει ελπίδα στον κόσμο. Με γεμάτα χέρια αυτή η χώρα των άτολμων ανθρώπων μας δίνει λόγους για να ελπίζουμε.*⁴

Ο ίδιος προορισμός, ο ίδιος ταξιδιώτης, τρεις διαφορετικές διαδρομές.

Ως ένας άλλος *προσωνητής* ο *Le Corbusier* επισκέπτεται ξανά και ξανά έναν τόπο που γι' αυτόν είναι ιερός και υπερβατικός. Ιερός, γιατί ιερή είναι η απαρχή του νέου, υπερβατικός επειδή προκαλεί το δέος και το θαυμασμό χωρίς υποχρεωτικά να προϋποθέτει την κατανόηση. Την πρώτη φορά ακολουθεί την πεπατημένη, τη δεύτερη υλοποιεί μια προσωπική πρόκληση, την τρίτη ταξιδεύει με το νέο τρόπο. Τη δυσπιστία διαδέχεται ο ενθουσιασμός, την ελπίδα διαδέχεται η απογοήτευση, τη σιγουριά η απορία και την αμφισβήτηση ξανά η ελπίδα.

A *Mannahatta, Leaves of Grass*, Walt Whitman (1819-1892) Το ποίημα του μεγάλου αμερικανού ποιητή, από τους πρώτους που καλλιέργησαν ένα αμιγώς αμερικανικό ύφος, αναζητά την ταυτότητα της νέας πόλης στο όνομα των ιθαγενών για το νησί.

Mannahatta θα πει νησί των λόφων.

{ Μανχάταν - ο κανάβος }

Μέσα από αντιφατικές εμπειρίες και συναισθήματα ο αρχιτέκτονας δίνει τη δική του εσωτερική ηθική μάχη στην αναζήτηση μιας πίστης, μια μάχη που δε διαφέρει και πολύ από εκείνη που δίνει πεισματικά κάποιος άλλος στο δρόμο για το Santiago de Compostella.

Ας επανέλθουμε, όμως, στο πρώτο ταξίδι του Le Corbusier.

Το Μανχάταν το 1935 ήταν μία νέα πόλη. Μία πόλη που μετά την οικοδομική έκρηξη του 1900 φάνταζε γεμάτη νέα κτίρια, νέες ιδέες, νέους ανθρώπους. *‘Νέοι καιροί! Ήταν με κάθε τρόπο παρόμοια, κάποτε, επτά αιώνες πριν, όταν ένας νέος κόσμος γεννιόταν, όταν οι καθεδρικοί ήταν λευκοί.’*⁵ Ο αρχιτέκτονας καλεί τους μεγαλοπρεπείς καθεδρικούς του Μεσαίωνα ως μάρτυρες της νέας εποχής της μηχανής, των εντυπωσιακών επιτευγμάτων του ανθρώπου, που έρχονται σε ρήξη με τους περιορισμούς της παράδοσης και ανοίγουν το δρόμο για ένα διαφορετικό μέλλον.

5 *ibid.*, p.9

Αυτό που έχει όμως ενδιαφέρον είναι πως σε αυτό το νεοδομημένο νησί της Νέας Υόρκης ο Le Corbusier βλέπει την ιδανική περίπτωση εφαρμογής της *Ville Radieuse*. Το Μανχάταν είχε μόλις χτιστεί, αλλά μπορούσε να γκρεμιστεί σε μία νύχτα και να ξαναγίνει από την αρχή, καινούριο, ψηλότερο, καλύτερο. Ο πιο πυκνός και κυριολεκτικά βαρύς αστικός ιστός της εποχής δε δίνει καμία αίσθηση μονιμότητας. Οι ουρανοξύστες είναι θεμελιωμένοι κυριολεκτικά τόσο βαθιά στο έδαφος, αλλά μεταφορικά ίσα που έχουν αγγίξει το βάθος της συλλογικής συνείδησης. Ένας τόπος χωρίς το ανασταλτικό φορτίο της ευρωπαϊκής μνήμης, έτοιμος να φιλοξενήσει τις πιο τρελές σκέψεις, τα πιο απίθανα σενάρια ανάπτυξης.

Κάπως έτσι πρέπει να αισθάνθηκαν και εκείνοι οι πρώτοι άποικοι, ως άλλοι *προσωνητές*, όταν αντίκρισαν το νησί του Μανχάταν τρεις αιώνες πριν. Το αντίκρισαν λοφώδες, γεμάτο φυσικές αρετές και κρυφές υποσχέσεις. Το 1935 το Μανχάταν δεν ήταν πλέον ούτε καταπράσινο, ούτε άχτιστο και σίγουρα όχι ανόθευτο, αλλά με έναν περίεργο τρόπο στα μάτια του αρχιτέκτονα έδινε και πάλι την ίδια υπόσχεση,

αυτή μιας λευκής σελίδας.

*Immigrants arriving, fifteen or twenty thousand in
a week,*

*The carts hauling goods, the manly race of drivers
of horses,*

the brown-faced sailors,

*The summer air, the bright sun shining, and the
sailing*

clouds aloft,

*The winter snows, the sleigh-bells, the broken ice
in the*

*river, passing along up or down with
the flood-tide or*

ebb-tide,

*The mechanics of the city, the masters, well-form'd,
beautiful-faced, looking you straight in the eyes,*

*Trottoirs throng'd, vehicles, Broadway, the women,
the*

shops and shows,

*A million people--manners free and superb--open
voices--*

*hospitality--the most courageous and friendly
young*

men,

*City of hurried and sparkling waters! city of
spires and masts!*

City nested in bays! my city!

A

{ 05.α Η Νέα Ευρώπη }

Η χρήση του όρου προσκυνητές δεν είναι μόνο μεταφορική στην περίπτωση του νέου κόσμου. Ως *Pilgrims* ή *Pilgrim Fathers* έμεινε γνωστή η ομάδα των πρώτων αποίκων που ταξίδεψαν από το Plymouth της Αγγλίας στο Νέο Κόσμο με το πλοίο *Mayflower* το Σεπτέμβριο του 1620 και ίδρυσαν την αποικία Plymouth στη σημερινή Μασαχουσέτη, την πρώτη μόνιμη ευρωπαϊκή αποικία στη Νέα Αγγλία. Μέλη της English Separatist Church, σχισματικοί δηλαδή, που είχαν παρόμοια πιστεύω με τους Πουριτανούς αλλά επιθυμούσαν το διαχωρισμό τους από την Αγγλικανική Εκκλησία, εγκαταστάθηκαν στην πολύ πιο ανεκτική Ολλανδία για περίπου μια δεκαετία, πρώτα στο Άμστερνταμ και μετά στο Λέιντεν, πριν αποφασίσουν να ταξιδέψουν στο Νέο Κόσμο, κυρίως λόγω φόβου απώλειας της αγγλικής τους γλώσσας και ταυτότητας.

Αρχικά γνωστοί ως 'Old Comers' καθιερώθηκαν ως Pilgrims από το χειρόγραφο του αρχηγού του εκκλησιάσματος *William Bradford* που ανακαλύφθηκε αργότερα, όπου αποκαλούσε τους αποίκους που έφυγαν από την Ολλανδία 'saints' (αγίους) και 'pilgrimes' (προσκυνητές). Χαρακτηρισμοί ακραίοι που φανερώνουν τη βαθιά θρησκευτική υπόσταση του ταξιδιού τους προς το Νέο Κόσμο, ενός ταξιδιού που δεν αποτελούσε πολυτέλεια αλλά επιτακτική ανάγκη πνευματικής επιβίωσης. Διασχίζοντας τον Ατλαντικό επιτελούσαν μία μυσταγωγική μετάβαση σε έναν ανόθευτο τόπο, ιερό στα μάτια τους, που θα μπορούσε να είναι η δικιά τους Εδέμ.

Ένα προσκύνημα χωρίς προορισμό
ή μάλλον ένα προσκύνημα που θα δημιουργούσε τον ίδιο του τον προορισμό.

Ήταν οι πρώτοι από πολλούς που αναζήτησαν στο Νέο Κόσμο πνευματική ελευθερία μακριά από τις εξουσιαστικές ευρωπαϊκές εκκλησίες. Εξάλλου οι *Πουριτανοί*, που ίδρυσαν το μεγαλύτερο μέρος των αποικιών της Νέας Αγγλίας, αν και μη σχισματικοί στην πλειοψηφία τους, είχαν την ίδια επιθυμία για μια νέα, καθαρή, αγνή (pure) αρχή μακριά από την αγγλικανική εκκλησία και τις επιταγές της. Ο Πουριτανισμός δεν ήταν μόνο ένα ιστορικά καθορισμένο φαινόμενο που συνέπεσε με την ίδρυση της Νέας Αγγλίας, αλλά μία κοσμοθεωρία, ένα ηθικό πλαίσιο για την κοσμική ζωή, που ενσωματώθηκε στην Αμερικανική νοοτροπία και πολιτισμική ταυτότητα μέχρι τον εικοστό αιώνα. 'Οι Αμερικάνοι ποτέ δε σταμάτησαν να διαλογίζονται πάνω στην ηθική βάση της ζωής... βυθίστηκαν μέσα σε έναν παράτολμο Πουριτανισμό'.⁶

6 Ibid., p. 123

Ήδη στην Αγγλία, από την εμφάνισή τους στα πλαίσια της Αγγλικής Μεταρρύθμισης τον 16ο αιώνα μέχρι την πώλυση των αρχών του 17ου, οι Πουριτανοί είχαν προχωρήσει πέρα από τις δογματικές διαφοροποιήσεις τους σε διαφωνίες σχετικά με την πρακτική πλευρά της ζωής. Ορισμένες ομάδες διαχωρίστηκαν από την αγγλικανική εκκλησία και δημιούργησαν κοινότητες στον αντίποδα της Αγγλικής *Πόλης του Ανθρώπου*,

7 Max Weber (1905), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*

αυτοανακηρυχθείσες σε *Πόλεις του Θεού*. Ίσως όμως το σημαντικότερο, σύμφωνα με τον *Max Weber*, ήταν η δύναμη του Πουριτανισμού ως τρόπου να αντιμετωπίσει κανείς τις αντιφατικές απαιτήσεις της χριστιανικής ηθικής σε έναν κόσμο στο χείλος του νεωτερισμού⁷. Με άλλα λόγια, προσέφερε μία χριστιανική ηθική που επιβράβευε την οικονομική ευημερία ως θεϊκή χάρη! Ακριβώς, δηλαδή, αυτό που χρειαζόταν σε ένα Νέο Κόσμο γεμάτο από ευκαιρίες για υλική αφθονία...

8 Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 42-45

Ο *Προτεσταντισμός* αποτέλεσε επομένως, τη βάση δημιουργίας μιας πραγματικότητας στην Αμερική σε ρήξη με το παλιό, σε ρήξη με τη μητέρα Ευρώπη και όσα αυτή συνεπάγεται. Παρ' όλα αυτά, η διάθεση απομάκρυνσης από την παράδοση δεν αποτυπώθηκε εξ αρχής στην ίδρυση και την πολεοδομική δομή των εγκαταστάσεων. Οι πρώτοι αποικισμοί θυμίζουν εντυπωσιακά τις πατρίδες των αποίκων, διατηρώντας οφθαλμοφανή την ιεραρχία μιας παραδοσιακής χριστιανικής κοινότητας. Ένας σφιχτός πυρήνας σπιτιών γύρω από έναν ανοιχτό δημόσιο χώρο, σύμφωνα με το κοινοτικό πνεύμα του μεσαιωνικού καθολικισμού, δεν αντιπροσωπεύει σε καμία περίπτωση την πίστη του Αμερικανικού Πουριτανισμού στην ατομικότητα. Η επιθυμία για αναζήτηση φυσικού καταφυγίου στα χέρια της εξουσίας δεν έχει δώσει ακόμα τη θέση της στην προτεσταντική επιθυμία για δύναμη, όπως εξηγεί ο *Richard Sennett*⁸.

Χρειάστηκε ένα μεγάλο διάστημα και πολλά διαφορετικά πειράματα για να επιτευχθεί το οριστικό ρήγμα με την Ευρώπη και να γίνει εμφανές το αποτύπωμα αυτού στον αστικό ιστό. Κι, όμως, εντέλει κανείς αναρωτιέται αν επιτεύχθηκε ποτέ. Και ακόμα και αν επιτεύχθηκε πρακτικά, υλικά, έγινε ποτέ ψυχολογικά, πνευματικά, εθνολογικά; Γεννήθηκε ποτέ ένας νέος τρόπος ζωής και σκέψης, ένας νέος τύπος πόλης

ή απλά προέκυψε μία πολλά υποσχόμενη αλλά κατώτερη των προσδοκιών μετάλλαξη;

Β | Γ *Paris, Texas*, Wim Wenders, 1984

Ένας μοναχικός 'προσκυνητής' βαδίζει στην έρημη γη της αμερικανικής υπαίθρου, με αδιευκρίνιστο σκοπό. Το μόνο που έχει είναι η ταλαιπωρημένη φωτογραφία από ένα κομμάτι γης στο Παρίσι.

Ποιο Παρίσι;

Το Παρίσι στο Τέξας.

Η Ευρώπη στην Αμερική θέτει το αυτόνοτο ερώτημα της 'νέας' ταυτότητας, αυτό που αναζητά και ο ίδιος ο Γερμανός σκηνοθέτης στην αγγλόφωνη ταινία του:

Το μυστήριο ενός εξιδανικευμένου έθνους και

της ανεκπλήρωτης υπόσχεσης που δίνει ένα κομμάτι γης.

{ αι Η 'νέα' ταυτότητα }

'Ο Ισπανός ήρθε στο Νέο Κόσμο σαν κήρυξ, προσηλυτισμός και κατακτηση όλα σε ένα: ήρθε σαν Καθολικός. Ο Πουριτανός ήρθε σαν πρόσφυγας.'

Richard Sennett, Conscience of the Eye

Η ετυμολογία διηγείται δύο παράλληλες ιστορίες, ταυτόχρονα τόσο ίδιες όσο και διαφορετικές. Δύο διαφορετικά αξιακά συστήματα με ευρωπαϊκές ρίζες που οδηγούν στον ίδιο στόχο, την ίδρυση μιας νέας πόλης. Τόσο ο κατακτητής όσο και ο πρόσφυγας αναδιατυπώνουν το παλιό επιχειρώντας μία νέα εκδοχή.

Από τη μία:

Στη Νέα Ισπανία δεν υπάρχει Νέα Μαδρίτη ούτε Νέο Τολέδο. Οι καθολικοί

{ Μανχάταν - ο κανάβος }

B

Άγιοι των Ισπανών *conquistadores* γίνονται συνιδρυτές και προστάτες πόλεων προ-σχεδιασμένων σύμφωνα με το *Νόμο των Ινδιάνων (Law of the Indies)* από τον ισπανό βασιλιά Φίλιππο II στις 3 Ιουλίου του 1573. Ο Άγιος Δομίνικος στην Καραϊβική, ο Άγιος Ογκουστίνος στη Φλόριντα, ο Άγιος Φραγκίσκος και η πόλη των Αγγέλων στην Καλιφόρνια κατοχυρώνονται με το ισπανόφωνο καθολικό τους όνομα. Για τρεις περίπου αιώνες οι ιεραρχίες που καθορίστηκαν από το πρώτο αυτό σχέδιο παραμένουν σταθερές. Και ακόμα και όταν με την έλευση του σιδηροδρόμου και των μεγάλων κεφαλαίων η πολεοδομική τους ανάπτυξη αλλάζει ριζικά, δεν αλλάζει το όνομα τους που συνεχίζει να θυμίζει επίμονα την απαρχή της αστικής ιστορίας τους.

Από την άλλη:

Η νέα Αγγλία και η νέα Γαλλία, τα ιστορικά εθνικά κράτη που αναπαράγονται, μεταλλάσσονται ή απλά αντιγράφονται; Η νέα Ολλανδία με το νέο Άμστερνταμ. Η Νέα Υόρκη. Η Νέα Ορλεάνη. Με την προσθήκη του Νέου μπροστά από ονόματα παλιά, οικεία και κατοχυρωμένα στη συλλογική συνείδηση μαζί με πληθώρα συνειρμών και σημαινόμενων, οι άποικοι επιχειρούν να δημιουργήσουν τη δική τους εκδοχή μιας Ευρώπης που δε βρήκαν. Υπάρχει όμως και το Plymouth, το Cambridge, το Chelsea ως ακόμα πιο αυθαίρετες κραυγές μιας άλλης εκδοχής της ίδιας πόλης, όχι υποχρεωτικά μιας νέας εκδοχής αλλά ίσως της σωστής, της ‘διορθωμένης’, της αγνής και μόνης αληθινής.

{ α2 Το Grid 1_ το ιστορικό }

‘Η κατοίηση του τόπου, με τις πλατείες, τους δρόμους, και τα οικόπεδα της θα καθορισθεί μέσω της μέτρησης με σχοινί και μέτρο, ξεκινώντας με τη βασική πλατεία από την οποία οι δρόμοι θα φτάνουν στις πύλες και τους κύριους άξονες και αφήνοντας επαρκή ανοιχτό χώρο ώστε ακόμα και αν η πόλη μεγαλώσει να μπορεί πάντα να επεκταθεί με συμμετρικό τρόπο.’

*Royal Ordinances concerning the Laying Out of New Towns*⁹

Το παραπάνω απόσπασμα σε μη προσεκτική ανάγνωση θα μπορούσε κάλλιστα να περιγράφει την ίδρυση μιας νέας Ρωμαϊκής πόλης. Η δημιουργία ενός μετρημένου υποβάθρου, με τον ανοιχτό κεντρικό χώρο και τους δρόμους να καταλήγουν στις πύλες μιας περιμετρικής περιτείχισης, φέρνει στη σκέψη το ρωμαϊκό *castrum* με τον *cardo* και τον *decumanus* να διατρέχουν από βορρά προς νότο και από δύση προς ανατολή τη νέα εγκατάσταση και το *forum* να τοποθετείται στο βορρά ακριβώς δίπλα στη διασταύρωση των αξόνων. Όμως, η έννοια της επέκτασης, η πρόβλεψη καλύτερα της μελλοντικής επέκτασης της πόλης, αποτελεί ένα στοιχείο ξένο προς το αυστηρά καθορισμένο και σαφώς περιτειχισμένο σχήμα της ρωμαϊκής πόλης. Εδώ γίνεται η πρώτη εισαγωγή στη λογική της αστικής εξάπλωσης, που έμελλε να αποτελέσει το βασικό χαρακτηριστικό των αμερικανικών πόλεων και έναν από τους λόγους για τους οποίους ο *κάναβος* θα γινόταν το κατάλληλο εργαλείο στα χέρια των πολεοδόμων.

⁹ trans. Zelia Nuttall, John Reps, *The Making of Urban America* (Princeton: Princeton University Press, 1965), p. 29

▲ Η εφαρμογή του *Law of the Indies* αποτυπώνεται στην πόλη-λιμάνι του Santo Domingo (σημερινή Δομινικανή Δημοκρατία) που απεικονίζεται σε πολιορκία από τον αγγλικό στόλο και στρατό.

Από τους Βαβυλώνιους και τους Αιγύπτιους μέχρι τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους το εργαλείο του κανάβου στον πολεοδομικό σχεδιασμό είναι κοινό, αλλά η διαφοροποίηση προκύπτει από τη σημασιολογική φόρτιση που επωμίζεται σε κάθε περίπτωση. Το μεν *Ιπποδάμειο σύστημα* εκφράζει σχεδιαστικά τον ορθό λόγο και η σχεδιασμένη πόλη έρχεται να επιβεβαιώσει την ανωτερότητα του πνεύματος του αρχαιοελληνικού κόσμου. Οι δε Ρωμαίοι χρησιμοποιούν τα αυστηρά καθορισμένα στρατόπεδά τους ως απόδειξη της πολιτισμικής απόστασης που τους χωρίζει από τις βαρβαρικές φυλές που κατακτούσαν. Παρ' όλα αυτά, η αναφορά στην *Roma Quadrata* ή ο κοσμολογικός συμβολισμός της διασταύρωσης των δύο αξόνων, ένας κατά την πορεία του ήλιου και ένας κατά τον άξονα του ουράνιου θόλου, προσδίδουν ένα νοσταλγικό συναισθηματισμό στο κατά τα άλλα ορθολογικό σύστημα. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο ιστορικός *J. Rykwert* για τη Ρωμαϊκή πόλη, 'το τελετουργικό της ίδρυσης μιας πόλης αγγίζει έναν από τα μεγάλους κοινούς τόπους της θρησκευτικής εμπειρίας'¹⁰.

10 Joseph Rykwert, *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1988), p. 90

Στην περίπτωση λοιπόν του *Νόμου των Ινδιάνων*, εντοπίζεται η πρόθεση για έναν ορθολογικό σχεδιασμό σε μια νέα γη με υψηλές προσδοκίες αστικής ανάπτυξης. Οι Ισπανοί δε σχεδιάζουν πόλεις μεσαιωνικές, ιστούς πυκνούς ούτε μπαρόκ διαγώνιους. Σχεδιάζουν κανάβους που προβλέπουν να επεκταθούν. Η εφαρμογή όμως αυτού του συστήματος συνδυάζεται με τη διατήρηση όλων των θρησκευτικών και κοινωνικοπολιτικών ιεραρχιών της πατρίδας. Συνυπάρχει με ένα ισχυρό καθολικό κέντρο, έναν πυρήνα εξουσίας, γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η δημόσια και ιδιωτική ζωή. Είναι το σημείο στο οποίο οι κατακτητές στερεώνουν ένα Σταυρό στη γη όταν ιδρύουν τη νέα πόλη. Όπως φαίνεται ξεκάθαρα στην εικόνα, αυτό που προκύπτει είναι ένα υβρίδιο μεσαιωνικής πόλης και ρωμαϊκού στρατοπέδου, από τη μία 'συνέχεια της πολύχρονης μεσαιωνικής ιστορίας των *bastides*'¹¹ και από την άλλη υποψία μιας νέας πολεοδομικής τακτικής. Η εκκλησία δεσπόζει στο κέντρο της πόλης, αλλά οι οικοδομικές ενότητες παρατέμνουν περισσότερο στο σύστημα χάραξης των χωραφιών, κάτω δεξιά στην εικόνα, απ' ότι σε έναν παραδοσιακό ευρωπαϊκό ιστό.

11 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 114

Δ

{ α3 Το Grid 2_ το αγροτικό }

'Το εξωτερικό της περιμετρικής τάφρου οριοθετημένο όπως αναφέρεται παραπάνω, 200 πόδια θα οριοθετηθούν στο εσωτερικό κατά μήκος και των τριών πλευρών Α, Β, Γ, για το σκοπό να τοποθετηθούν εκεί μέσα τα καταλύματα των αγροτών και οι κήποι τους, και ό,τι απομένει θα παραμείνει κενό για την ανέγερση περισσότερων κατοικιών στο μέλλον...'

*John W. Reps, The Making of Urban America*¹²

12 John Reps, *The Making of Urban America* (Princeton: Princeton University Press, 1965), p. 148

Αν και η τοπογραφία δεν επιτρέπει την πιστή εφαρμογή του σχεδίου, το *Νέο Άμστερνταμ* σχεδιάζεται πιστό στο παλιό με την υπόσχεση να γίνει μεγαλύτερο, πολυπληθέστερο, σπουδαιότερο. Όπως σχολιάζει ο *Rem Koolhaas* παρατηρώντας το χαρακτηριστικό του Γάλλου *Jollain* που αναπαριστά αυτό που είναι ή καλύτερα αυτό που επιχειρεί να είναι η νέα πόλη το 1672,

E Το χαρακτηριστικό του *Jollain* απεικονίζει μία προοπτική του λιμανιού που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, περιλαμβάνει, όμως, όλα τα στοιχεία που συγκροτούσαν το Μανχάταν του 1672: τα τείχη, τους λόφους, τα τοπία, τα εμπορικά πλοία.

‘μία εκκλησία, ένα χρωματιστήριο, ένα δημαρχείο, ένα δικαστικό μέγαρο, μια φυλακή και, εκτός των τειχών, ένα νοσοκομείο ολοκληρώνουν τη δομή του μητρικού πολιτισμού’¹³. Διακρίνουμε, με άλλα λόγια, μια σαφή αστική ιεραρχία με τα δημόσια κτίρια θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας να ξεχωρίζουν τόσο στην κάτοψη όσο και στην κορυφογραμμή μιας κατά τα άλλα άναρχης και άτακτης δόμησης, που παραπέμπει σε μεσαιωνικό ευρωπαϊκό οικισμό.

¹³ Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, p. 15

Ένα λιμάνι που ανακαλύπτεται από τον *Henry Hudson* το 1609 στην αναζήτηση μιας νέας διαδρομής για τις Ινδίες από το βορρά για λογαριασμό της Ολλανδικής Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών, το Νέο Άμστερνταμ αποικίζεται το 1623 από 30 ολλανδικές οικογένειες. Το όνομα φέρει μαζί του και το πολιτισμικό υπόβαθρο της θρησκευτικής ανεκτικότητας και των πολιτικών ελευθεριών της Ολλανδίας της *Χρυσής εποχής*¹⁴ του 17ου αιώνα. Παρ’ όλα αυτά, οι βαθιά επηρεασμένοι από την Μεταρρύθμιση Ολλανδοί δεν απομακρύνονται εξ αρχής από τα ευρωπαϊκά πρότυπα, και έτσι το Μανχάταν ιδρύεται ως μια αντιγραφή του Άμστερνταμ (ένα κανάλι(!) τρέχει μέχρι το κέντρο της πόλης με παραδοσιακά ολλανδικά σπίτια εκατέρωθεν). Το 1664 η Νέα Ολλανδία περνάει σε Αγγλική κατοχή, το Νέο Άμστερνταμ έμελλε να θυμηθεί το όνομα των ιθαγενών και να γίνει Μανχάταν και η ευρύτερη περιοχή να εξελιχθεί στη Νέα Υόρκη, τη βελτιωμένη εκδοχή του αγγλικού York...

¹⁴ Η Ολλανδική Χρυσή Εποχή ήταν η περίοδος του 17ου αιώνα, οπότε και το εμπόριο, ο στόλος, οι επιστήμες και οι τέχνες των Κάτω Χωρών γνώρισαν τρομερή άνθηση και τις ανέδειξαν σε μία από τις σημαντικότερες δυνάμεις παγκοσμίως.

Στα πλαίσια των ανακατατάξεων που θα ακολουθούσαν, μία νέα λογική αστικού σχεδιασμού θα προέκυπτε. Οι απαρχές της μπορούν να εντοπιστούν δειλά στην αριστερή άκρη της ελεύθερης αναπαράστασης του 1672:

E

‘μία νέα αρχή, με τη μορφή ενός δομημένου συστήματος από πάνω κάτω πανομοιότυπα οικοδομικά τετράγωνα που μπορούν να επεκταθούν, αν προκύψει η ανάγκη, σε όλο το νησί, με το ρυθμό τους να διακόπτεται από μια Βροσάωγ-like διαγώνιο’¹⁵

¹⁵ Ibid., p. 15

Ο Αμερικανικός Πουριτανισμός βγαίνει από τα τείχη και τολμά να απομακρυνθεί από τα πιστά αντίγραφα των πόλεων από τις οποίες επιχειρούσε να ξεφύγει. Το *δέλεαρ της έρημης γης*¹⁶, του κενού και ανεκμετάλλετου χώρου, της λευκής σελίδας, γίνεται και πάλι έκδηλο. Καλούμενοι να δραπετεύσουν από μια δεύτερη Ευρώπη που τους πρόλαβε, οι άποικοι απομακρύνονται από τον πυρήνα των πόλεων και εγκαθίστανται στη γη που δουλεύουν. Καθ’ όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα ο πληθυσμός αυξάνεται και υπερπηδά τα στενά πρώτα όρια των πόλεων προς την ανεκμετάλλευτη εξοχή που τις περιβάλλει.

¹⁶ Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 43

{ α4 Το Grid 3_ το ιδεατό }

‘Έτσι κανονικές κατόψεις ... γίνονται εντέλει κουραστικές και ανούσιες και (ο κάναβος) δε θα μπορούσε ποτέ να είναι στην προέλευσή του κάτι άλλο από μια αφιλότιμη συνέχιση κάποιας ψυχρής φαντασίας που επιθυμεί μια αίσθηση του πραγματικά μεγάλου και αληθινά όμορφου’

*Pierre Charles L’Enfant to President G. Washington on Jefferson’s ideas, 1791*¹⁷

¹⁷ E. L. Kite, *L’Enfant and Washington, 1791-1792* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1929), p. 47-48

Η αποικιοκρατία δίνει τη θέση της σε ένα νεοσύστατο κράτος. Ένα κράτος που αν και ακόμα σε πολιτισμική και πνευματική σύγχυση, πατάει στέρεα στο νεωτερισμό που διέπει τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1779. Στα πλαίσια της αναζήτησης της εθνικής αμερικανικής ταυτότητας, η αντιπαράθεση του *L' Enfant* και του *Jefferson* σχετικά με το σχεδιασμό της νέας πρωτεύουσας δε θα μπορούσε να είναι περισσότερο συμβολική.

Από τη μία, ο γεννημένος στη Γαλλία και σπουδαγμένος στην βασιλική ακαδημία στο Λούβρο *L' Enfant* οραματίζεται μια σπουδαία πρωτεύουσα, που θα στεκόταν επάξια δίπλα στις μεγάλες ευρωπαϊκές, μία νέα πόλη σχεδιασμένη με τη βαρύτητα μιας ιστορικής, με έμφαση στην τοπογραφία και ευανάγνωστες ιεραρχίες. Οι περισσότεροι δρόμοι ορίζονται σύμφωνα με ένα ορθολογικό σύστημα κανάβου και ονομάζονται από γράμματα και αριθμούς. Το ευρωπαϊκό μπαρόκ του *Grand Manner* όμως, έρχεται να αφήσει ανεξίτηλο το αποτύπωμά του, καθώς ο κánaβος που ορίζουν τα οικοδομικά τετράγωνα διασπάται από ισχυρές διαγώνιες λεωφόρους, που διατρέχουν την πρωτεύουσα. Αυτές παίρνουν το όνομά τους από τις Πολιτείες, οι δε κυκλικές και ορθογωνικές πλατείες που προκύπτουν από την υπέρθεση των δύο χαράξεων ονομάζονται από σπουδαίους Αμερικανούς άνδρες. Οι συμβολισμοί είναι έκδηλοι, τα δε δημόσια κτίρια καθιστούν εμφανές το σημασιολογικό φορτίο της πόλης.

Z

Από την άλλη, ο συγγραφέας της διακήρυξης της Ανεξαρτησίας και φιλόσοφος Jefferson προτείνει ένα *gridiron plan* για τη νέα πρωτεύουσα. Αυτό που ο *L' Enfant* και οι υπόλοιποι συντηρητικοί κύκλοι βλέπουν ως ψυχρό σχεδιασμό, αυτός το αντιλαμβάνεται ως απόδειξη του νεωτερικού αμερικανικού πνεύματος, εκείνο που κατηγορούν ως απουσία νοημάτων αυτός το θεωρεί μια λυτρωτική αλλαγή πορείας από τον ευρωπαϊκό συντηρητισμό. Ο κánaβος εξυψώνεται από εργαλείο αγροτικών χαράξεων ή επέκτασης οικισμών σε βάση δημιουργίας της πρωτεύουσας. Η δε κατοικία του Προέδρου, το Καπιτώλιο και ο δημόσιος χώρος που τα ενώνει εγγράφονται υπάκουα στις αναλογίες της χάραξης, δίνοντας έμφαση στον πολιτικό ρόλο της πρωτεύουσας, που ακόμα και αυτός όμως δεν αποτελεί λόγο να αλλάξει ο κánaβος!

H

18 Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 51

Z Το σχέδιο για την Washington από τον Pierre Charles L'Enfant, 1791

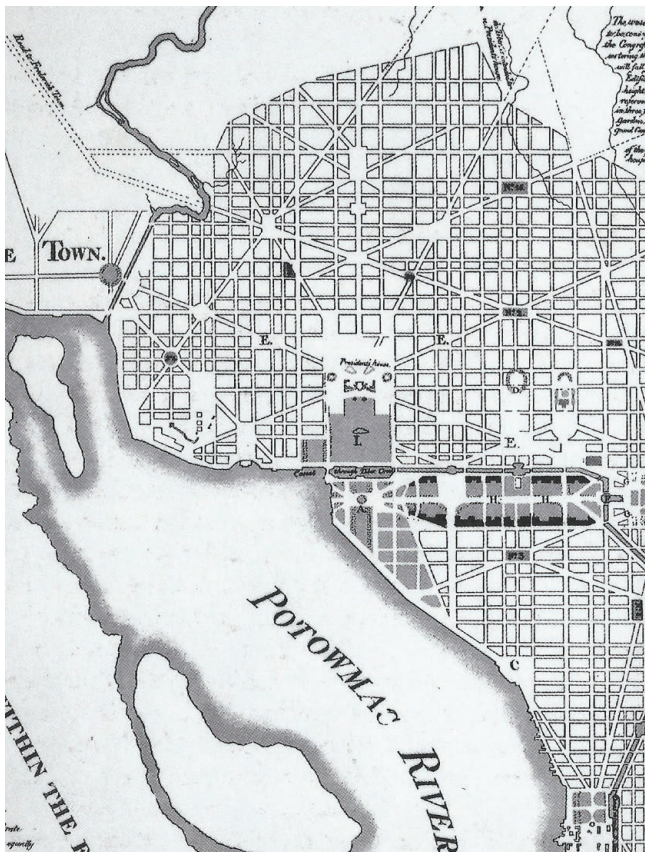
H Η αντι-πρόταση του Thomas Jefferson για την πρωτεύουσα, 1791. Οι τελείες αντιπροσωπεύουν μελλοντικούς δρόμους στο ενδεχόμενο επέκτασης του πυρήνα, όπου 3 blocks παραχωρούνται για την κατοικία του Προέδρου, 3 για το Καπιτώλιο και public walks συνδέουν τα δύο.

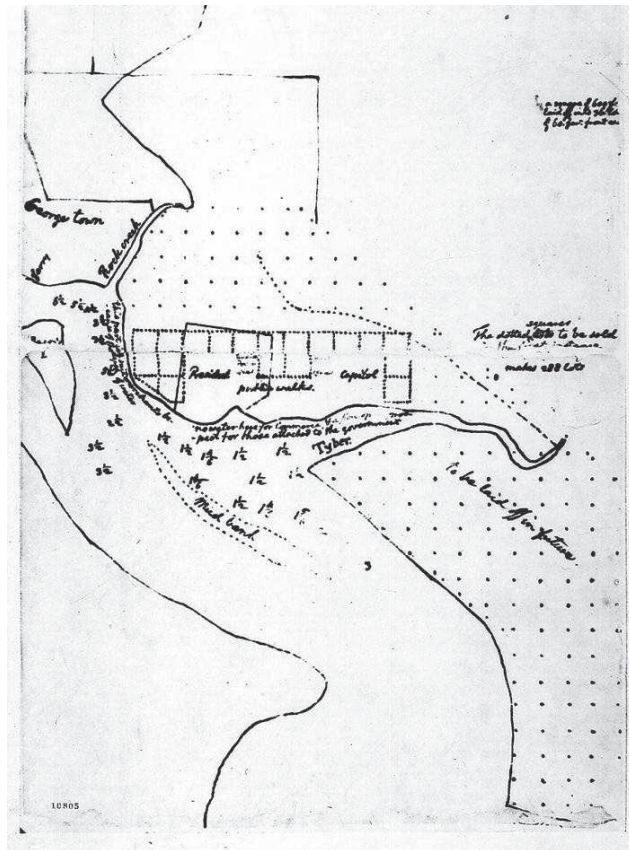
Ο Jefferson χάνει τη μάχη για την Washington, που σχεδιάζεται εντυπωσιακά μεγαλοπρεπής και συμβολικά δυνατή με κριτήριο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του τόπου. Η σύγκρουση όμως, της ευρωπαϊκής παράδοσης και του αμερικανικού νεωτερισμού έμελλε να συνεχιστεί. *‘Ο αιώνας μετά τον L' Enfant θα αποδείκνυε πως οι κánaβοι θα οργάνωναν τη δύναμη ακριβώς εξαιρέοντας το χαρακτήρα του τόπου’*¹⁸.

Μία διαφορετική πόλη, νοτιότερα, θα υλοποιούσε σε δύο περίπου δεκαετίες το όραμα του Jefferson, για άλλους λόγους και με άλλα μέσα, αλλά με κοινό πνεύμα:

Η *απουσία αναφορών* γίνεται η ίδια η αναφορά.

{ Μανχάταν - ο κánaβος }

H

{ 05.β Το Manhattan Grid }

Για τους πρώτους δύο αιώνες ύπαρξης του Μανχάταν, βασική παροχή νερού αποτελούσε μία φυσική πηγή ανάμεσα στη σημερινή Chinatown και τη Financial District. Οι δρόμοι απλώνονταν οργανικά από και προς την πηγή, γνωστή και ως *Collect Pond*, που αποτελούσε επαρκή 'υποδομή' για μια πόλη περίπου 30.000 κατοίκων γύρω στο 1790. Ο πληθυσμός, όμως, αυξανόταν διαρκώς και η ανάγκη για την εκμετάλλευση μιας έρημης, βραχώδους έκτασης στο κέντρο του νησιού που ανήκε στην πόλη οδήγησε στο σχεδιασμό ενός πρώτου κανάβου το 1796, γνωστού ως *Goerck Plan*, που αποσκοπούσε στην πώληση αυτών των *Common Lands*.

Μία ιδιοκτησία της πόλης επιμερίζεται για να πωληθεί σε ιδιώτες με στόχο την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση. Από τη 'μυθολογική' πώληση του Μανχάταν από τους ιθαγενείς στον Peter Minuit μέχρι την πρώτη αυτή ιδιωτικοποίηση της κοινοτικής γης, η κτηματαγορά είναι η ίδια η ουσία του *Project Manhattan*¹. Και ο κανάβος αποτέλεσε την καταλληλότερη βάση για την κινητοποίησή της. Με τους κατοίκους να υπερτριπλασιάζονται στους 100.000 και έπειτα από μια δεκαετία επιδημιών, το 1807, το Συμβούλιο της πόλης ζητά από την πολιτειακή επιτροπή να αναπτύξει ένα σχέδιο για την επέκταση του Μανχάταν πάνω από την Houston Street, προς βορά. Το 1811 το περίφημο *Commissioners' Plan* εγκαθιδρύει το *Manhattan Grid* :

12 λεωφόροι (*avenues*) από βορά προς νότο

155 οδοί (*streets*) από ανατολή προς δύση

2028 οικοδομικά τετράγωνα (*blocks*) σε μια καθαρά αγροτική έκταση με χείμαρρους και λόφους, αγροτόσπιτα και φάρμες

Ένας *πολεο-δομικός* σχεδιασμός *χωρίς πόλη*
ή καλύτερα ένας *πολεοδομικός* σχεδιασμός που θα γεννούσε την ίδια την πόλη.

Εντοπίζουμε εδώ για δεύτερη φορά το παράδοξο σχήμα της υπόσχεσης. Όπως και για τους Pilgrims, έτσι και για το Manhattan Grid, ο χαρακτηρισμός προηγείται της δημιουργίας, αφορά την πρόθεση, τη σύλληψη μιας ιδέας, το πνεύμα μιας παράτολμης απόφασης που μαρτυρά πολύ περισσότερα από την υλοποίησή της...

{ β1 1811 _η σύλληψη }

Οι τρεις άνδρες που ανέλαβαν την τετραετή μελέτη και το σχεδιασμό του νέου κανάβου, γνωστοί ως *Commissioners*, ήταν όπως μαρτυρά το όνομά τους, μέλη μιας επιτροπής, τεχνοκράτες που επωμίστηκαν την ευθύνη του μέλλοντος της πόλης χωρίς να είναι υποχρεωτικά οι πιο ονομαστοί

¹ Έτσι αποκαλεί το 'αστικό πρόγραμμα' του Μανχάταν ο Rem Koolhaas στο έργο του *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan* (1978), όπου αναλύει εκτενώς το πολιτιστικό και κοινωνικό υπόβαθρο, τα κίνητρα και τα αποτελέσματα της εξέλιξης του Μανχάταν στη μυθική σχεδόν μητρόπολη του 20ου αιώνα.

2 Σημαντική συνεισφορά του Randel είναι οι περίφημοι Farm Maps, που θα εξεταστούν στη συνέχεια.

3 William Bridges, *Commissioners' Remarks, Map of the City of New York and Island of Manhattan* (New York, 1811), p.24

Πρόκειται για τις επίσημες παρατηρήσεις και διευκρινίσεις που δημοσιεύτηκαν μαζί με το σχέδιο του 1811.

αρχιτέκτονες ή πολεοδόμοι της εποχής. Ο πρόεδρος της επιτροπής *Gouverneur Morris*, λόγιος ανάμεσα στους συγγραφείς του Συντάγματος, και ο νομικός *John Rutherford* ήταν πλούσιοι γαιοκτήμονες και ενεργοί πολιτικοί άνδρες της μητροπολιτικής περιοχής, ενώ ο *Simeon de Witt* αναγνωρισμένος γεωγράφος και πολιτειακός τοπογράφος από το Albany. Βασικός παράγοντας στη χάραξη του σχεδίου ήταν και ο προϊστάμενος μηχανικός και τοπογράφος *John Randel Jr.*². Άνδρες μορφωμένοι που να μεν εκπροσωπούσαν την πολιτική εξουσία και τις φιλελεύθερες αρχές της εποχής, αλλά δεν κατείχαν κάποια συμβολική θέση τέτοιου κύρους που να δικαιολογούσε την τεράστια ευθύνη που ανέλαβαν. Η απόσταση που χωρίζει τρεις αξιωματούχους της πόλης από έναν *πάπα* είναι φαινομενικά τεράστια, αλλά ίσως όχι τόσο μεγάλη όσον αφορά τον τρόπο σκέψης και τα κίνητρά τους. Η Νέα Υόρκη δεν ήταν πρωτεύουσα, ούτε κέντρο οποιασδήποτε εμφανούς εξουσίας. Θα εξελισσόταν όμως, στο κέντρο άσκησης δύναμης και στο σύμβολο της Αμερικής.

Οι σκέψεις να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Ουάσινγκτον και να ενσωματώσουν στην κάτοψη κύκλους, οβάλ, αστέρια, ή οποιαδήποτε άλλη φορτισμένη νοηματικά χάραξη που θα παρέπεμπε σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό παρελθόν, απορρίφθηκαν. Και ο λόγος που παρουσιάστηκε στα περίφημα *Commissioners' Remarks* δεν ήταν κάποια επαναστατική φιλοσοφική βάση, αλλά το προφανές επιχείρημα της *λειτουργικότητας*. *‘Τα σπίτια με ίσιες πλευρές και ορθές γωνίες είναι τα πιο φθηνά στην κατασκευή και τα πιο βολικά στη χρήση’* και βασική κινητήρια σκέψη πίσω από το σχεδιασμό είναι *‘η διευκόλυνση της αγοράς, της πώλησης και η βελτίωση της κτηματογοράς’*³. Μία πόλη που σχεδιάζεται για να αγοραστεί, να πωληθεί, να κτιστεί σύμφωνα με τους νόμους της ανερχόμενης ελεύθερης αγοράς και με απώτερο σκοπό την οικονομική άνθηση. Την ίδια στιγμή που η Ευρώπη πασχίζει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της βιομηχανικής επανάστασης, η Αμερική μπορεί να δημιουργηθεί εξ αρχής σύμφωνα με αυτά.

Τα οικοδομικά τετράγωνα, διαστάσεων περίπου 200 x 800 πόδια (61 x 244 μέτρα), επιμερίζονταν εύκολα σε οικοπέδα των 20 με 25 ποδιών. Η δε αρίθμηση των λεωφόρων και των οδών δημιούργησε μια αυστηρή Καρτεσιανή λογική που δεν έδινε πλεονέκτημα σε κάποια οικοπέδα έναντι άλλων, μέσα σε ένα πλαίσιο που επέτρεπε στους κατόχους ατομικής ιδιοκτησίας να λαμβάνουν ατομικές αποφάσεις. Παρ’ όλα αυτά, οι λεωφόροι στο κέντρο του νησιού χωρίζονται από 922 πόδια, ενώ οι λεωφόροι κατά μήκος των οχθών είναι ελάχιστα πιο κοντά μεταξύ τους! Η λογική πίσω από αυτή τη μικρή αλλά εντυπωσιακή λεπτομέρεια ήταν πως το μέτωπο στο δρόμο κοντά στις αποβάθρες θα ήταν πολυτιμότερο απ’ ό,τι στο περίκλειστο εσωτερικό, καθώς η ακτογραμμή ήταν η τοποθεσία του εμπορίου και της βιομηχανίας της εποχής. Επομένως, θα ήταν προς το κοινό συμφέρον να σχεδιαστούν οι λεωφόροι πιο κοντά μεταξύ τους στα άκρα του νησιού. Ένα ακόμα παράδοξο - το *κοινό* συμφέρον έγκειται στην επιδίωξη της *ατομικής* οικονομικής επιτυχίας.

Η πολυπλοκότητα της ίδιας της απλότητας του Manhattan Grid είναι

λοιπόν, βαθύτερη απ' ό τι φαίνεται σε πρώτη ανάγνωση. Πρόκειται για ένα σύστημα που προκύπτει και ανατροφοδοτεί τη νέα κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Είναι ταυτόχρονα μια απίστευτα ισοπεδωτική κίνηση εξουσίας που επιτρέπει όμως ένα τρομερά ευρύ πεδίο ατομικών ευκαιριών. Είναι με τον τρόπο της ένα εργαλείο *laissez-faire urbanism*⁴. Όπως εξάλλου αναφέρει η Jane Jacobs⁵, οι πόλεις αποτελούν προβλήματα οργανωμένης πολυπλοκότητας. Ο κάναβος του Μανχάταν, επιφανειακά άκαμπτος αλλά στην πραγματικότητα ευέλικτος, οργανώνει σε μία *top-down* λογική, επιτρέποντας την ποικιλία της ατομικότητας να επιτελεστεί σε μια λογική *bottom-up*. Σε τελική ανάλυση, η απουσία κάθε παραδοσιακής αστικής σύνταξης στη μεγάλη κλίμακα οδηγεί τους ιδιοκτήτες να αναζητήσουν τη διαφοροποίηση στη μικρή κλίμακα του εξ ορισμού πανομοιότυπου block.

⁴ Αναφέρεται στην κατάσταση όπου το κράτος απέχει από οποιαδήποτε ρύθμιση ή παρέμβαση στον αστικό σχεδιασμό (κατ' αναλογία με τον *laissez-faire capitalism* για την οικονομία της ελεύθερης αγοράς).

⁵ Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*

Τι είναι όμως τελικά αυτό που προκύπτει;

‘Ένας πυκνός, δημοκρατικός και σχετικά μη-ιεραρχικός ιστός’⁶ ή ‘ένα αρνητικό σύμβολο της κοντόφθαλμης αντιμετώπισης των εμπορικών συμφερόντων’⁷;

⁶ Hilary Ballon, *The Greatest Grid: The Master Plan of Manhattan 1811-2011*

⁷ Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, p. 18

_ίσως και τα δύο

Το Manhattan grid αντικατοπτρίζει σε πρώτη ματιά μια δημοκρατική κοινωνία που θέλει να αποποιηθεί των τυπικών ιεραρχικών συστημάτων της θρησκείας, της αριστοκρατίας και κάθε τι άλλου ‘ευρωπαϊκού’ και να επιτρέψει την επιδίωξη του *αμερικανικού ονείρου*. Πάντα μένει βέβαια μέσα στα πλαίσια του νέου (ιεραρχικού και πάλι;) συστήματος που αυτή επιλέγει. Όπως αναφέρει εξάλλου ο Lewis Mumford :

‘Ο αναδυόμενος καπιταλισμός του 17ου αιώνα χειρίστηκε το ατομικό οικοπέδο και το οικοδομικό τετράγωνο, το δρόμο και τη λεωφόρο, ως αφηρημένες μονάδες για αγορά και πώληση, χωρίς σεβασμό για ιστορικές χρήσεις, για τοπογραφικές συνθήκες ή για κοινωνικές ανάγκες’⁸

⁸ Lewis Mumford, *The City in History* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1961), p. 421

Η Νέα Υόρκη γίνεται το αστικό μανιφέστο του καπιταλισμού και ένα *αντι-σύμβολο*, μια πόλη που αδιαφορεί επιδεικτικά για την ιστορικότητα, την παράδοση και τα καθιερωμένα αστικά σύμβολα και μετατρέπεται η ίδια σε σύμβολο αυτής της άρνησης. Όμως, ενώ αντιτάσσεται στην προφανή πνευματικότητα των ευρωπαϊκών προτύπων, σε δεύτερη ανάλυση αναπτύσσει μία νέα δική της, αυτή που τόσο συγκίνησε τον Le Corbusier έναν περίπου αιώνα αργότερα. Εξάλλου, θα ήταν αφελές να θεωρήσει κανείς πως είναι δυνατό να επιτελεστεί μια τόσο μεγάλης κλίμακας και σημασίας αστική ανάπτυξη χωρίς να συνάδει με το πνευματικό και πολιτισμικό υπόβαθρο της κοινωνίας που αφορά. Οι *αφηρημένες μονάδες* για τις οποίες μιλά ο Mumford, πέρα από επιταγή του καπιταλισμού, ίσως απάντησαν σε μια κοινωνία που αναζητούσε εναγωνίως ένα νέο χωρικό λεξιλόγιο για να

⁹ Η αγορά του νησιού του Μανχάταν, σχέδιο 1909, ανάμεσα στον Peter Minuit, τρίτο διοικητή της Νέας Ολλανδίας, και τους ιθαγενείς με αντάλλαγμα πολύτιμα είδη.

¹ Το Commissioners' Plan του 1811 στο νησί του Μανχάταν, όπως εκδόθηκε από τον William Bridges

{ β2 Η προτεσταντική ηθική του κανάβου }

Ο *Max Weber* στο θεμελιώδες για την κοινωνική σκέψη έργο του *‘Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού’*, υποστηρίζει πως η καπιταλιστική λογική είναι άρρηκτα δεμένη με την εμφάνιση των μεταρρυθμιστικών δογμάτων. Εξηγεί το πώς ακριβώς ο Προτεσταντισμός ήρθε να μεταμορφώσει το Χριστιανικό Ασκητισμό και να επιτρέψει στο χριστιανό να απολαύσει την κοσμική ζωή και τα αγαθά του καπιταλισμού απελευθερωμένος από τις τύψεις του καθολικού δόγματος. Ο Αμερικανός Πουριτανός επομένως, πνευματικά συμφιλωμένος με την οικονομική ευημερία και σε ιδεολογική ρήξη με την Ευρώπη, αναζητά τη χωρική έκφραση της κοσμοθεωρίας του. Αναζητά με άλλα λόγια, την ίδια καθαρότητα που επιδιώκει στην πίστη του, την ίδια απλότητα και αγνότητα που τον ελκύουν στο Νέο Κόσμο, στην ανόθευτη έρημη γη. Ο κανάβος για κάθε κοινωνία γίνεται το εργαλείο που αυτή χρειάζεται, ανανοηματοδοτείται κατά βούληση. Όπως υποστηρίζει ο *Richard Sennett* για τη νέα αμερικανική κοινωνία στη μοντέρνα εποχή, αποτελεί το μέσο της ουδετεροποίησης του περιβάλλοντος. Η *ουδετερότητα* του χώρου προκύπτει δηλαδή στην προκειμένη ως έκφραση της ουδετερότητας της προτεσταντικής ηθικής.

9 Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 48

Η ανάλυση που ακολουθεί σχολιάζει τις παραμέτρους που εντοπίζει ο Sennett πίσω από την προτεσταντική ηθική του κανάβου ως χωρικού εργαλείου. Αυτές είναι η αέναη εξάπλωση, η απώλεια του κέντρου αναφοράς, η εκλογίκευση της τοπογραφίας και το πέρασμα από τις ιεραρχίες της εξουσίας στον ανταγωνισμό της δύναμης, όπως εντοπίστηκαν στο κεφάλαιο *The Neutral City*.

‘(The grid) is a Protestant sign for the neutral city’⁹ ?

{ η αέναη εξάπλωση }

Η υπόσχεση της *εξάπλωσης* εντοπίζεται από το Νόμο των Ινδιάνων και το αρχικό σχέδιο του Νέου Άμστερνταμ μέχρι την εφαρμογή του Manhattan grid και όλων των άλλων κανάβων στις αμερικανικές πόλεις. Η ίδια παρόρμηση που οδήγησε τους αποίκους να υπερβούν το όριο του Ατλαντικού και να διεκδικήσουν περισσότερη γη για τους ίδιους και τα παιδιά τους, τους οδηγεί να υπερβούν τα τυπικά αστικά όρια με ένα σχέδιο πόλης που δε σταματά για κάποιο συγκεκριμένο λόγο, αλλά απλά γιατί μπορεί ανά πάσα στιγμή να επεκταθεί. Ο κανάβος είναι *απεριόριστος*. Κανένα όριο, καμία αρχή και κανένα τέλος, παρά μόνο μία ουδέτερη και πανομοιότυπη αλληλουχία οικοδομικών τετραγώνων.

Η κατάργηση των ορίων, μεταφορικά και κυριολεκτικά, ενέχει και ένα βαθύτερο νόημα σχετικά με την πόλη. Σε μια μεσαιωνική πόλη, άρα και στις πρώτες μορφές των αποικιών του Νέου Κόσμου, έξω από τα τείχη βρίσκουμε τις ‘κατώτερες’ χρήσεις. Τα νοσοκομεία, τα νεκροταφεία, τα καταλύματα των αγροτών κοντά στη γη τους. Ένας διαχωρισμός τόσο ταξικός όσο και πνευματικός. Και αν τα νεκροταφεία αποτελούν από την αρχαιότητα την πρώτη χρήση της περιφέρειας (!), η ανάπτυξη μιας πόλης που δεν αποκλείει εξ αρχής κάποια χρήση έξω από τα όρια της σίγουρα αποτυπώνει μια ριζικά διαφορετική οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική συνθήκη. Η αμερικανική πόλη δε σχεδιάζεται από αυτόν που ζούσε μέσα στα τείχη, αλλά κυρίως από εκείνους που ζούσαν εκτός. Βέβαια, ο μετέπειτα αυστηρός διαχωρισμός

χρήσεων κέντρου και περιφέρειας (*zoning*) θα απομάκρυνε οριστικά τις αμερικανικές πόλεις από την αρχική αυτή συνθήκη.

{ η απώλεια του κέντρου αναφοράς }

10 Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, p. 20

Προφανώς, όταν δεν υπάρχει αρχή και τέλος, δεν υπάρχει ούτε κέντρο, κάτι πολύ πιο ιδιαίτερο σημασιολογικά. Η έννοια του *κέντρον αναφοράς*, του πυρήνα, συνιστά τη βάση της *ιερής πόλης*. Ο *Eliade* περιγράφει πώς ο ιερός χώρος, ο βωμός στους πρωτόγονους οικισμούς, αποτελούσε *ένα ορισμένο σημείο στον κόσμο, ένα κέντρο προσανατολισμού* γύρω από το οποίο θα οργανωνόταν η αστική ζωή¹⁰. Για τον *homo religiosus* ο χώρος δεν είναι ομοιογενής. Από τη διασταύρωση του *cardo* και του *decumanus* στη ρωμαϊκή πόλη μέχρι τον καθεδρικό της μεσαιωνικής, η ιερότητα του κέντρου σε αντίθεση με την κοσμική πόλη ήταν έκδηλη. Και ακόμα και όταν παύει να υπάρχει ο κοσμολογικός ή θρησκευτικός συμβολισμός του ενός και μοναδικού κέντρου, όπως για παράδειγμα στο Παρίσι του *Hausmann*, οι μπαρόκ πλατείες με τους ακτινωτούς άξονες λειτουργούν ως πολλαπλά συμβολικά κέντρα σύνταξης του αστικού ιστού, σε άμεσο συσχετισμό με κτίρια πολιτικής ή άλλης κοινωνικά εξέχουσας σημασίας.

Στον αντίποδα όλων αυτών, η απώλεια οποιουδήποτε αστικού κέντρου αποτελεί για τον *Eliade* μέρος αυτού που ορίζει ως *κοσμικό τρόπο ύπαρξης*. Για τον κοσμικό άνθρωπο

11 Ibid., p. 22

‘ο χώρος είναι ομοιογενής και ουδέτερος; καμία διακοπή δε διαφοροποιεί ποιοτικά τα ποικίλα μέρη της μάζας του. Ο γεωμετρικός χώρος μπορεί να κοπεί και να οριοθετηθεί σε κάθε κατεύθυνση, αλλά καμία ποιοτική διαφοροποίηση και άρα κανένας προσανατολισμός, δε δίνονται χάρη στην εγγενή δομή του’¹¹

Αυτή η περιγραφή ταιριάζει απόλυτα στη χωρική αίσθηση που απορρέει από το Manhattan grid, όπου τα οπτικά και νοηματικά φορτισμένα αστικά *κέντρα* αντικαθίστανται από τους ουδέτερους και πανομοιότυπους αστικούς *κόμβους*. Η διαλεκτική αξία της ονοματολογίας δίνει τη θέση της σε αριθμημένες διασταυρώσεις, που δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη συνέχεια της λεωφόρου παρά στη στάση της διασταύρωσης. Αυτή η ουδετερότητα του χώρου της πόλης είναι για τον *Eliade* απόρροια της εκκοσμίκευσης, για το δε *Sennett* αποτέλεσμα ‘μετάλλαξης’ της χριστιανικής ηθικής. Σε κάθε περίπτωση όμως, είναι ενδεικτική της κοσμοθεωρίας του ανθρώπου της μοντέρνας εποχής που βρίσκει λύτρωση στην κατάργηση του αυστηρού δίτολου κέντρου και περιφέρειας, ιερού και κοσμικού, σημαντικού και δευτερεύοντος. Το σημαντικό γίνεται υποκειμενικό, όπως υποκειμενική γίνεται και η εμπειρία του χώρου, που πλέον δεν υπαγορεύει ούτε τη φύση του ούτε την κίνηση μέσα σε αυτόν.

12 Ibid., p. 23

‘το ορισμένο σημείο δεν απολαμβάνει πια μία μοναδική οντολογική κατάσταση; εμφανίζεται και εξαφανίζεται σε συμφωνία με τις ανάγκες της ημέρας’¹²

{ Μανχάταν - ο κανάβος }

{ η εκλογίκευση της τοπογραφίας }

‘Πόλη των βιαστικών και λαμπερών νερών...’¹³, το νησί των λόφων του *Walt Whitman* εντυπωσίασε τους πρώτους αποίκους με την πυκνή βλάστηση, τις αμμουδερές ακτές και τους ορμητικούς χείμαρρους του. Αν και η επιβολή στο τοπίο αποτέλεσε εξ αρχής μέσο επιβεβαίωσης της κατάκτησης, μέχρι το 1782 η προ-Hudson τοπογραφία και υδρολογία του νησιού παρέμεινε σχεδόν ανέπαφη. Το gridiron του 1811 ήταν αυτό που εισήγαγε την απόλυτη εκλογίκευση της *τοπογραφίας* και άρχισε μία πραγματική σταυροφορία(!) ενάντια στο χαρακτήρα της γεωγραφίας.

13 *Mannahatta, Leaves of Grass*, Walt Whitman

Ο τρόπος που διαχειρίστηκε ο άνθρωπος το φυσικό κόσμο ανά την ιστορία διαφοροποιείται κατά περίπτωση, αλλά έχει πάντα κοινό παρονομαστή τον κοσμολογικό συμβολισμό. Η φύση για κάθε θρησκευόμενη κοινωνία, κατά τον *Eliade* αποτελεί έκφραση του ιερού στον κόσμο, είναι η ίδια μια μορφή ιεροφάνειας (*hierophany*)¹⁴. Από τη λατρεία ή τη θεοποίησή της, το φόβο και την ανάγκη προστασίας από τα μυστήριά της, μέχρι την αναζήτηση σε αυτήν καταφυγίου (ο ρομαντισμός του 18ου αιώνα τοποθέτησε την ίδια τη βασιλική εξουσία έξω από την πόλη και μέσα στη φύση), η σχέση που επιδιώκει ο αστός με τη φύση αλλάζει σταδιακά.

14 Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, p. 116-118

Η βιομηχανική επανάσταση επιφέρει όμως τη φαινομενικά οριστική αποϊεροποίηση και την αντιμετώπιση της φύσης ως αστεϊρευτής πηγής πόρων, που ο άνθρωπος είναι σε άξια θέση να αποκτήσει. Και όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο προτεσταντισμός ανάγει την εργασία και την οικονομική ευημερία σε δρόμο προς τη ‘Θεία χάρη’. Η εκδίωξη του φυσικού λοιπόν, στην περίπτωση του Manhattan grid, αλλά και πολλών άλλων νέων αμερικανικών πόλεων, δεν αποτελεί πράξη ασέβειας ή δείγμα απληστίας αλλά επιβεβλημένη ανάγκη αναπροσαρμογής της γεωγραφίας στον αγώνα της προόδου. Εξάλλου, η ρομαντική θεώρηση του φυσικού ως γραφικού καταφυγίου από την πολύβουη αστική ζωή, επανέρχεται στην αμερικανική σκέψη τον 19ο αιώνα και υλοποιείται στο Μανχάταν με τη μορφή ενός τεράστιου ‘φυσικού κενού στο κέντρο της πόλης’¹⁵ - του γνωστού *Central Park*.

15 Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 56

Η στρατιωτική αναλογία που χρησιμοποιείται συχνά στη βιβλιογραφία με τους ‘στρατούς της διάνοιξης των δρόμων και των οικοδομών’¹⁶, μαρτυρά τη βιαιότητα της ορμής με την οποία το σχέδιο της νέας πόλης επιτέθηκε σε ό,τι προϋπήρχε. Ο κάναβος σχεδιάστηκε αδιαφορώντας επιδεικτικά για οποιαδήποτε υψομετρική διαφοροποίηση ή τη σχέση με το υγρό στοιχείο - ακτή ή ποταμό - και εφαρμόστηκε με την ίδια αυστηρότητα ισοπεδώνοντας λόφους, μπαζώνοντας ρέματα, κατεδαφίζοντας κάθε λογής κτίσματα, δημιουργώντας με άλλα λόγια ένα εντελώς νέο και ουδέτερο υπόβαθρο σε συμφωνία με το ουδέτερο οικοδομικό σύστημα που θα το επικάλυπτε.

16 Reuben Skye Rose-Redwood, *Rationalizing the Landscape: Superimposing the Grid upon the Island of Manhattan*, p.96

‘Αυτά τα υπέροχα μέρη είναι καταδικασμένα. Το πνεύμα της Βελτίωσης τα έχει μαράνει με τη στυφή του ανάσα. Δρόμοι έχουν ήδη χαρτογραφηθεί διαμέσου τους και δεν είναι πλέον προαστιακές κατοικίες, αλλά οικόπεδα της πόλης’ σχολιάζει

Κ Άποψη της 2nd Ave. από την 42nd St., λιθογραφία του Egbert L. Viele, 1861, όπου το βραχώδες ανάγλυφο και η κλίση του δρόμου είναι ακόμα εμφανή

Λ Madison Avenue και 55th Street, κατά την κατασκευή, φωτογραφία, 1875. Εδώ, οι καθαρές ευθείες έχουν πλέον ‘σαρώσει’ το ανάγλυφο, ενώ οι εργασίες συνεχίζονται εκατέρωθεν ώστε να ανέβουν τα νέα μέτωπα στο ύψος των δρόμων

K

L

Table 5.2:
Pre-grid Manhattan Building Statistics (by type) Compiled from the Randel Farm Maps
(Note: Data only for labeled buildings; not all buildings were labeled.)

Building Type	Total Number of Buildings	Number of Pre-Existing Buildings upon which Streets and Avenues of Grid Plan were Superimposed	Percentage (%) of Pre-Existing Buildings upon which Streets and Avenues of Grid Plan were Superimposed
Ash Houses	2	1	50.0
Banks	1	0	0.0
Barns	33	21	63.6
Bath Houses	1	1	100.0
Blacksmith's Shops	2	0	0.0
Boat Houses	2	2	100.0
Churches/Parsonages	7	2	28.6
Cider Mills	2	1	50.0
Dairy/Milk Houses	3	0	0.0
Dwelling Houses	65	29	44.6
Fishermen's Houses	6	4	66.7
Flour Mills	1	0	0.0
Granaries	2	1	50.0
Hen Houses	2	2	100.0
Hospitals	1	1	100.0
Ice Houses	5	2	40.0
Lime Houses/Kilns	2	1	50.0
Military Buildings/Forts	14	13	92.9
Mills (type unspecified)	1	1	100.0
Mills for Sawing Marble	2	0	0.0
Root Cellars	1	0	0.0
Root Houses	1	1	100.0
School Houses/Academies	2	0	0.0
Sheds	7	6	85.7
Stables	10	3	30.0
Stores	1	1	100.0
Towers	2	1	50.0
Vaults	1	1	100.0
Welling Houses	1	1	100.0

17 Ibid., p.104

ο *Edgar Alan Poe*, που εγκαταστάθηκε γύρω στο 1846 κοντά στην ακόμα αγροτική διασταύρωση της 84ης και της Broadway Avenue. Θαυμάζοντας τις γραφικές πτυχές του Μανχάταν και αναζητώντας το *'sublime'* - το υψηλό - στους μεγάλους βράχους ή στα αγροτόσπιτα, βλέπει το grid ως ένα πέπλο λήθης που θα σκεπάσει το παρελθόν του νησιού, ό,τι είναι όμορφο και καλό, εμφανίζοντας αδιάφορα κτίρια με *'δυσοίωνες όψεις από γαρέ πέτρα'* ¹⁷.

18 Ibid., p. 108

Στους *Randel Farm Maps* ο τοπογράφος κατέγραψε συστηματικά όλα τα κτίρια στις εκτάσεις έξω από τα όρια της πόλης, όπου θα απλωνόταν το grid. Συγκεκριμένα, κατηγοριοποίησε περίπου το 10% αυτών (κυρίως τα κτίρια στο πιο απομακρισμένο βόρειο άκρο του νησιού) σε κατοικίες, αχυρώνες, μύλους, κοτέτσια, κ.ά.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το πως οι προϋπάρχουσες χρήσεις αντιμετωπίζονται ακριβώς όπως ένα άλσος ή ένας βράχος: αν στέκονται εμπόδιο στη νέα χάραξη, απλά απομακρύνονται. Με άλλα λόγια κανένα κτίριο, δημόσιο ή ιδιωτικό δεν είναι αρκετά σημαντικό για να εμποδίσει την εφαρμογή του κανάβου. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των *Farm Maps του Commissioner Randel* ¹⁸, περίπου 40% των κτιρίων βόρεια της Houston Street προορίζονταν να κατεδαφιστούν.

M

Ως προς το δε τύπο των κτιρίων αυτών, παρατηρούμε πως το σχέδιο δεν έκανε διακρίσεις στην επιλογή των θυμάτων του: σπίτια και αχυρώνες κατέχουν την πρώτη θέση στο πλήθος, παράλληλα όμως και δημόσια κτίρια, όπως το ίδιο το δημόσιο νοσοκομείο της πόλης(!), δεν αποτελούν εξαίρεση. *Δύο στις 7 εκκλησίες* κατεδαφίζονται, αναλογία μικρή ως ποσοστό αλλά ιδιαίτερα συμβολική ως πράξη, αν υπολογίσει κανείς πως υπό άλλες συνθήκες ένας ιερός τόπος θα αποτελούσε απαράβατο έδαφος. Εδώ όμως η έννοια του ιερού έχει αποσχιστεί από τη χωρική αναφορά του. Η εκκλησία ή το πρεσβυτέριο δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια ακόμα χρήση που μπορεί να μετακινηθεί κατά βούληση. Εξάλλου, η απαλλοτρίωση του τόπου οδηγεί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην ουδετεροποίηση των συνθηκών.

Η πόλη γίνεται ένα ουδέτερο 'δοχείο' πιθανών *σεναρίων χρήσης*.

{ από την εξουσία στη δύναμη }

Ο *μη ιεραρχικός* χαρακτήρας του ιστού σε κάτοψη που οραματίζονται οι εμπνευστές του κανάβου έχει ήδη συσχετιστεί με τη λογική της ελεύθερης αγοράς και τη χωρική υλοποίηση των ιδανικών της, με την απαξίωση δηλαδή των παραδοσιακών συστημάτων διανομής πλούτου και άσκησης επιρροής της προ-βιομηχανικής εποχής. Η ιεραρχία αφορά στην ουσία σχέσεις εξουσίας, επιβολής και υπακοής άμεσα συνυφασμένες με το ευρωπαϊκό θρησκευτικό και πολιτικό υπόβαθρο. Από τη θεοκρατία του Μεσαίωνα μέχρι τα κοσμικά κράτη και τον απολυταρχισμό, αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις των πρώτων δημοκρατιών, τα όργανα άσκησης της εξουσίας καταλαμβάνουν τυπικά εξέχουσα θέση στην πόλη. Ακόμα και η Washington ως πόλη - σύμβολο εξουσίας παραμένει 'ευρωπαϊκή'. Με τη Νέα Υόρκη όμως μεταβαίνουμε από την πόλη που χωρικοποιεί τις *ιεραρχίες της εξουσίας* σε αυτήν που αποτυπώνει τον *ανταγωνισμό της δύναμης*.

M Ο πίνακας παρουσιάζει τον αριθμό και το ποσοστό των προϋπαρχόντων κτιρίων ανά τύπο, που βρίσκονταν πάνω στις νέες χαράξεις (και ως εκ τούτου κατεδαφίστηκαν ή μετακινήθηκαν). Βλέπουμε τονισμένες τις εκκλησίες και τα πρεσβυτέρια.

19 James Panero, *The Greatness of the Grid*, March 23, 2012, City Journal

'Αν ξεκινούσα τη ζωή μου ξανά γνωρίζοντας όσα τώρα γνωρίζω και είχα χρήματα να επενδύσω, θα αγόραζα κάθε πόδι γης στο νησί του Μανχάταν' ¹⁹ *είπε ο John*

{ Μανχάταν - ο κανάβος }

Jacob Astor, ο Αμερικανός μεγιστάνας που απέκτησε εκατομμύρια από την κτηματαγορά αλλά είχε τον ευγενή πόθο να διεκδικήσει περισσότερα. Η οικονομική δύναμη δεν έχει όρια, όπως δεν έχει όρια ο αριθμός των οικοπέδων που μπορούσε κάποιος να αγοράσει, ο βαθμός της αστικής επιρροής που μπορούσε να αποκτήσει.

‘Η ουδετερότητα γίνεται ένα όργανο δύναμης’ σύμφωνα με τον Sennett. Η προτεσταντική έμφαση στο άτομο, έναντι της σημασίας που δίνει ο καθολικισμός στο σύνολο, αποτυπώνεται έμπρακτα στην πόλη τόσο στις δύο διαστάσεις της κάτοψης όσο και καθ’ ύψος όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Οι ευανάγνωστες αστικές δομές που οργανώνονται με βάση το δημόσιο αποτελούν παρελθόν. *Η πτώση των δημόσιων άνδρα*²⁰ είναι γεγονός και το ιδιωτικό συνιστά τώρα τη στοιχειώδη μονάδα συγκρότησης της πόλης. Το αστικό γεγονός γίνεται απρόβλεπτο, αυθόρμητο, θραυσματικό. Η αρχιτεκτονική αποκτά μια πρωτοφανή ελευθερία και καλείται να εφεύρει τις νέες ιεραρχίες, τις νέες νοηματικές αναφορές. Ο *Koolhaas* διακηρύσσει:

‘Τα σύμβολα της θρησκείας αντικαθίστανται από εκείνα των κτιρίων.

Η Αρχιτεκτονική είναι η νέα θρησκεία του Μανχάταν.’²¹

²⁰ Έργο του Richard Sennett (*The Fall of Public Man*, 1977)

²¹ Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, p. 21

{ 05.γ Η τρίτη διάσταση }

Η εφαρμογή του νέου σχεδίου για το νησί του Μανχάταν ξεκίνησε αμέσως μετά τη χάραξη του, αλλά χρειάστηκε περισσότερο από ένας ολόκληρος αιώνας για να αναδειχτεί σε όλο του το μεγαλείο το όραμα του 1811. Και αυτό γιατί, ενώ το grid είναι ένα διδιάστατο σχέδιο, μία χάραξη στην κάτοψη της πόλης που δεν καθορίζει την κορυφογραμμή, υπαινίσσεται την τρίτη διάσταση ακριβώς δια της απουσίας προγράμματος σε αυτήν. Ο καταμερισμός της γης στις δύο διαστάσεις είχε γίνει, οι αγοραπωλησίες βρίσκονταν σε πλήρη άνθηση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η *τρίτη διάσταση* γέννησε αυτό που θα κατοχύρωνε το Μανχάταν στη συλλογική συνείδηση:

μία κατακόρυφη πόλη.

{ γ1 1900 _Boooooom! }

*‘Η διδιάστατη πειθαρχία του κανάβου δημιουργεί αδιανόητη ελευθερία για τριδιάστατη αναρχία’*¹. Αυτή ακριβώς η απουσία αρχής, αυτή η πρωτοφανής έλλειψη μιας τυπικής ιεραρχίας στην τρίτη διάσταση, προέκυψε μόνο προς το τέλος του 19ου αιώνα. Μέχρι το 1873, όπως φαίνεται στην υδατογραφία του *August Will*, το αμερικανικό *Stadtkrone*² των ουρανοξυστών δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί. Το καμπαναριό της *Trinity Church* κυριαρχεί στη θολή κορυφογραμμή της πόλης όπως την προσεγγίζουμε από τον Hudson, όπως και τα υπόλοιπα καμπαναριά, χαρίζοντας έναν καθαρά ευρωπαϊκό

¹ *Ibid.*, p. 20

² Όρος που χρησιμοποιεί ο Spiro Kostof στο *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 321-323 -αναφέρεται στο έργο του Γερμανού εξπρεσιονιστή Bruno Taut *Die Stadtkrone* και αφορά την κορύφωση του skyline ενός αστικού τοπίου, το κυρίαρχο στοιχείο της κορυφογραμμής.

3 *Mannahatta, Leaves of Grass*, Walt Whitman

4 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 324

N

χαρακτήρα ακόμα και 62 ολόκληρα χρόνια μετά την εφαρμογή του grid. *‘Πόλη των καμπαναριών και των ιστίων’*³ χαρακτηρίζει το Μανχάταν ο *Whitman* και δε θα μπορούσε να υπάρξει πιο ταιριαστή λεζάντα για την απεικόνιση της κορυφογραμμής του 1873.

Το 1898 όμως διαφάνεται ξεκάθαρα η προοπτική της εξέλιξης της κορυφογραμμής προς αυτό που *‘μιαίνει περισσότερο με επιχείρηση’*⁴ παρά με αρχιτεκτονικό όραμα, όπως σχολιάζει ο αρχιτεκτονικός κριτικός *Montgomery Schuyler* το 1899. Η Trinity Church έχει χαθεί ανάμεσα στους διαφόρων μεγεθών και υψών πρισματικούς όγκους που διεκδικούν μία θέση στον ουρανό και ανατρέπουν την ιεραρχική κορυφογραμμή του παρελθόντος. Οι πύργοι κατοικιών ή επιχειρήσεων έχουν υπερβεί τα καμπαναριά, τα ιστία έχουν αντικατασταθεί από τα φουγάρα των ατμόπλοιοι και το τοπίο αποτυπώνει πλέον μια πόλη της μετα-βιομηχανικής εποχής! Μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα, την ίδια εποχή που στην Ευρώπη ακόμα τα φουγάρα των εργοστασίων είναι τα μόνα που απειλούν τις καθ’ ύψος ιεραρχίες, στην άλλη άκρη του Ατλαντικού διαφάνεται ήδη η επικράτηση του τριτογενούς τομέα.

Ο αγώνας για επιβολή καθ’ ύψος έχει μόλις ξεκινήσει. Εξάλλου, το 1854 στο *New York World’s Fair* το κοινό της πόλης παραληρούσε από έκπληξη καθώς ο *Elisha Otis* έκοψε το μόνο σχοινί που κρατούσε τον ανελκυστήρα στον οποίο στεκόταν. Η πλατφόρμα έπεσε μόνο λίγα εκατοστά και σταμάτησε χάρη στο σύστημα ασφαλείας που είχε εφεύρει. Η επιβεβαίωση της ασφάλειας κατοχύρωσε τον *ανελκυστήρα* ως το συμβολικό αλλά και πρακτικό μέσο προς την κατάκτηση της τρίτης διάστασης. Χωρίς καμία επιφύλαξη λοιπόν και χωρίς κανέναν περιορισμό στα οικονομικά μέσα ή τους οικοδομικούς κανονισμούς, από το 1900 μέχρι το 1935 η πόλη μεταμορφώνεται σε αυτό που αντικρίζει ο Le Corbusier:

μία πόλη *ουρανοξυστών*.

5 Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, p. 56

Ο *ουρανοξύστης* αποτελεί το αρχιτεκτονικό σύμβολο του Μανχάταν. Κατέληξε να είναι το βασικό συντακτικό στοιχείο του αστικού προφίλ, η σημασία του όμως δεν περιορίζεται στην ισχυρή χωρική του επίπτωση. Ενσαρκώνει τις αξίες και τις επιδιώξεις της κοινωνίας που τον δημιούργησε: είναι η απόδειξη της δύναμής της, η έκφραση της πνευματικής έκρηξης του νεωτερικού κινήματος που αυτή διακήρυξε πως εκπροσωπεί, η υλοποίηση του ορμητικά καινούριου και ανατρεπτικά διαφορετικού. Η τέλεια ενσάρκωση του πνεύματος του *ανταγωνισμού*. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Le Corbusier, *‘ο ανταγωνισμός- το ποδόσφαιρο, το box, η ριψοκίνδυνη διασκέδαση των cowboys- υπάρχει μία πνευματική ποιότητα σε όλα αυτά’*⁵. Ο ανταγωνισμός αποτελεί κομμάτι της αμερικανικής πολιτισμικής ταυτότητας, αν μπορούμε να μιλήσουμε για μια τέτοια, και καλύπτει όλο το φάσμα της υλικής και πνευματικής ζωής. Η έκφρασή του στο αστικό πεδίο προετοιμάστηκε με τη χάραξη του grid και υλοποιήθηκε με εργαλείο τον ουρανοξύστη.

{ Μανχάταν - ο κánaβος }

Η αποστολή του ουρανοξύστη είναι να διακηρύξει ένα όνομα, μία αξία. Δεν αφορά τη θρησκεία, την πολιτική εξουσία ή την τεχνολογική πρόοδο, αφορά μία ιδιωτική επιτυχία. Το σύνολο όμως, όλων αυτών των επιμέρους ιδιωτικών κραυγών μέσα στην πόλη, συγκροτεί όπως έχουμε προαναφέρει τη νέα δημόσια τάξη. Ο παραλληλισμός του με τον ιδιωτικό *πύργο-κατοικία*⁶ των ισχυρών οικογενειών στις μεσαιωνικές πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας είναι εντυπωσιακά πετυχημένος, καθώς πρόκειται για την ίδια ακριβώς λογική ανταγωνισμού για την επικράτηση στην κορυφογραμμή. Το αποτέλεσμα είναι ένα ιδιωτικοποιημένο αστικό τοπίο, όπου το ύψος είναι το κριτήριο της οικονομικής δύναμης και ως εκ τούτου της κοινωνικής επιρροής. Ο ψηλότερος πύργος ανήκει στην ισχυρότερη οικογένεια με τον ίδιο τρόπο που ο ψηλότερος ουρανοξύστης ανήκει στην ισχυρότερη εταιρία. Ο *εταιρικός φεουδαλισμός του ουρανοξύστη* ακολουθεί τα πρότυπα του *αστικού φεουδαλισμού του Μεσαίωνα* όπως εξηγεί ο *Kostof*, φανερώνοντας πως το ατομικό συμφέρον είχε κυριαρχήσει οπτικά των δημόσιων προγραμμάτων και στο παρελθόν, στην εποχή μάλιστα που το κοινοτικό ήταν ισχυρότερο από ποτέ.

Η *τριδιάστατη αναρχία* για την οποία μιλάει ο Koolhaas λοιπόν, θα μπορούσε να επανεξεταστεί ως όρος. Η χρήση της λέξης παραπέμπει σε ένα σύστημα που παράγει τυχαίες καταστάσεις, που εξαλείφει κάθε δυνατή ανάγνωση της κοινωνικής ιεραρχίας στην πόλη. Η απουσία αρχής όμως, δε σημαίνει αυτόματα την απουσία διεκδίκησής της. Και ο μη καθορισμός μιας τυπικής ιεραρχίας, όπως αυτή νοείται σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα μοτίβα εξουσίας, δεν αποκλείει ένα μηχανισμό διαρκούς παραγωγής νέων ιεραρχιών. Ακριβώς αυτό συμβαίνει στο Μανχάταν: η *δυναμικά μεταβαλλόμενη κορυφογραμμή* αποτυπώνει την εκάστοτε *νέα ιεραρχία*. Η μονιμότητα που διακρίνουμε σε πόλεις με αυστηρά κατοχυρωμένες ιεραρχίες αντικαθίσταται από την αέναη αλλαγή που ενθαρρύνει ο καπιταλισμός. Και ο ρόλος της αρχιτεκτονικής μέσω του ουρανοξύστη γίνεται να διακριθεί σε αυτόν τον συνεχή αγώνα δρόμου, να κατοχυρώσει τη νέα ισορροπία δυνάμεων ή ακόμα και να την εφεύρει εξ αρχής.

Η Αρχιτεκτονική ανάγεται όντως σε ένα είδος νέας *θρησκείας* του Μανχάταν και αυτό γιατί δημιουργεί τους νέους *καθεδρικούς*.

{ γ2 Οι λευκοί καθεδρικοί }

*“Όταν οι καθεδρικοί ήταν λευκοί”*⁷ αναλογίζεται ο Le Corbusier και η επιλογή αυτής της παραβολής δε γίνεται μόνο ποιητική αδεία. Πέρα από τη συμβολική αναλογία του νεωτερικού πνεύματος της εποχής με την ανατρεπτική γέννηση των μεγάλων καθεδρικών, υπάρχει μία άμεση αναφορά στην *πνευματικότητα* που ο αρχιτέκτονας εντοπίζει στους ουρανοξύστες του Μανχάταν. Τους χαρακτηρίζει νέους λευκούς καθεδρικούς γιατί αντιπροσωπεύουν έναν εξίσου καθοριστικό για την ιστορία κατασκευαστικό άθλο, αλλά κυρίως επειδή υποβάλλουν τα ίδια συναισθήματα στους ‘πιστούς’ της νέας εποχής: δέος, συγκίνηση, ελπίδα, όλα τα συναισθήματα που κατακλύζουν και τον ίδιο στη θέα του Μανχάταν.

⁶ Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 280-281

⁷ *Quand les cathédrales étaient blanches. Voyage au pays des timides* (Paris: éditions Plon, 1937) η πρώτη έκδοση

N Συγκριτικές κορυφογραμμές το 1873 και το 1898 σε λεπτομέρεια της υδατογραφίας του August Will, όπου δεξιά του κέντρου βλέπουμε την Trinity Church (τονισμένη με χρώμα)

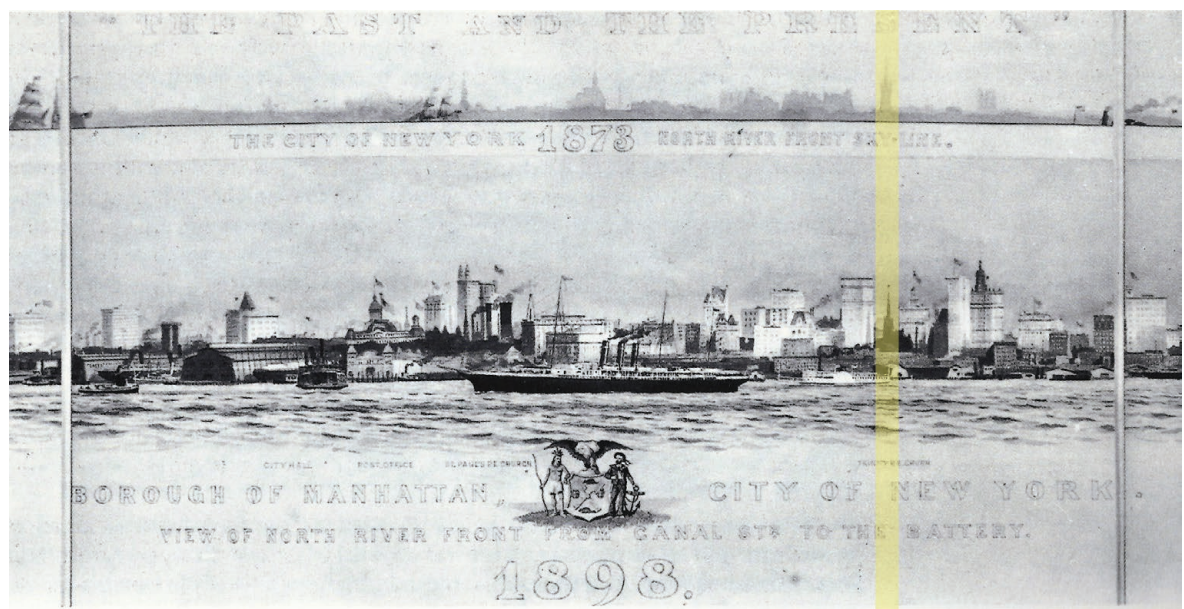
Ξ Σκίτσο του Le Corbusier, 1937

Ο Broadway Temple

Π The Woolworth Building

"THE EAST AND THE WEST"

THE CITY OF NEW YORK 1878 NORTH RIVER FRONT EX-LINE.

CITY HALL POST OFFICE BLANCKENBUSH MARKET
BOROUGH OF MANHATTAN, CITY OF NEW YORK.

VIEW OF NORTH RIVER FRONT FROM CANAL ST. TO THE BATTERY.

1898.

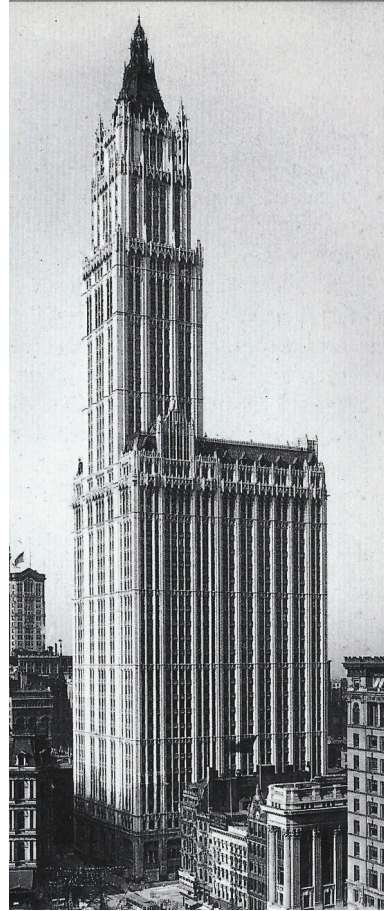
N

une irrigation romantique

О

П

Θέλησαν να φτιάξουν στην πόλη ένα στέμμα από αναρίθμητους καθεδρικούς.’⁸

8 Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, p. 57

Η νοηματική παραβολή γίνεται κατανοητή, ο συναισθηματικός αντίκτυπος είναι εύλογος αν σκεφτεί κανείς ποιος γράφει και τι οραματιζόταν, εκείνο όμως που μας διαφεύγει είναι ο προφανής οπτικός παραλληλισμός: οι πρώτοι ουρανοξύστες μοιάζουν όντως με καθεδρικούς! Με άλλα λόγια, κάνουν ξεκάθαρη χρήση του μορφολογικού λεξιλογίου της ευρωπαϊκής παράδοσης. Και αυτό που εξοργίζει τόσο τον αρχιτέκτονα είναι ακριβώς αυτή η άμεση επίκληση στο οπτικό ερέθισμα του παρελθόντος για να επιτευχθεί ο επιθυμητός συνειρμός. Τα σκίτσα του Le Corbusier τονίζουν τις περίτεχνες απολήξεις και τις μεγαλειώδεις κορυφώσεις των πρισμάτων, που γεμίζουν τον ουδέτερο κάναβο της κάτοψης με φορτισμένες εκφραστικά μορφές.

≡

{ ‘The Cathedral of Commerce’_ The Woolworth Building }

Π

‘Ο συγγραφέας το κοίταξε ψηλά και αμέσως κραύγασε ‘Ο Καθεδρικός του Εμπορίου’_ ο επιλεγμένος τόπος κατοικίας για εκείνο το πνεύμα στον άνθρωπο που, μέσω της ανταλλαγής εμπορευμάτων, δένει ξένους ανθρώπους σε ενότητα και ομόνοια’

9 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 328

Dr. S. Parkes Cadman, 1916⁹

Το Woolworth Building¹⁰ χαρακτηρίζεται ως *καθεδρικός του εμπορίου*, καθώς το ίδιο το εμπόριο ανάγεται σε ένα είδος *κοσμικής θρησκείας*. Η πίστη στην ιδιωτική δραστηριότητα είναι η μόνη κοινή πίστη όλων στο Μανχάταν και τα ιδανικά που εξυπηρετεί είναι υψηλά, κοινωνικώς αναγκαία και χωρικά εκφρασμένα με την αίγλη και τη μεγαλοπρέπεια ενός καθεδρικού. Ένα κτίριο που στο εσωτερικό του φιλοξενεί αυστηρά επιχειρηματικές δραστηριότητες φοράει έναν εξωτερικό μανδύα ‘*αγνής πνευματικότητας*’¹¹. Ο συμβολισμός της μορφολογίας του και ο εμφανής αντίκτυπός της στην κοινωνία της εποχής φανερώνει την άρρηκτη σχέση των Αμερικανών με το ευρωπαϊκό παρελθόν και την επιθυμία να αναζητήσουν σε καθιερωμένα πρότυπα νέα νοήματα. Η αρχιτεκτονική λοιπόν, με μία τόσο εξόφθαλμα εκλεκτικιστική διάθεση, αναζητά τα μοτίβα που θα κατοχυρώσουν στη συλλογική συνείδηση την επιχείρηση ως κάτι περισσότερο από βιοποριστική ασχολία. Η επιχείρηση γίνεται ιδανικό, κοινωνική αξία, για να καταλάβει στο αστικό τοπίο τη θέση που έχει μείνει κενή από τη θρησκεία ή την πολιτική εξουσία.

10 *The Woolworth Building*, του αρχιτέκτονα Cass Gilbert, 1911-13. Ο ουρανοξύστης του εκατομμυριούχου επιχειρηματία Frank Woolworth, ικανός να φιλοξενήσει 14000 εργαζομένους και κατοίκους στους 60 ορόφους του, παραπέμπει πραγματικά σε καθεδρικό της νέας εποχής. ‘*Μία τεράστια πινακίδα για διαφήμιση στα πέρατα του κόσμου!*’ Εγκαινιάστηκε το 1913 όταν ο πρόεδρος Wilson άναψε 80.000 λαμπάκια στο κτίριο.

11 Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, p. 99

{ A Methodist Skyscraper church_ Broadway Temple }

Ο

‘*Μία καταπληκτική διαφήμιση για την επιχείρηση του Θεού!* ζήτησε ο αυδεσμιότατος Reisner της Μεθοδικής εκκλησίας στο Washington Heights από τον αρχιτέκτονα Donn Barber και αυτό σχεδίασε: ναό 2000 θέσεων, 40 ορόφους με αίθουσες διδασκαλίας, κοιτώνες, γραφεία, πισίνα και παιδότοπο, και στην κορυφή έναν περιστρεφόμενο σταυρό ύψους 23 μέτρων!’¹²

12 Daniel B. Schneider, *FYI*, May 21, 2000, The New York Times

Το Broadway Temple¹³ αποτελεί ένα υβρίδιο νέο-γοθικού ναού και μοντέρνου ουρανοξύστη γραφείων, που επιχειρεί όπως και άλλοι

13 *Broadway Temple*, του αρχιτέκτονα Don Barber, δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Το τεράστιο κόστος των \$ 4 εκατομμυρίων του ναού που σχεδίασε ο αρχιτέκτονας το 1923 δεν καλύφθηκε ποτέ, παρά τις προσπάθειες του Reisner να απευθυνθεί σε μεγιστάνες της εποχής, και η κατασκευή που ξεκίνησε δειλά το 1925 σταμάτησε με την ύφεση του '29. Το 1947 η κατασκευή συνεχίστηκε σε μικρότερη κλίμακα. Σήμερα, τρεις όροφοι βρίσκονται στη θέση των 40 αρχικών, αποτελώντας την Broadway Temple United Methodist Church, υπενθύμιση του ανεκπλήρωτου οράματος.

14 Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 326

ουρανοξύστες-εκκλησίες να *παλινορθώσουν το Στανρό στην κορυφογραμμή*¹⁴ (το σλόγκαν *Restore the Cross to the Skyline* ανήκει στη Μεθοδική Εκκλησία). Ενώ τα δημόσια μνημεία έχουν στραφεί περισσότερο στον κλασικισμό και την οριζοντιότητα για την αστική τους κατοχύρωση (παράδειγμα η Δημόσια Βιβλιοθήκη της Νέας Υόρκης), η θρησκεία έρχεται να διεκδικήσει τη δική της θέση στον ουρανό. Δεν το κάνει όμως πια ως η μία, κεντρική και ισχυρή θρησκευτική εξουσία των Ευρωπαϊκών μητροπόλεων, αλλά ως *ιδιωτική επιχείρηση*, μία μεταξύ πολλών άλλων.

Μέσα από τον κατακερματισμό σε αιρέσεις και με χορηγούς μεγάλους επιχειρηματίες της εποχής δημιουργείται ένας *θρησκευτικός ανταγωνισμός* στον αγώνα διεκδίκησης της κορυφογραμμής. Η απάντηση στην απώλεια κύρους της εκκλησίας στην πόλη έρχεται με την προσαρμογή της στα δεδομένα της ελεύθερης αγοράς και της διαφήμισης, που όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια εκτείνεται τόσο εντός όσο και εκτός του μητροπολιτικού χώρου. Οι ουρανοξύστες ξεπέρασαν τις εκκλησίες και οι εκκλησίες γίνονται ουρανοξύστες, σε ένα παράδοξο παιχνίδι εντυπώσεων που μαρτυρά πολλά για τον οριστικά διαφορετικό χαρακτήρα που αποκτά η θρησκεία στην αμερικανική πραγματικότητα.

{ 05.δ Μία αναδρομή }

1 Sigfried Giedion, *Time, Space and Architecture: The Growth of a New Tradition*, p. 95

‘Όλα μοιάζουν να είναι καινούρια...’¹ Μία δήλωση που δεν ανήκει στο *Le Corbusier*, αλλά σε έναν παπά που επέστρεψε στη Ρώμη μετά το θάνατο του Σίξτου. Θα μπορούσε κάλλιστα, όμως, να έχει ειπωθεί για το Μανχάταν, καθώς ο ρυθμός της αστικής μεταβολής λίγες φορές έχει υπάρξει τόσο δριμύς όσο στην αμερικανική πόλη. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, εκείνου του επιδραστικού αστικού σχεδιασμού, όπου η σύλληψη προηγείται των αναγκών και μία μεμονωμένη στιγμή καθορίζει ανεπιστρεπτή τη μετέπειτα πολεοδομική ανάπτυξη, θα είχε ενδιαφέρον μία αναδρομή, ώστε να εξεταστεί το *Project Manhattan* δίπλα στη *Ρώμη του Sixtus V*.

{ δ1 Οι 3 Commissioners και ο Πάπας Sixtus }

2 Reuben Skye Rose-Redwood, *Rationalizing the Landscape: Superimposing the Grid upon the Island of Manhattan*, p. 81 (αναφορά σε Morris, *An Inaugural Discourse*)

Σ

Οι 3 *Commissioners* ήταν εκπρόσωποι της πολιτικής εξουσίας και μάλιστα δεν ήταν καν ανώτατοι αξιωματούχοι. Το κύρος τους εξαντλούταν στα όρια της κοινωνικής υπόστασης ενός κρατικού λειτουργού και ο λόγος τους μπορούσε να αμφισβητηθεί, να απαξιωθεί, ακόμα και να καταρριφθεί. Δεν είχαν το *αλάθητο του πάπα*, πόσο μάλλον τον κορυφαίο ρόλο του πνευματικού ποιμένα. Είναι ενδιαφέρον, όμως, να τονίσουμε πως ήταν ιδιαίτερα ευλαβείς χριστιανοί. Ο μεν *Morris*, για τον οποίο η *επιστήμη* και η *θρησκεία* βρίσκονταν αμφοτέρως στη λίστα με τους *‘φύλακες της κοινωνικής ενημερίας’*², υποστηρίζει το 1816 στην ομιλία του στον Ιστορικό Σύλλογο της Νέας Υόρκης:

‘Πρέπει να υπάρχει κάτι περισσότερο να ελπίζει κανείς από την ευχαρίστηση, τον πλούτο και τη δύναμη. Κάτι περισσότερο να φοβάται από τη φτώχεια και τον πόνο. Κάτι

{ Μανχάταν - ο κánaβος }

μετά το θάνατο πιο τρομερό από το θάνατο. Πρέπει να υπάρχει η θρησκεία.³

³ Ibid., p. 80 (Morris, *An Inaugural Discourse*, p. 31-2)

Ο δε De Witt στο έργο του *The Elements of Perspective* (1813) κηρύσσει:

‘Είναι η μοίρα του ανθρώπου, καθορισμένη αδιάλλακτα στα συμβούλια της αιώνιας σοφίας, ότι πρέπει να εργάζεται... έχει αναρίθμητες επιθυμίες που ... σαν το φλεγόμενο σπαθί του παραδείσου, τον οδηγούν στα χωράφια όπου πρέπει να δουλέψει ή να πεθάνει...’⁴

⁴ Ibid., p. 82 (De Witt, *The Elements of Perspective*, xviii)

Λόγος καθαρά συναισθηματικός, επιχειρήματα που επικαλούνται την αιώνια σοφία και το φόβο του θανάτου, έκφραση που παραπέμπει σε ιεροκήρυκα παρά σε κρατικό λειτουργό. Οι Commissioners εκφράζουν μεν ένα ωφελμιστικό ήθος, θεωρούν δε τον πλούτο και τη δύναμη αποκλειστικά μέσα για ένα σκοπό. Έναν ανώτερο, πνευματικό σκοπό, αυτόν της θρησκευτικής σωτηρίας. Η επίτευξη της έγκειται στην προσωπική εργασία και σε μία πειθαρχημένη, εκλογικευμένη δημόσια ζωή που είναι η ενσάρκωση για αυτούς του χριστιανικού δόγματος. Με άλλα λόγια, η εργασία και η οικονομική ευημερία, τις οποίες το grid τόσο καλά εξυπηρετεί, αποτελούν χριστιανική επιταγή. Το προφανές επιχείρημα της λειτουργικότητας, λοιπόν, ανατρέπεται, ή καλύτερα συμπληρώνεται από μια καθόλου ευκαταφρόνητη *πνευματική βάση* στη δημιουργία του νέου σχεδίου.

Κρατικοί λειτουργοί μιλούν σαν ιερείς και ένας ιερέας συμπεριφέρεται σαν κρατικός λειτουργός. Οι σχεδιαστές του Manhattan Grid, του συμβόλου λειτουργικότητας της μοντέρνας εποχής, διακατέχονται από ισχυρό θρησκευτικό φρόνημα, ο δε εμπνευστής της Ρώμης της Αντιμεταρρύθμισης είναι ένας πάπας με κοσμική καταγωγή και οικοδομικά ενδιαφέροντα. Η διττή φύση πίσω από τα κίνητρα των εμπνευστών του κάθε σχεδίου μας θυμίζει πως η πολυπλοκότητα της κάθε εποχής αποτυπώνεται στις πόλεις της όπως στα λόγια και τα έργα των εκπροσώπων της.

P

{ 82 Η αέναη εξάπλωση και τα Αυρηλιανά τείχη }

Η εξάπλωση που υπόσχεται ο κάναβος στην περίπτωση του Μανχάταν είναι στην ουσία ορισμένη, ο αριθμός των τετραγώνων του πεπερασμένου. Το τέλος που λείπει από το σχεδιασμό παρέχεται από την ίδια τη γεωγραφία. Το Μανχάταν είναι ένα νησί και το *νερό* και το *κενό* που το περιβάλλουν αποτελούν όρια σαφέστερα από οποιαδήποτε ανθρώπινα τείχη. Θα περίμενε κανείς, λοιπόν, να σχεδιαστεί το Μανχάταν ως η σαφώς ορισμένη έκταση που είναι. Όμως, δε συμβαίνει κάτι τέτοιο. Και αν πρακτικά αυτό εξηγείται με τη δυνατότητα της πόλης να υπερπηδήσει το νερό μέσα από τις γέφυρες και να επεκταθεί στις γύρω εκτάσεις, η θεωρητική λογική της ατέρμονης ανάπτυξης, της πόλης δίχως όρια, είναι αυτή που έχει σημασία. Η πόλη επεκτείνεται αγνοώντας ακόμα και τους φυσικούς φραγμούς, ενώ ιστορικοί ή νοηματικοί περιορισμοί απουσιάζουν. Το *πνεύμα του τόπου* εξαλείφεται.

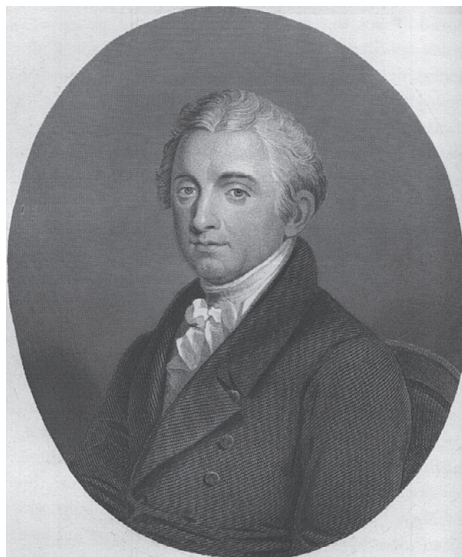
P Pope Sixtus V, χαρακτηριστικό του Giovanni Pinadello, 1589. Ο πάπας βλοσυρός, με προβληματισμένη έκφραση, εμφανίζεται περιτριγυρισμένος από οβελίσκους, σιντριβάνια και αρχιτεκτονικά έργα.

Σ *Gouverneur Morris I*, χαρακτηριστικό του J. Rogers, 1787. Απεικονίζεται ως μέλος του Ομοσπονδιακού Συνεδρίου του 1787, ήρεμος, με το σοβαρό και γαλήνιο βλέμμα ενός πνευματικού άνδρα.

Από την άλλη, η Ρώμη έχει τείχη. Τα αρχαία τείχη, μάρτυρες της παλιάς

P

Σ

T

Y

Αυτοκρατορίας, ορίζουν την έκταση όπου σχεδιάζεται η μπαρόκ πόλη, οι πύλες τους αποτελούν κάλεσμα για τους νέους άξονες και σταθερά σημεία εξόδου προς την ιταλική εξοχή. Ενώ κανένα φυσικό εμπόδιο δεν αποτρέπει την επέκταση της πόλης έξω από τα ερείπια των παλαιών τειχών, το όραμα του πάπα δεν είναι η πόλη να ξεπεράσει τον παλιό εαυτό της, αλλά να τον ξαναβρεί. Η αναβίωση της Ρώμης ως *αιώνιας πόλης* έγκειται στην επανάκτηση, κυριολεκτικά και μεταφορικά, των παλαιών εδαφών της. Τα τείχη, λοιπόν, αντί να ανακόπτουν την εξέλιξη, μεταουσιώνονται σε κινητήρια δύναμη της αστικής ανάπτυξης.

Αν η δημιουργία της μπαρόκ Ρώμης μπορεί να παρομοιαστεί με μία *κωμική* αφήγηση, που επιδιώκει να επιστρέψει στην αρχή της ιστορίας, η δημιουργία του Μανχάταν αποτελεί μια *γραμμική* αφήγηση: η αστική ιστορία ξεκινάει τώρα και κανένα τείχος, κυριολεκτικό ή μεταφορικό, δεν ορίζει το πέρασ της.

{ 83 Το ορισμένο σημείο }

Κάθε διασταύρωση στο Manhattan Grid είναι ένα ακόμη ορισμένο σημείο του κανάβου, ένας *κόμβος πύκνωσης*, κανένας διαφορετικός από τον προηγούμενο ή σημαντικότερος από τον επόμενο. Οι στύλοι που τοποθέτησε ο τοπογράφος *Randel* μετά την ακριβή μέτρηση και χαρτογράφηση του εδάφους του νησιού σηματοδοτούσαν καθεμία από τις 1000 περίπου μελλοντικές διασταυρώσεις ως υπόβαθρο για τη χάραξη των δρόμων μέσα στα επόμενα 50 χρόνια. Καθ' όλη την έκταση του νησιού καρφώθηκαν είτε μαρμάρινες στήλες ύψους 1 μέτρου με χαραγμένους τους αριθμούς του δρόμου και της λεωφόρου που διασταυρώνονταν, είτε μεταλλικοί στύλοι με μόνο σημάδι ένα σταυρό ευθυγραμμισμένο με τον κανάβο στην κορυφή, όπου το έδαφος ήταν βραχώδες. Η αναφορά στις μαρμάρινες στήλες ως *'monuments'*⁵ μαρτυρά την πρόθεση του τοπογράφου να προσδώσει το κύρος μελλοντικού(;) μνημείου στην εντελώς νέα αστική σηματοδότηση, μία προοικονομία σύμφωνη με το γνωστό σχήμα του παράδοξου. Ο αυστηρά καθορισμένος ρυθμός της *επανάληψης*, όμως, ανατρέπει εξ αρχής κάθε απόπειρα μεμονωμένης έμφασης. Αντ' αυτού όλα μαζί συλλειτουργούν ως σημεία στίξης μίας ενιαίας πρότασης.

Υ

⁵ Hilary Ballon, *The Greatest Grid: The Master Plan of Manhattan 1811-2011*

⁶ Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, p. 63

T Οβελίσκος στη Ρώμη ή οβελίσκος στο Παρίσι; - τίποτα από τα δύο. Ο οβελίσκος του Φαραώ Τούθμωση III, ή *'Cleopatra's needle'*, όπως είναι γνωστός, βρίσκεται μέσα στις καταπράσινες εκτάσεις του Central Park, πίσω από το Metropolitan Museum of Art.

Υ Ο μαρμάρινος στύλος με αριθμό 26 που τοποθέτησε ο John Randel Jr. στη μελλοντική διασταύρωση των 4th Avenue και 24th Street.

Στην περίπτωση των *οβελίσκων* της Ρώμης από την άλλη μιλάμε για την ρηξικέλυθη επιλογή μοναδικών σημείων που δεν προκαθορίζονται από τίποτα, αλλά προκαθορίζουν τα ίδια τη μελλοντική εξέλιξη του ιστού. Η ισχυρή χωρικά μορφή των γλυπτών, το ύψος τους αλλά και ο πολλαπλός νοηματικός συμβολισμός αναδεικνύει τα σημεία αυτά σε κάτι πολύ περισσότερο από αφητηρίες μιας δισδιάστατης χάραξης: είναι σημεία στον τρισδιάστατο χώρο που διαμορφώνουν οπτικές φυγές, εντείνουν αδιάφορες μέχρι πρότινος όψεις, λειτουργούν ως η *ποιοτική διαφοροποίηση* για την οποία μιλάει ο *Eliade*. Υλοποιούν με διαφορετικό τρόπο το καθένα στη μεν κάτοψη *'ένα κέντρο μέσα στο χάος'*, στη δε τομή *'μία διακοπή στην επιφάνεια'*, επιτρέπουν την *'επικοινωνία μεταξύ των κοσμικών επιπέδων (μεταξύ γης και ουρανού)'*⁶. Αν λάβουμε υπόψη μία τέτοια θεώρηση και φέρουμε στο νου την αρχετυπική

μορφή του τοτέμ ή ιερού στύλου, μπορούμε να συνδέσουμε ευκολότερα τον παγανιστικό οβελίσκο με τους ιερούς τόπους της Ρώμης.

Επομένως, αν οι διασταυρώσεις του Manhattan grid αποτελούν *κόμβους* ενός δικτύου τα σημεία των οβελίσκων ορίζουν φορτισμένα *ζέντρα*. Ο σταυρός στην κορυφή τους δεν αποτυπώνει ένα σημείο συνάντησης δύο ευθειών στο χώρο της πόλης, αλλά το σημείο υπεροχής μίας θρησκείας στον ιστορικό χρόνο. Από *σημείο* γίνεται *σύμβολο* και αντί να σηματοδοτεί, νοηματοδοτεί την αστική εμπειρία.

{ 84 Οι λόφοι }

Τόσο το Μανχάταν όσο και η Ρώμη χαρακτηρίζονται την εποχή των δύο σχεδίων από τη λοφώδη τοπογραφία τους. Η διαφορά έγκειται στο ότι η Ρώμη διατηρεί ακόμα και σήμερα μετά από τόσους αιώνες ιστορίας εμφανή τη μνήμη των *7 λόφων* της, ενώ το *νησί των λόφων* αποτελεί πλέον πέρα από ετυμολογική ρίζα μόνο νοσταλγική αναφορά σε μία μακράν χαμένη τοπογραφία. Ο τρόπος με τον οποίο ένα καθαρά ορθολογικό σχέδιο ευθειών εφαρμόζεται σε ένα μη επίπεδο έδαφος διαφοροποιείται ανά εποχή και ανά περίπτωση, οι δύο εκδοχές, όμως, είναι χαρακτηριστικές δύο κοσμοθεωριών: από τη μία, ο κανάβος ισοπεδώνει ολοκληρωτικά κάθε υψομετρική διαφορά, ενώ οι άξονες του πάπα επεμβαίνουν μόνο εκεί που είναι απολύτως απαραίτητο και διατηρούν ρυθμικές ανόδους και καθόδους στην τομή.

Η αντιμετώπιση της τοπογραφίας είναι η ίδια με την αντιμετώπιση των προϋπαρχόντων κτισμάτων: στη Ρώμη κυριαρχεί μια επιθυμία για συνύπαρξη του παλαιού κα του νέου, στο Μανχάταν βλέπουμε την καθαρή επιδίωξη του ολοκληρωτικά καινούριου. Ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου σε αυτό είναι μεγάλος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, και συνδέεται με την τόσο διαφορετική εννοιολογική θεώρηση της ταυτότητας, του τόπου και του παρελθόντος. Η καθολική Ρώμη λατρεύει τους λόφους της όσο και τους δωδεκαθεϊστικούς ναούς της, το δε νεωτερικό Μανχάταν απαρνείται την τοπογραφία του όσο πρόθυμα απομακρύνεται από τις ευρωπαϊκές του καταβολές.

{ 85 Η δύναμη και η εξουσία }

Οι έννοιες της εξουσίας και της δύναμης διαφέρουν. Ο *Sennett* εξηγεί πώς το σύνολο της προστασίας, του καταφυγίου και των αξιών που αντιπροσωπεύει ένα άτομο ή ένας οργανισμός ανάγουν τη δύναμη σε εξουσία⁷. Αν, λοιπόν, ο βαθμός της εξουσίας κάποιου εντοπίζεται στη συνείδηση της δύναμής του από τους άλλους, τότε η παπική εξουσία αποτελεί ένα ξεκάθαρο παράδειγμα όπου ένας εκκλησιαστικός άρχοντας, αλλά και ολόκληρο το οικοδόμημα του καθολικισμού, βιώνεται ως εξουσία στη ζωή, όχι μόνο των πιστών, αλλά και γενικά των πολιτών της Ευρώπης. Ο ανταγωνισμός, όμως, του πάπα με κοσμικούς μονάρχες (όπως στην περίπτωση του Καρόλου της Αγγλίας) ή με τους εμπνευστές των Μεταρρυθμιστικών ρευμάτων αφορά τη δύναμη που

⁷ Richard Sennett, *The Conscience of The Eye: Design and Social Life of Cities*, p. 36

κατέχει ο καθένας σε μία δεδομένη χρονική στιγμή, άσχετα με το αν η θέση εξουσίας τους παραμένει η ίδια. Επομένως, το σχέδιο του πάπα στη Ρώμη της Αντιμεταρρύθμισης είναι άμεσα συνυφασμένο με έναν *υπερτοπιικό ανταγωνισμό δύναμης*.

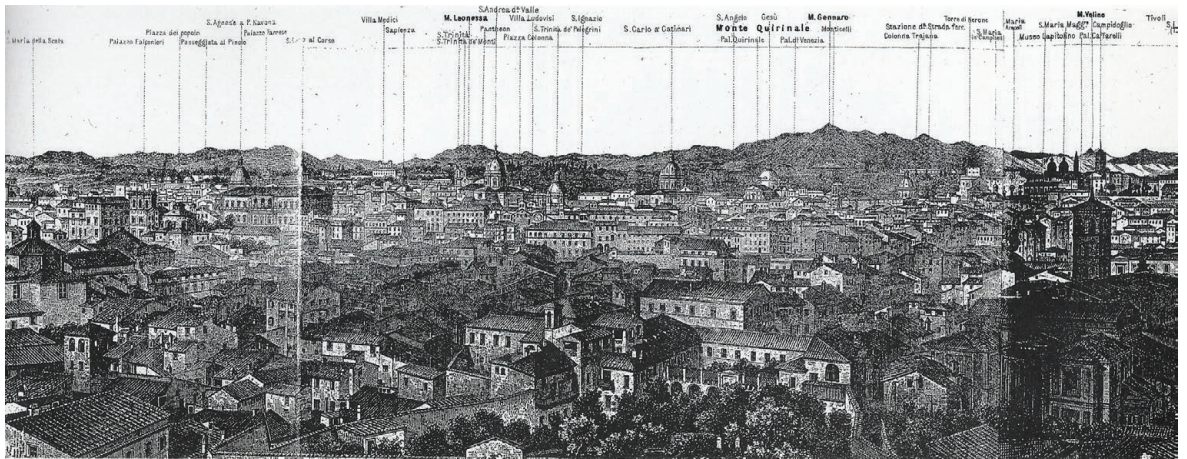
Εξάλλου, δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένο από τη γενικότερη χρήση της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας ως αντιμεταρρυθμιστικής *προπαγάνδας*. Οι μπαρόκ όψεις, οι μεγαλεπήβολοι οβελίσκοι και οι πρώτες μεγάλες ευρωπαϊκές νίστας στη Ρώμη είναι η καλύτερη διαφήμιση ενός πάπα έναντι πολλών άλλων μνηστήρων του ρόλου του ρυθμιστή στα ευρωπαϊκά πράγματα, με τον ίδιο τρόπο που το πλήθος των οικοπέδων ή το ύψος των ουρανοξυστών ενός αμερικανού μεγιστάνα αποτελούν μέσο διεκδίκησης πρωτείων στο Μανχάταν των επιχειρήσεων. Εξάλλου, ο πιο δυνατός οικονομικός παράγοντας μέσα στην πραγματικότητα του καπιταλισμού καταλήγει να διεκδικεί, και πολύ συχνά να ασκεί, μία *άτυπη μορφή εξουσίας*. Επομένως, η διάκριση των δύο εννοιών και των εκφραστών τους είναι πιο δύσκολη απ' ό τι φαίνεται σε πρώτη ανάγνωση.

{ 86 Η κορυφογραμμή }

Φ Η σύγκριση ανάμεσα στην κορυφογραμμή του Μανχάταν του 1898 με την κορυφογραμμή της Ρώμης, όπως αυτή αποτυπώνεται στην αναδιπλούμενη αναπαράσταση του τουριστικού οδηγού *Beaudeker* του 1883, δε μαρτυρά μόνο την προφανή διαφορά ανάμεσα σε μία *ιερή* και μία *κοσμική* πόλη, αν μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε έτσι καταχρηστικά, αλλά ενέχει έναν πιο βασικό προβληματισμό. Από τη μία, η υδατογραφία του *Will* απαθανατίζει ένα μοναδικό στιγμιότυπο της κορυφογραμμής του Μανχάταν που το επόμενο έτος, αν όχι μήνα, θα ήταν ριζικά διαφορετική. Από την άλλη, η εικόνα της Ρώμης του 1883 είναι η ίδια με την εικόνα του προηγούμενου ή του επόμενου έτους, ίσως και πολύ παρόμοια με την Ρώμη του προηγούμενου ή επόμενου αιώνα. Πάντα στην κορυφογραμμή ξεχωρίζουν οι τρούλοι της μπαρόκ πόλης, που γεννήθηκε μέσα από το σχέδιο του Σίξτου, ψηλότεροι από κάθε άλλο κτίριο του πυκνού αστικού ιστού, με μόνο ανταγωνιστή τις λοφώδεις εξάρσεις του αναγλύφου.

Κοιτώντας αυτήν την εικόνα της Ρώμης δεν μπορεί κανένας να τη χρονολογήσει εύκολα με ακρίβεια, ακριβώς γιατί η πίστη στη διατήρηση και την ανάδειξη μέσα στους αιώνες ενός συγκεκριμένου συνόλου δεδομένων στιγμών της αστικής ιστορίας, αυτές της αρχαίας και της μπαρόκ πόλης κατά κύριο λόγο, έχει μείνει *ακλόνητη* μέχρι σήμερα. Οι μπαρόκ τρούλοι παραμένουν κύρια τοπόσημα της κορυφογραμμής όχι επειδή δεν ήταν δυνατό να ξεπεραστούν, αλλά επειδή επιλέχθηκε να μείνουν ως ακράδαντα τεκμήρια της πιο ιστορικής καθολικής πόλης. Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης, το Μανχάταν είναι το πιο εξόφθαλμο παράδειγμα *δυναμικής μεταβολής* και *εφήμερης αστικότητας*. Η διαρκής διαδοχή διαφορετικών κτιρίων στην κορυφογραμμή λειτουργεί ως η αιώνια υπόσχεση του αμερικανικού ονείρου, εξίσου φθαρτού και μεταβλητού.

{ 87 Η κίνηση στην πόλη _σύγκριση St. Patrick's Cathedral με Sant' Ignazio di Loyola }

Πέρα από ουρανοξύστες που θυμίζουν καθεδρικούς και καθεδρικούς που σχεδιάζονται ως ουρανοξύστες, υπάρχει και ένας που επιχειρεί όχι την έμμεση αναφορά αλλά την άμεση και πιστή αναβίωση του ρυθμού των λευκών καθεδρικών: ένας καθολικός, γοθτικός καθεδρικός στο κέντρο του Μανχάταν. Ο *St. Patrick's Cathedral* στέκεται ανάμεσα στα πιο εικονικά κτίρια της πόλης και ανάγεται και αυτός σε σύμβολο, καθώς ενσαρκώνει την έμφυτη εκείνη αντίφαση της αμερικανικής πραγματικότητας.

8 Ibid., p. 37

'*St. Patrick's Cathedral is a massive medieval fantasy set inside a most modern box.*'⁸

9 Έργο του γλύπτη William Ordway Partridge

Η νοσταλγική αναφορά στις ευρωπαϊκές ρίζες με τον προστάτη *Άγιο Πατρίζιο* να έρχεται από το Δουβλίνο στο κέντρο του Μανχάταν και ταυτόχρονα η εμφιατική προσκόλληση στην ανανεωμένη εκδοχή του παλιού, καλύτερη και λαμπρότερη όμως, αντανακλώνται στην πληθωρική διακόσμηση, τα βιτρό και το μεγαλεπήβολο νάρθηκα του τεράστιου νέο-γοθικού ναού. Αυτή ακριβώς η διεστραμμένη κλίμακα, από την τριπλάσια σε σχέση με εκείνη του Βατικανού *Pieta*⁹, μέχρι το ολόκληρο *block* που καταλαμβάνει ο ναός, μας υπενθυμίζει το νεωτερικό εκείνο πνεύμα που επιθυμεί να ξεπεράσει κάθε προηγούμενο, να σπάσει κάθε ρεκόρ, πάντα στα πλαίσια του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει την οικοδόμηση της πόλης. Εξάλλου, η ίδια η ιστορία της δημιουργίας του ναού υπακούει στους κανόνες της κτηματαγοράς που το grid επέβαλε. Η γη *αγοράζεται* από *Ιησουίτες* μοναχούς το 1814 και η καθολική επισκοπή προσπαθεί πεισματικά να διατηρήσει το πολυπλόητο οικοπέδο σε έναν αγώνα να μείνει στον πυρήνα, κυριολεκτικά και μεταφορικά, της αστικής ζωής. Ο καθεδρικός ολοκληρώθηκε παρά τις δυσκολίες το 1878 σε σχέδια του *James Renwick* και επευφημήθηκε από τις εφημερίδες της εποχής ως ο μεγαλοπρεπέστερος καθεδρικός οπουδήποτε στη γη στη μνήμη του Αγίου Πατρικίου. Η ίδια του η θέση όμως, εντέλει, θα επιβεβαίωνε κατά έναν περίεργο τρόπο τον οριστικά απωλεσμένο αστικό ρόλο της εκκλησίας.

Περίπου δύο αιώνες νωρίτερα, στη Ρώμη του ώριμου Baroque κατασκευάζεται ανάμεσα στο 1625 και 1650 από τους *Ιησουίτες* μοναχούς μια αισθητά μεγάλη για τα δεδομένα της πόλης εκκλησία, που αφιερώνεται στον άγιο *Ιγνάτιο Λογιόλα* (ιδρυτή του τάγματος) και εξυπηρετεί το αυξανόμενο πλήθος μαθητών του γειτονικού Collegio Romano. Σχεδιάζεται από τον Ιησουίτη *Orazio Grassi* και καταλαμβάνει το ένα τέταρτο του οικογενειακού *isola*, δηλαδή του ιδιόκτητου οικοπέδου ευγενών, που είχε δωριστεί στην αδελφότητα το 1560 και φιλοξενούσε έκτοτε τις εγκαταστάσεις. Σε γη που *δωρίστηκε* λοιπόν και δεν αγοράστηκε, δημιουργείται η εντυπωσιακή μπαρόκ εκκλησία του *Sant' Ignazio di Loyola*. Όπως και άπειρες άλλες εκείνη την εποχή ενσωματώνεται σφιχτά στον αστικό ιστό, όπως έχουμε ήδη δει στο σχέδιο του Nolli, αποτελώντας βασικό κομμάτι του δικτύου των δημόσιων χώρων της πόλης.

❶ Η κορυφογραμμή της Ρώμης, Baedeker Map, 1883, άποψη από το S. Pietro in Montorio προς την πόλη

Το στοιχείο όμως που ξεχωρίζει τη συγκεκριμένη εκκλησία είναι αυτό που διαδραματίζεται μπροστά από την κύρια όψη της: μία *πλατεία* που πηγαιίνει ένα βήμα παραπέρα από την τυπική σχέση εκκλησίας-πλατείας του αστικού σχεδιασμού της Αντιμεταρρύθμισης. Η ροκοκό πλατεία σχεδιασμένη από τον αρχιτέκτονα *Filippo Raguzzini*¹⁰ το 1728 παίρνει τις χαράξεις του ναού και τις επεκτείνει στο δημόσιο χώρο, με τα καμπύλα μέτωπα των συνολικά πέντε κτιρίων κατοικίας που την περιβάλλουν, να συνομιλούν άμεσα με τις απολήξεις των τριών κλιτών. Εδώ λοιπόν η πλατεία αναδεικνύεται ισάξιο, αν όχι και σημαντικότερο, στέλεχος από την εκκλησία σε μία *ενιαία σύνθεση* δημόσιου χώρου.

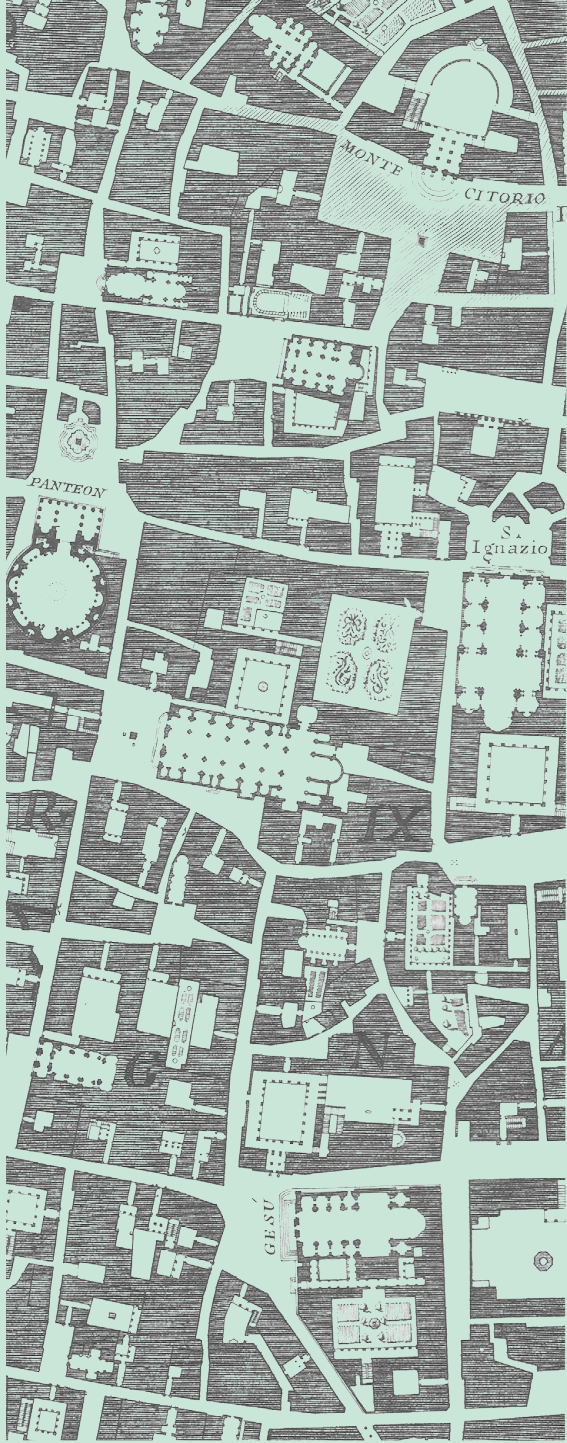
Αν κάποιος επιχειρούσε να προβληματιστεί τώρα υπό αυτό το πρίσμα της ένταξης στον αστικό ιστό και της σχέσης με το δημόσιο χώρο και τα γειτονικά μέτωπα για την περίπτωση του καθεδρικού του Μανχάταν, θα κατέληγε πως είναι αδύνατον. Και αυτό γιατί δεν υπάρχει καμία απολύτως πρόθεση - εξάλλου δεν υπήρχε και εκ των προτέρων καμία δυνατότητα - για κάτι τέτοιο μέσα στα ισοπεδωτικά πλαίσια του κανάβου. Ο ναός υποτάσσεται σε αυτόν, εγγράφεται απόλυτα στα όρια του οικοπέδου που καταλαμβάνει και όχι μόνο δε συνομιλεί με τα όμορα κτίρια, αλλά εμφανίζεται ισοπεδωμένος ανάμεσα στις κατά πολύ ψηλότερες όψεις που το περιβάλλουν. Πέρα από την προφανή απουσία πλατείας, ακόμα και ο *υπαίθριος χώρος* που περισσεύει γύρω από το κτίριο δεν αποτελεί δημόσιο χώρο εκτόνωσης κινήσεων αλλά δίνει την αίσθηση μιας εξίσου 'ιδιωτικής' και απροσπέλαστης έκτασης με εκείνη του ίδιου του ναού.

Δύο *ακραία παραδείγματα*, όχι υποχρεωτικά άμεσα συγκρίσιμα αλλά ενδεικτικά στο μέγιστο βαθμό δύο αντίθετων προσεγγίσεων. Ο μεν ναός του St. Ignazio με την ομώνυμη πλατεία δεν είναι το πιο ιστορικό ούτε το πιο καλοσχεδιασμένο παράδειγμα ναού και πλατείας στη Ρώμη, αλλά είναι μια ακραία κυριολεκτική, αν μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε έτσι, εφαρμογή πάνω στη λογική της συνέχειας του εσωτερικού χώρου των εκκλησιών στο εξωτερικό. Μέσα από την υπερβολή που αγγίζει με τις ροκοκό καμπύλες όψεις των γύρω κτιρίων καθιστά ίσως πιο χειροπιαστό από ποτέ το πνεύμα που διέπει τη Ρώμη ως προς τον *αστικό ρόλο της θρησκείας*, αυτή ακριβώς τη νοοτροπία που αποτύπωσε με τον πρωτότυπο χάρτη του ο Nolli το 1748. Ο δε καθεδρικός του St. Patrick δεν είναι η μόνη μεγάλη εκκλησία στο Μανχάταν ενώ οποιαδήποτε γενίκευση θα ήταν επισφαλής, καθώς η ομοιογένεια του πληθυσμού της ιταλικής πρωτεύουσας του 18ου αιώνα απέχει πολύ από την πολυμορφία της αμερικανικής κοινωνίας. Είναι όμως ένας τεράστιος καθολικός καθεδρικός που επικαλείται την ένδοξη γοτθική παράδοση, κρατάει σθεναρά μία θέση ανάμεσα στα διασημότερα κτίρια στο κέντρο του Μανχάταν, αλλά καταλήγει τρανταχτή απόδειξη της *αποσύνδεσης μεταξύ πόλης και θρησκείας*. Αυτό που προκύπτει αποτελεί σίγουρα κάτι πολύ μακριά από τον ευρωπαϊκό καθεδρικό, όχι μόνο ως προς τις χρήσεις που φιλοξενεί και τη σημασιολογία του, αλλά κυρίως τη θέση του στον αστικό ιστό: παραμένει

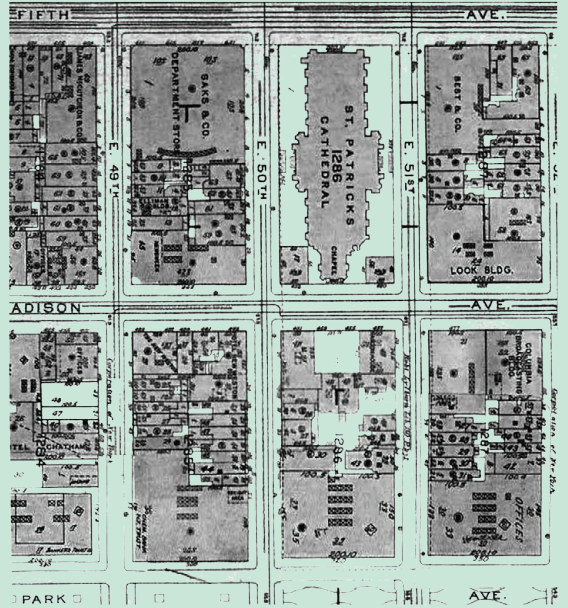
10 Ιταλός αρχιτέκτονας με καταγωγή από τη Νάπολη, που δημιούργησε σειρά έργων στη Ρώμη για τον πάπα Βενέδικτο XIII

X Ο Sant' Ignazio di Loyola και η πλατεία του στο Nolli map του 1748.

Ψ Ο St. Patrick's Cathedral στο block που του αναλογεί, όμοιος με τις υπόλοιπες ιδιοκτησίες.

X

U

μέσα στα αυστηρά όρια της ιδιωτικότητας του. Οι χώροι λατρείας, ακριβώς όπως επιχειρήσεις και κατοικίες, μένουν ερμητικά κλειστοί στις τέσσερις πλευρές των οικοπέδων που τους αναλογούν.

Οι δύο λοιπόν εντελώς διαφορετικοί χειρισμοί της εκκλησίας ως αστικού αντικειμένου, αποκαλύπτουν τη σχέση της κάθε πόλης με τη θρησκεία και οδηγούν σε μία γενικότερη διαπίστωση για τη σχέση *δημόσιου* και *ιδιωτικού*. Αν διαβάζαμε την κάτοψη του Μανχάταν με μία λογική Nollī Map, θα εντοπίζαμε το δημόσιο χώρο ως αυτό που περισσεύει, το αρνητικό των μαύρων τετραγώνων, οποιαδήποτε χρήση και αν φιλοξενούν αυτά. Στην ουσία θα μιλούσαμε για ένα ορθοκανονικό δίκτυο με άξονες που λειτουργούν ως *διανομείς* κινήσεων. Από την άλλη, στη Ρώμη ο δημόσιος κενός χώρος δεν περισσεύει αλλά αντίθετα συμπληρώνει, αποτελεί μία επέκταση του εσωτερικού, εξίσου δομημένη και σχεδιασμένη. Είναι με άλλα λόγια μία σύνθεση χώρων που λειτουργούν ως *πυκνωτές* κινήσεων. Και οι εκκλησίες ανήκουν σε αυτούς.

Η Ρώμη υπαγορεύει αστικά *ένα* συλλογικό, αδιάκοπο προσκύνημα, για πιστούς και μη, ενώ το Μανχάταν ενθαρρύνει *πολλές*, εντελώς υποκειμενικές, προσωπικές αναζητήσεις. Η πνευματικότητα δεν αποκλείεται αλλά μεταμορφώνεται σε κάτι συσχετισμένο περισσότερο με την ιδιωτική παρά τη δημόσια αστική ζωή. Με αυτήν την έννοια και μόνο μπορούμε να μιλήσουμε για μια *ιερή* και μία *από-ιεροποιημένη* πόλη...

{ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΙΙ }

To American Highway,

τα προάστια

και το Billboard

“The hell with reality! Let’s have a whole bunch of cute little winding roads and cute little houses painted white and pink and baby blue; let’s all be good consumers and have a lot of Togetherness and bring our children up in a bath of sentimentality -- and if old reality ever does pop out and say Boo we’ll all get busy and pretend it never happened.”

Richard Yates, *‘Revolutionary Road’*

1 Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, p. 238

Το Αμερικάνικο όνειρο τη δεκαετία του ’60 έχει ήδη αρχίσει να καταρρίπτεται και η επιστροφή στην πραγματικότητα γίνεται απότομα. Το δυστυχισμένο ζευγάρι Αμερικανών μεσοαστών στο *‘Δρόμο της Επανάστασης’* (1961) του Richard Yates ονειρεύεται την διαφορετική ζωή, μακριά από τη μίζερη πόλη. Όμως, τα πράγματα δεν είναι όπως τα φαντάζονται και η υπόσχεση της ιδανικής ζωής στα προάστια αποδεικνύεται ένα ψέμα. Την ίδια χρονιά, η Jane Jacobs γράφει στο *‘The death and Life of Great American Cities’*: *‘Από τη φύση της, η μητρόπολη προσφέρει αυτό που υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσε να βρεθεί μόνο ταξιδεύοντας: το ‘παράξενο’*¹. Η κριτική για το νέο τρόπο ζωής των Αμερικανών έξω από τις πόλεις και η νοσταλγία του αστικού κέντρου γίνονται όλο και εντονότερες. Τριάντα χρόνια πριν ωστόσο, οι πληθυσμοί των αστικών κέντρων μειώνονταν, καθώς όλο και περισσότεροι ήταν εκείνοι που διέφευγαν προς την περιφέρεια αναζητώντας ένα καλύτερο μέλλον.

Όλα ξεκινούν από το *αυτοκίνητο*, την εφεύρεση που μόλις γίνεται οικονομικά προσιτή, αλλάζει τελείως τα δεδομένα του τρόπου ζωής. Ο κόσμος φαινόταν μεγαλύτερος και οι αποστάσεις μεταξύ των πόλεων μπορούσαν να καλυφθούν μόνο με το τρένο. Η βιομηχανική παραγωγή του αυτοκινήτου, ξεκινώντας από τις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές του 20ου αιώνα και στη συνέχεια επεκτεινόμενη και στην Ευρώπη, εμφανίζει στο προσκήνιο το νέο ατομικό μέσο μεταφοράς. Οι κυβερνήσεις στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς αυτό και υποστηρίζουν με κάθε τρόπο την οικονομία του αυτοκινήτου. Όλοι προσπαθούν να το αποκτήσουν, όλοι ονειρεύονται την εύκολη και άνετη μετακίνηση που υπόσχεται. Περισσότερο από όλα όμως, γίνεται η ανταμοιβή των κόπων της μεσαιας αστικής τάξης, το σύμβολο κοινωνικού κύρους που κάθε πολίτης που σέβεται τον εαυτό του μπορεί και πρέπει να αποκτήσει.

Το νέο μέσο δεν έχει περιορισμούς, ούτε δεσμεύσεις. Η ελευθερία του αυτοκινήτου γίνεται ελευθερία του χώρου και η λατρεία της πόλης αρχίζει να φθίνει, δίνοντας τη θέση της στο όραμα για τη ζωή έξω από αυτή.

2 Το *city sprawl* ή *urban – suburban sprawl*, είναι όρος με πολλές και συγκεκριμένες αναφορές. Παρ’ όλα αυτά κατά βάση αφορά το φαινόμενο διάγκωσης των μητροπολιτικών περιοχών, κυρίως με την εξάπλωση των προαστίων αραιής δόμησης και την κατά κόρον χρήση του αυτοκινήτου ως μέσου μεταφοράς.

Η απομάκρυνση από την πόλη, η κατοίκηση στην περιφέρεια ή το *‘city sprawl’*², όπως ονομάστηκε από τους μεταγενέστερους μελετητές, διαθέτει πια το αυτοκίνητο ως μέσο για να υλοποιηθεί. Αυτό που λείπει τώρα είναι ο χώρος κίνησης, η υποδομή που θα μπορέσει να παραλάβει τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό οχημάτων. Οι δρόμοι μετά το 1900 ήταν ακόμα κατά κύριο λόγο περιορισμένοι κοντά στις πόλεις και απευθύνονταν όπως είναι φυσικό στο κάρο και την άμαξα. Η ραγδαία αύξηση των αυτοκινήτων όμως, που αποδεικνύονται ιδιαίτερα πετυχημένα, απαιτεί κάτι παραπάνω από μικρούς χωματόδρομους. Η ελευθερία που υπόσχονται να προσφέρουν πρέπει να είναι απεριόριστη και το παλιό δίκτυο αποτελεί περιορισμό. Η γέννηση του *αυτοκινητόδρομου* είναι πλέον γεγονός.

Το 1926 ορίζεται το 'U.S. Highway System'³ και μαζί του μια σειρά αυτοκινητόδρομων που ενώνουν τις πολιτείες. Ένα σύστημα από πολλές μικρότερες και μεγαλύτερες διαδρομές που διακλαδώνονται καλύπτοντας τις τεράστιες εκτάσεις της Αμερικανικής ηπείρου. Εντυπωσιακή η εικόνα, όμως το δίκτυο αρχικά ήταν στην πραγματικότητα όλοι οι προϋπάρχοντες, κακοσυντηρημένοι δρόμοι που απέκτησαν νέο όνομα και μαζί με αυτό νέο σκοπό. Ένα γραμμικό πλέγμα διατρέχει εδώ όλη τη χώρα, με τους άξονες βορρά – νότου να αποκτούν ονομασία διψήφιου μονού αριθμού και τους άξονες ανατολής – δύσης, ζυγού. Το πείραμα που είχε εφαρμοστεί στην τοπική κλίμακα του Manhattan με επιτυχία, έρχεται εδώ να γίνει σύμβολο της υπερτοπικής υποδομής, όπου καμία οδός δεν επικρατεί των άλλων και όλες μαζί αποτελούν ένα σύστημα από ισάξιες διαδρομές. Η απουσία αναφορών στην πόλη μεταφέρεται και εκτός των ορίων της, αλλά αυτό που προκύπτει βρίσκεται κάθε άλλο παρά κοντά στη λογική της *Gridiron City*.

Μέσα σε αυτές και η 'Route 66', η περίφημη οδός που ενέπνευσε ταξιδιώτες και λογοτέχνες, έγινε το αντικείμενο *road movies* της δεκαετίας του '70 και συνδέθηκε με την εικόνα από μοτοσυκλέτες που διασχίζουν την αμερικανική ύπαιθρο. Διαπερνώντας από ανατολή προς δύση το μεγαλύτερο μέρος της χώρας, συνέδεε για χρόνια το *Chicago* με το *Los Angeles*. Ξεκίνησε και αυτή ως ένα σύνολο διακλαδούμενων δρόμων που πήραν μία κοινή ονομασία, αποκτώντας ταυτόχρονα αφετηρία και προορισμό, η κύρια οδός για εκείνους που μετανάστευαν από τις ανατολικές πολιτείες στις δυτικές. Έρχεται εδώ στο νου ένας άλλος 'κορμός' διαδρομών, που παρά τη χωρική και χρονική απόσταση, φαίνεται να βρίσκεται αρκετά κοντά. Η *Via Francigena*, συνέδεε για χρόνια τη Ρώμη με τις χώρες του βορρά, ήταν οι συγκλίνουσες πορείες κάποιων άλλων ταξιδιωτών που διέσχιζαν τη μεσαιωνική Ευρώπη. Εδώ όμως πια, οι 'προσκυνητές' δεν κινούνται με τα πόδια ή τα αλογα, αλλά με τα νέα μηχανοκίνητα οχήματα τους και οι οδοί είναι στρωμένοι με άσφαλτο. Συμπωματικά, η ταινία-ορόσημο *Easy Rider*⁴ βγαίνει στις αίθουσες την ίδια χρονιά με τον *Γαλαζία* του *Bunuel*.

Κυριαρχώντας στα οπτικά μέσα της εποχής, η νέα μορφή κατοικίας υποστηρίζει πια την ανερχόμενη *κηματομεσιτική οικονομία* και γίνεται αντικείμενο μαζικής παραγωγής όχι πολύ διαφορετικό από το αυτοκίνητο, αφού και τα δύο τελικά τροφοδοτούν και τροφοδοτούνται από τους μηχανισμούς της πανίσχυρης *Αγοράς*. Ο περίφημος καταναλωτισμός που έγινε αντικείμενο φόβου και διαμάχης τα επόμενα χρόνια, είχε πιθανότατα την αφετηρία του κάπου εδώ αλλά και στα υπόλοιπα προϊόντα που η βιομηχανική επανάσταση έκανε ξαφνικά διαθέσιμα σε οποιονδήποτε είχε τα χρήματα να τα αποκτήσει. Δεν θα γίνει ανάλυση εδώ του τρόπου λειτουργίας της αγοράς ή των αναγκών που δημιούργησε η *κουλτούρα της κατανάλωσης*. Μας ενδιαφέρει ωστόσο, το κύριο μέσο με το οποίο αυτή υποστηρίχθηκε και προωθήθηκε στην κοινή συνείδηση αλλά και πως αποτυπώθηκε αυτό στη νέα χωρική εμπειρία του προαστίου και του αυτοκινητόδρομου.

3 Το σύστημα των U.S. Highways συνέχισε να επεκτείνεται μέχρι το 1956, όταν και αντικαταστάθηκε από το Interstate Highway System, που μπορούσε να εξυπηρετήσει πολύ μεγαλύτερο αριθμό οχημάτων. Οι παλιές λεωφόροι εντάχθηκαν στο νέο σύστημα ή παρακάμφθηκαν. Δημιουργήθηκε έτσι ένα 'μουσείο' παλιών αυτοκινητόδρομων σε διάφορα σημεία της χώρας, από τις εγκαταλειμμένες λεωφόρους του παλιού συστήματος που μετατράπηκαν σε τουριστικά αξιοθέατα.

4 Ο Peter Fonda και ο Dennis Hopper στο *Easy Rider* του 1969, ξεκινούν ένα δικό τους ταξίδι – οδύσσεια στους αμερικανικούς αυτοκινητόδρομους, από το Los Angeles στη Νέα Ορλεάνη

July 20, 1946

THE NEW YORKER

Price 15 cents

A

Τα μικρά χαριτωμένα σπίτια στο μυθιστόρημα του *Richard Yates* είναι βαμμένα λευκά, μπλε και ροζ, όπως ο ουρανός στο εξώφυλλο του *New Yorker*. Όλα υπηρετούν το συλλογικό *'dream of escape'*⁵. Το σπίτι της εικόνας θα μπορούσε να είναι όμως και ένα κουτάκι *'Coca Cola'* ή μια κονσέρβα *'Campbell Tomato Soup'* του *Andy Warhol*. Το αντικείμενο της διαφήμισης δεν έχει τόση σημασία όσο το μέσο στο οποίο αποδίδεται, αφού σε αυτό τελικά βασίζεται η επιτυχημένη προώθηση του προϊόντος. Τα περιοδικά και οι εφημερίδες είναι μεν προσιτά μέσα, όχι όμως αρκετά ώστε να ικανοποιήσουν πλήρως την ανάγκη για προβολή. Εδώ πάλι, το αυτοκίνητο και η νέα καθημερινότητα της οδήγησης έρχεται να δώσει λύση στο πρόβλημα.

5 Le Corbusier, *When the Cathedrals Were White*, p. 193

A

Ο *Robert Venturi* στο *'Learning from Las Vegas'* γράφει: *'Billboards are almost all right'*⁶ και αντιδρά στην κριτική της εποχής του προσπαθώντας να υποστηρίξει την αρχιτεκτονική του δρόμου στα πλαίσια του *μανιφέστου* του. Τα πρώτα χρόνια όμως της νέας αγοράς, η *διαφημιστική πινακίδα* ήταν το πρωτόγνωρο και ανατρεπτικό, ήταν η χωρική έκφραση της υλικής αφθονίας όπως την έβλεπαν οι οδηγοί – καταναλωτές μέσα από τα πολύτιμα αυτοκίνητα τους. Με τη σειρά του ο αυτοκινητόδρομος γίνεται ο υποδοχέας της διαφήμισης και δίνει την ώθηση για την εμφάνιση τύπων κτιρίων που συνδυάζουν τη φιλοσοφία του καταναλωτισμού με αυτή της οδήγησης σε μια νέα αρχιτεκτονική.

6 Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, *Learning from Las Vegas*, p. 6

Τα *Motel*, τα *McDonalds* και τα *Shopping Malls* βρίσκονται έξω από τα αστικά κέντρα, διαθέτουν μεγάλους χώρους parking και εντυπωσιακές πινακίδες που κάνουν γνωστή την παρουσία τους από πολλά μέτρα μακριά. Η *'Googie Architecture'*⁷, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, είναι αρχιτεκτονική του φαναχτερού και του εφήμερου αντίστοιχη με εκείνη των προαστιακών σπιτιών, που όμως απευθύνεται πια στο αυτοκίνητο και τη μηχανή, όχι στον πεζό. Τα *Motel* είναι για τον αυτοκινητόδρομο ό,τι τα πανδοχεία για το συμβατικό δρόμο, τα *drive – through* εστιατόρια και καφέ επιτρέπουν την κατανάλωση μέσα από τον ασφαλή και βολικό χώρο των οχημάτων. Η ταύτιση οχήματος – οδηγού είναι πλέον προφανής και οι προοπτικές αυτής της νέας σχέσης για την οικονομία και την αστική ανάπτυξη, απεριόριστες.

7 Η *'Googie Architecture'* εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη της δεκαετίας του '40 και συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60, ως συνέχεια της Φουτουριστικής αρχιτεκτονικής. Εφαρμόστηκε κυρίως σε μοτέλ, καφέ – εστιατόρια και βενζινάδικα, ενώ επηρεάστηκε άμεσα από την εξέλιξη της τεχνολογίας και το όραμα για την εξερεύνηση του διαστήματος.

A Στο εξώφυλλο του *New Yorker*, για το τεύχος της 20ης Ιουλίου 1946, η τριμελής οικογένεια κοιτάζει με θαυμασμό το νέο, προαστιακό σπίτι τους που εμφανίζεται μέσα από τα ροζ σύννεφα ενός χαρούμενου ουρανού, σαν σε παραμύθι.

Έτσι, πολλές φορές οι αυτοκινητόδρομοι εμφάνιζαν στο χάρτη ξεχασμένες πόλεις και απομακρυσμένες περιοχές που μέχρι τότε βρίσκονταν χαμένες στην αφάνεια. Το εκάστοτε *'Route'* γινόταν ένα με τον *'Main Street'* της πόλης, τον κύριο εμπορικό άξονα, υποχρεώνοντας τα αυτοκίνητα να περνούν από το εσωτερικό της, ωφελώντας έτσι (και) οικονομικά την εκάστοτε κοινότητα. Τα καταστήματα στη σειρά γίνονται η βιτρίνα, το σκηνικό της πόλης που περιλαμβάνει ό,τι μπορεί να χρειαστούν οι περαστικοί ταξιδιώτες. Οι διαφημιστικές πινακίδες τοπικών *mini market*, συνεργείων ή βενζιναδικών δημιουργούν ένα ξεχωριστό σύνολο, εκείνο που μελετούσε ο *Venturi* στα καζίνο του *Las Vegas*.

B Η *'femme fatale'* *Barbara Stanwyck* στο *'Double Indemnity'* (1944) του *Billy Wilder* συναντάει κρυφά τον ασφαλιστή *Walter Neff*, συνεργό στη δολοφονία του άντρα της, μέσα σε ένα *supermarket*. Οι στοίβες από κονσέρβες και παιδικές τροφές είναι το αθώο σκηνικό που κρύβει την παράνομη συνάντηση, μία εικόνα από την καθημερινότητα του μέσου Αμερικανού.

Γ Το *'Upper Las Vegas Strip'*, κοιτώντας προς βορρά, από το *Learning from Las Vegas*, 1972

Τα ράφια του supermarket στο *'Double Indemnity'* με τα κουτιά το ένα δίπλα στο άλλο, θυμίζουν την εικόνα του *Las Vegas Strip*. Το περιεχόμενο παραμένει ίδιο και στις δύο περιπτώσεις, απευθύνεται σε εκείνον που θέλει να καταναλώσει. Οι παιδικές τροφές τελικά δε διαφέρουν και τόσο από τους κουλοχέρηδες, αφού έρχονται να καλύψουν ανάγκες της αγοράς. Αυτό που αλλάζει στην κάθε περίπτωση είναι το *'Brand Name'*, το περιτύλιγμα της διαφήμισης με το οποίο προσπαθούν να ξεχωρίσουν ανάμεσα στα υπόλοιπα όμοια αντικείμενα. Έτσι, κατ' αυτή την αναλογία, οι φανταχτερές, φωτεινές πινακίδες στις όψεις των καζίνο και τα billboards δίνουν ζωή στην εφήμερη, όμοια αρχιτεκτονική που κρύβεται από πίσω και ταυτόχρονα γίνονται μέρος μιας νέας, διαφορετικής *ποπ κουλτούρας*.

B

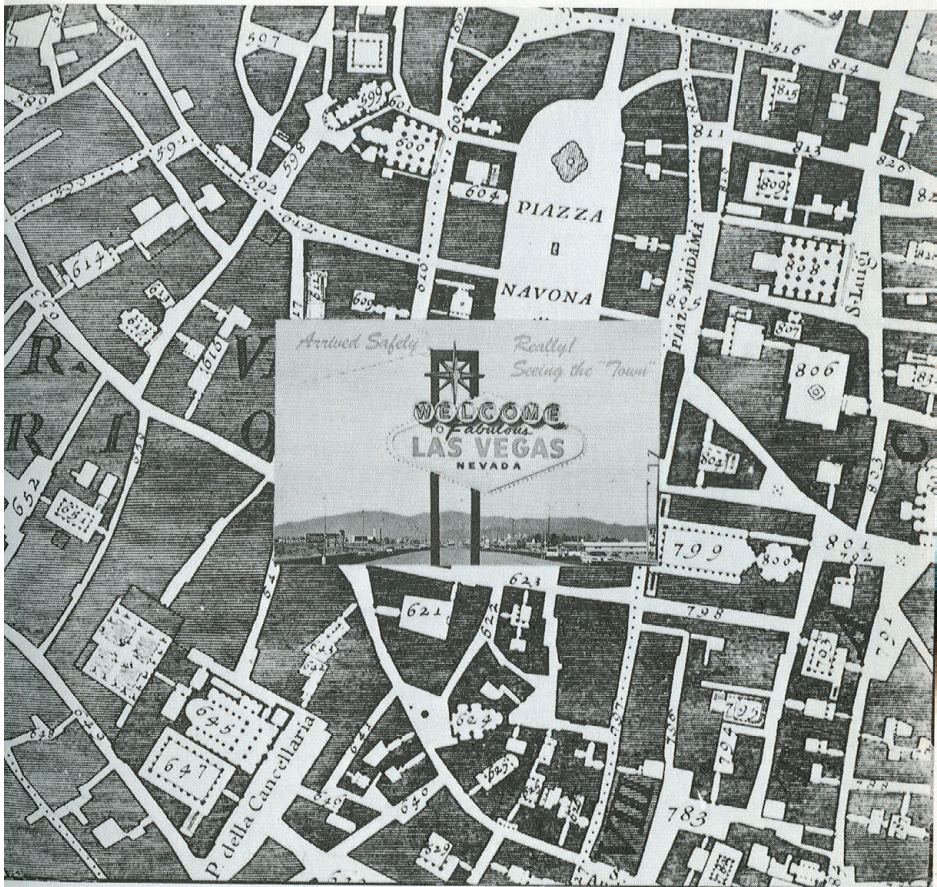
F

{ Ανάμεσα στις πόλεις }

‘Από τη Ρώμη στο Las Vegas’

*‘Το Las Vegas χτίστηκε σε μία μέρα,
ή μάλλον καλύτερα, το Strip
αναπτύχθηκε μέσα στην έρημο σε σύντομο χρονικό διάστημα.
Δεν επιβλήθηκε πάνω σε ένα παλαιότερο σχέδιο όπως η Ρώμη
της Αντιμεταρρύθμισης. [...] Κάθε μία από τις δύο πόλεις
επιβάλλει στοιχεία μιας υπερεθνικής κλίμακας στον αστικό
ιστό: εκκλησίες στη θρησκευτική πρωτεύουσα, καζίνο και
διαφημιστικές πινακίδες στην πρωτεύουσα της διασκέδασης’*

‘Learning from Las Vegas’, 1972

A

{ }

‘Από τη Ρώμη στο Λας Βέγκας’ γράφει ο R. Venturi το 1972 και εντοπίζει σε δύο φαινομενικά ασύνδετες πόλεις στοιχεία μιας ‘υπερθεσμικής κλίμακας’, που εφαρμόζονται χωρικά σε τοπικό επίπεδο. Η Ρώμη της Αντιμεταρρύθμισης χαράσσεται πάνω στα ερείπια μιας πόλης χιλιάδων ετών, ενώ το *Las Vegas Strip* εμφανίζεται μέσα στην έρημο της *Nevada* σε σύντομο χρονικό διάστημα και με μόνο οδηγό έναν αυτοκινητόδρομο. Κοινό στοιχείο και των δύο γίνεται η ισχυρή κινητήρια δύναμη πίσω από την ύπαρξη τους. Στην περίπτωση της Ρώμης, η θρησκευτική πρωτεύουσα της Καθολικής πίστης εκφράζεται χωρικά με την κυριαρχία των θρησκευτικών μνημείων και εκκλησιών που με τη σειρά τους καθορίζουν τις χαράξεις της Baroque πόλης. Το Las Vegas από την άλλη, μετατρέπεται σε πρωτεύουσα της διασκέδασης και της κατανάλωσης, όπου τα καζίνο και οι διαφημιστικές τους πινακίδες γίνονται ο πυρήνας, η ίδια η ουσία της πόλης και δίνουν νέα μορφή στο αχανές τοπίο της ερήμου.

Τη δεκαετία του ’70, το Las Vegas είναι ήδη άμεσα συσχετισμένο με το φαντασμαγορικό και το λαμπερό κόσμο των ξενοδοχείων - καζίνο, της νυχτερινής ζωής και της κατανάλωσης στα ‘όρια’ της νομιμότητας. Η κουλτούρα της Αγοράς και της διαφήμισης που εξετάσαμε παραπάνω βρίσκει εδώ την απόλυτη χωρική της έκφραση, στη νέα πόλη – σύμβολο για τη δύναμη του χρήματος. Το Las Vegas δεν αλλάζει απλά την υπάρχουσα του μορφή μέσα από τη δυναμική της αγοράς όπως άλλες αμερικανικές πόλεις, αλλά *γεννιέται* εξ αρχής από αυτή, καθορίζει την ύπαρξη του από την επιτυχία της. Γίνεται παράλληλα και αυτό, ένα προσωρινό ‘*dream of escape*’ για εκείνους που απογοητεύσε η υπόσχεση των προαστίων, ένα θεματικό πάρκο για ενήλικες που κάθε Αμερικανός (και όχι μόνο) πρέπει να επισκεφθεί τουλάχιστον μία φορά στη ζωή του.

Ξαφνικά εδώ, η ‘*Αμαρτωλή Πόλη*’ αναδεικνύεται σε τόπο προσκυνήματος ενός διαφορετικού είδους πιστών, εξίσου αποφασισμένων με εκείνους της Baroque Ρώμης. Οι ‘*casino pilgrims*’ είναι οι πιστοί της αγοράς και προορισμός τους δεν είναι πια οι ναοί και τα παρεκκλήσια αλλά τα καζίνο και τα night-clubs. Η θρησκευτική πίστη δεν έχει καμία παρουσία εδώ, όμως αυτό δε σημαίνει πως ο συσχετισμός των παραδειγμάτων είναι άτοπος. Όπως οι πιστοί στην Ευρώπη του 16^{ου} αιώνα ξεκινούν με διαφορετική αφετηρία και ένα κοινό προορισμό, την Ιερή Πόλη, έτσι και εδώ οι ταξιδιώτες - τζογαδόροι ξεκινούν από τις αμερικανικές πολιτείες για να επισκεφτούν την πόλη του χρήματος. Το ιερό και το κατανυκτικό έχει αντικατασταθεί από τον ενθουσιασμό της διασκέδασης, όμως η εμπειρία του ταξιδιού είναι το ίδιο ισχυρή στον επισκέπτη. Το δέος των καθεδρικών αναμετράται με το δέος των πολυώροφων, κατάφωτων ξενοδοχείων και το καθένα προβάλλει με το δικό του τρόπο την κυριαρχία του στο χώρο.

Το ‘*US Route 91 Los Angeles – Salt Lake City*’ περνά μέσα από το Las Vegas όταν αυτό ακόμα είναι μια μικρή πόλη. Σταδιακά μετονομάζεται σε

A ‘Από τη Ρώμη στο Las Vegas’ – Μία καρτ ποστάλ του Las Vegas πάνω στην Piazza Navona του χάρτη του Giambattista Nolli, από το θρυλικό πλέον έργο των Venturi, Scott Brown και Izenour

{ Ανάμεσα στις πόλεις }

Las Vegas Boulevard και γίνεται ο κύριος εμπορικός άξονας μαζί με την κάθετη *Fremont Street*. Από το '3ο και μετά, με την εμφάνιση των πρώτων καζίνο εκατέρωθεν του αυτοκινητόδρομου στο τμήμα νότια της πόλης, αποκτά άλλο χαρακτήρα και γίνεται το *'Strip'*. Δεν είναι πια ένας απλός άξονας σύνδεσης. Δεν είναι όμως ούτε ένα με την πόλη, αφού βρίσκεται έξω από τα όρια της. Ανάγεται πια σε ξεχωριστή δομή, με σκοπό διαφορετικό από εκείνο που είχε αρχικά. Η ομοιογένεια του αυτοκινητόδρομου δίνει τη θέση της στη μοναδικότητα του δρόμου – θεάματος. *Το Strip είναι πλέον προορισμός.*

Τα καζίνο, τα νέα 'μνημεία' της αμερικανικής κουλτούρας στρέφουν πια τα φώτα των διαφημιστικών πινακίδων τους προς το μοναδικό στοιχείο που οργανώνει το τοπίο. Ο αυτοκινητόδρομος είναι στοιχείο κίνησης και ταχύτητας, μία γραμμική χάραξη αδιαπραγμάτευτη. Η επιβολή του στο χώρο κυριαρχεί πάνω σε οποιαδήποτε άλλη δομή χάρη στην χρηστική του αναγκαιότητα. Γίνεται πια ο ίδιος ισχυρό σύμβολο - *εργαλείο οργάνωσης* όπως κάποτε έγιναν οι οβελίσκοι ή ο κανάβος. Μόνο που εδώ πλέον τα όρια των πόλεων που συνδέει δεν είναι το ίδιο καθαρά όπως παλιά και οι αποστάσεις μεταξύ τους γίνονται μικρότερες όσο η ταχύτητα της κίνησης μεγαλώνει. Ο ενδιάμεσος χώρος αποκτά πια διαφορετική σημασία και η *υποδομή* του γραμμικού στοιχείου που προϋπάρχει γίνεται αφετηρία για την εμφάνιση νέων μορφών κατά μήκος του.

{ 07.α Η Drive - Through Religion }

Γράφω οδηγώντας δυτικά στον Highway 78, από τη Νέα Υόρκη στην Πενσυλβάνια, ή κινούμενη προς το Springfield από το Σικάγο στη Route 66, ή περιμένοντας στις ουρές αυτοκινητών στον Interstate 270 τις ώρες αιχμής, πηγαίνοντας από τα βόρεια προάστια προς την Ουάσινγκτον. Σε όλες τις Ηνωμένες Πολιτείες, η παρατήρηση μου θα ήταν η ίδια. Νέες θρησκευτικές δομές έχουν πέσει θύματα ενός 'big - boxification' της αρχιτεκτονικής των προαστίων.'

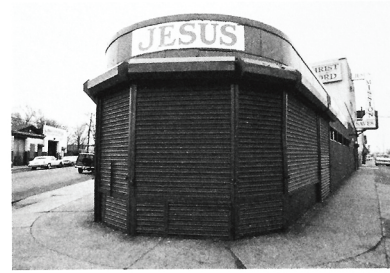
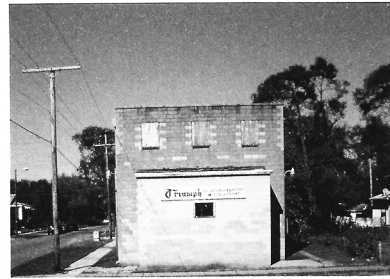
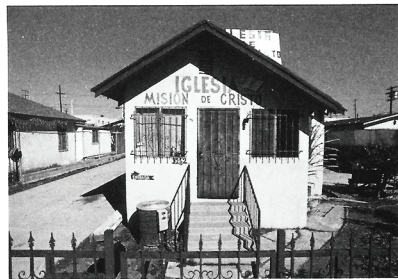
Carolyn Sponza, 'Drive - Through Religion', MONU

Η *Carolyn Sponza*¹ αναφέρει στο άρθρο της διαδρομές στους αυτοκινητόδρομους μεταξύ μεγάλων αμερικανικών πόλεων και παρατηρεί μέσα από το αυτοκίνητο της νέους τύπους θρησκευτικών κτιρίων που εμφανίζονται έξω από τις πόλεις, στις αχανείς εκτάσεις των μητροπολιτικών προαστίων και των λεωφόρων που τα διασχίζουν. Γράφει για ένα φαινόμενο *'boxification'*, όπου νέοι ναοί εμφανίζονται με τη μορφή απρόσωπης αρχιτεκτονικής, *'κτίρια - κουτιά'* στο πλάι των δρόμων που δε φέρουν σχεδόν κανένα ίχνος θρησκευτικής παράδοσης. Στεγάζοντας κατά κύριο λόγο τη λειτουργία θρησκευτικών ενώσεων με Προτεσταντικές ρίζες, όπως οι Πεντηκοστιανοί και οι Ευαγγελιστές, οι νέες *Box - Church* δεν θυμίζουν τυπολογικά σε τίποτα τους Βαροκ Καθεδρικούς της Ευρώπης ή τους νεογοθτικούς ναούς της Νέας Υόρκης και άλλων αμερικανικών πόλεων.

¹ Η Carolyn Sponza είναι αρχιτέκτονας και πολεοδόμος στην Ουάσινγκτον. Το άρθρο της *'Drive - Through Religion'* δημοσιεύθηκε στο εξεσημιαίο περιοδικό *'MONU'* για την πόλη και την πολεοδομία, στο τεύχος 10 (2009) με τίτλο *'Holy Urbanism'*.

² Εκκλησίες σε αμερικανικά προάστια, Camilo Jose Vergara, *'How the Other Half Worships'*, 2005

Ο Camilo Jose Vergara (1944) είναι συγγραφέας και φωτογράφος με έδρα τη Νέα Υόρκη, που από τη δεκαετία του '80 κάνει φωτογραφικά αφιέρωματα σε υποβαθμισμένες γειτονιές των Αμερικανικών πόλεων.

B

2 Μόνο οι Πεντηκοστιανοί Προτεστάντες αποτελούν σήμερα στις Ηνωμένες Πολιτείες το 9% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Το γεγονός πως η πλειοψηφία των συγκεκριμένων τύπων κτιρίων εμφανίζεται στους κύκλους των Προτεσταντικών κλάδων δεν είναι τυχαίο. Η διαφοροποίηση με την Καθολική Εκκλησία, πέραν των δογματικών αντιπαραθέσεων βασίζεται και στην απουσία της ηγετικής θρησκευτικής μορφής. Ο Πάπας ως απόλυτος θρησκευτικός ηγέτης δεν έχει τον όμοιο του στην Προτεσταντική πίστη. Αντίθετα, πολλές διαφορετικές κοινότητες λειτουργούν ανεξάρτητα η μία από την άλλη, διαθέτουν δίκη τους οργάνωση και επιμέρους ιεραρχίες. Οι ενώσεις αυτές αποδείχθηκαν ιδιαίτερα δημοφιλείς στην Αμερική, ιδίως με την εκτίναξη του πληθυσμού των μεταναστών και τη συγκέντρωση τους στα οικονομικά προάστια². Η κοσμική προσέγγιση της πίστης που αντιπροσωπεύουν από πολύ νωρίς έγινε δημοφιλής στα χαμηλά οικονομικά στρώματα και στον τρόπο ζωής τους.

Οι νέες αυτές εκκλησίες απευθύνθηκαν πρώτα απ' όλα στην Αμερική της *πολυπολιτισμικότητας* και της *κοινωνικής πολυμορφίας*.

{ α1 Η αγορά της θρησκείας }

Οι χώροι λατρείας δεν ακτινοβολούν εδώ πλέον το μεγαλείο και τον πλούτο της εκκλησίας, αλλά εξυπηρετούν ως επί το πλείστον τον πραγματιστικό σκοπό της στέγασης των πιστών. Η Προτεσταντική Ηθική του Max Weber, που βρήκε όπως είδαμε την έκφραση της στον ουδέτερο κánaβo του Manhattan, έρχεται να ορίσει μία ουδέτερη αρχιτεκτονική. Η απρόσωπη αρχιτεκτονική της Εκκλησίας – κουτιού ανταποκρίνεται στην παραπάνω ιδεολογία, συνοδεύεται όμως και από κάτι ακόμα. Οι box – churches διαθέτουν μεγάλες, φωτεινές πινακίδες που κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο δρόμο και αναγράφουν τις εβδομαδιαίες ώρες λειτουργίας. Αποσπάσματα από τη Βίβλο και την Αγία Γραφή καλούν τους πιστούς να τις επισκεφθούν. Εδώ πια η 'ηθική ελευθερία' που επέτρεψε στους Αμερικανούς να βασίσουν την κοινωνία τους στο μοντέλο του καπιταλισμού έρχεται να μετατρέψει τον ίδιο το θρησκευτικό χώρο σε αντικείμενο του. Οι εκκλησίες αυτές πρέπει να διαφημιστούν γιατί είναι πλέον μέρος μιας όλο και πιο ανταγωνιστικής αγοράς της θρησκείας.

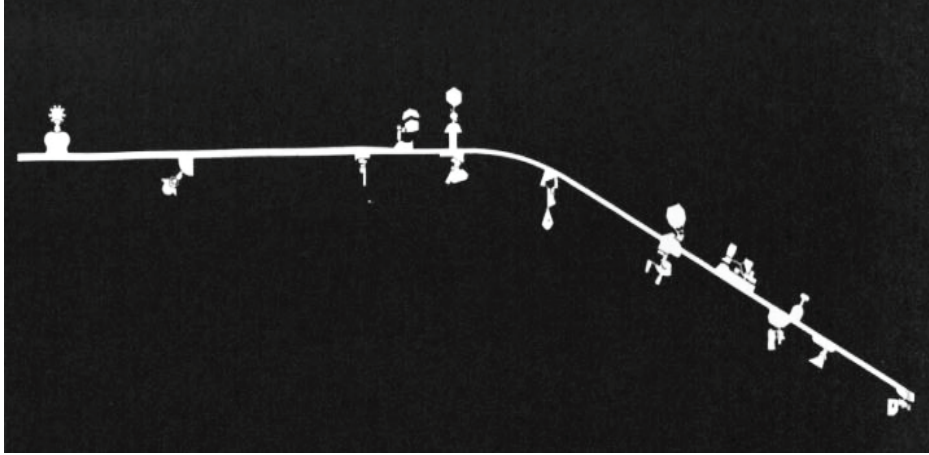
B

Η εμφάνιση των box - church γίνεται στα προάστια και στο πλάι αυτοκινητόδρομων που συνδέουν μεταξύ τους τις μεγάλες πόλεις, ενώ η αρχιτεκτονική τους θυμίζει εκείνη των super - market και των μεγάλων shopping mall που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του '60 στον απόηχο της κουλτούρας του αυτοκινήτου. Πολλές φορές στεγάζονται σε απομεινάρια των εμπορικών κέντρων που με τα χρόνια έκλεισαν. Τίποτα στην μορφή τους δεν δηλώνει το θρησκευτικό τους ρόλο, παρά μόνο οι επιγραφές, που τις ξεχωρίζουν από μια γειτονική αποθήκη ή ένα εγκαταλειμμένο κτίριο. Σε μια πρώτη εντύπωση, θα έλεγε κανείς πως πρόκειται για ευκαιριακές, *παρασιτικές* δομές, καθαρά αντιφατικές στο σκοπό που επιτελούν.

Πίσω όμως από αυτή την εφήμερη φύση κρύβεται η σκιά της *κτηματομεσιτικής οικονομίας*, η ίδια δύναμη που καθόρισε και την προαστιακή

Γ Πινακίδες εκκλησιών στην πόλη του Pahrump λίγο έξω από το Las Vegas, Ed Ruscha, 'Leave Any Information at the Signal', 2003

Ο Ed Ruscha (1937) είναι καλλιτέχνης, κυρίως ζωγράφος, αλλά και φωτογράφος, από τους σημαντικούς εκπροσώπους της Pop Art ήδη από τη δεκαετία του '60.

Δ

E

εξάπλωση. Η αύξηση της αξίας γης κοντά στον πυρήνα των πόλεων και η εξάπλωση του επιχειρηματικού κέντρου τους, ώθησε αυτές τις εκκλησίες – επιχειρήσεις στην αναζήτηση φθηνών ενοικίων και στην επανάχρηση παλιών κτιρίων. Απομακρυσμένες από τα κέντρα των πόλεων, δεν θυμίζουν σε τίποτα πια τις ενοριακές εκκλησίες με τις κοινότητες των πιστών τους. Εδώ πια η σχέση *εκκλησίας – κράτους* δεν υφίσταται καν σαν έννοια, αφού οι οργανώσεις αυτές δρουν εντελώς ανεξάρτητα, χωρίς καμία οικονομική υποστήριξη ή συνεργασία με πολιτικούς φορείς. Ιδρύονται, λειτουργούν και διαφημίζονται όπως ακριβώς ένα πολυκατάστημα ή ένα εστιατόριο. Μόνο που αντί για είδη πρώτης ανάγκης ή διασκέδαση, προσφέρουν ψυχική ανάταση και Θεία Λειτουργία.

Η Αμερικανική οικονομία της βιομηχανικής παραγωγής, της κατανάλωσης και των πολυεθνικών επιχειρήσεων είναι μία οικονομία καθαρού ορθολογισμού και ισχυρού ανταγωνισμού. Στο Manhattan, οι ουρανοξύστες συνεχίζουν να συναγωνίζονται ο ένας τον άλλον καθώς επιχειρήσεις ανεβαίνουν και πέφτουν. Έξω από την πόλη, νέοι χώροι λατρείας έρχονται να συμμετάσχουν και αυτοί πια σε αυτό το συνεχές παιχνίδι της αγοράς. Εδώ περισσότερο από ποτέ, η θρησκεία ακολουθεί το δρόμο που η οικονομία χάραξε πρώτη. Τα νέα κινήματα αποκτούν οπαδούς, που είναι ταυτόχρονα *πελάτες* της εκκλησίας τους και παράλληλα διαθέτουν ηγέτες ή πάστορες που είναι ταυτόχρονα δεινοί *επιχειρηματίες*. Οι υποδομές κίνησης και τα *κτίρια – απορρίμματα* της κατανάλωσης δέχονται τους νέους χώρους άσκησης της πίστης, ενώ η προσαρμογή γίνεται πια ανάγκη για τη θρησκεία σε μια κοινωνία που απορρίπτει το οπισθοδρομικό και κινείται με αποκλειστικό γνώμονα την επιβίωση του ισχυρότερου στον αγώνα για κέρδος.

{ α2 Τα parking lots των 'box - church' }

Οι νέοι χώροι λατρείας είναι προσβάσιμοι *μόνο* με το αυτοκίνητο και ο δημόσιος χαρακτήρας τους αφορά καθαρά τη σχέση τους με τον αυτοκινητόδρομο στον οποίο έχουν προσκολληθεί. Βασίζουν εξ ολοκλήρου την επιτυχία τους στην πυκνή κίνηση του, προσπαθούν να προσελκύσουν όσο περισσότερους μπορούν από τους δεκάδες χιλιάδες περαστικούς οδηγούς. Θυμίζουν πλέον εδώ περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, τα *drive – through* εστιατόρια και τα *wedding chapels* του Las Vegas³. Τα απλά τους περιγράμματα που ξεχωρίζουν με τα billboards ως άλλα καμπαναριά, καλούν τους οδηγούς να επιλέξουν τη μία ή την άλλη για την άσκηση της θρησκευτικής τους πίστης. Πολλές τέτοιες εκκλησίες φτάνουν να στεγάζουν χιλιάδες άτομα στις εβδομαδιαίες λειτουργίες, που συρρέουν από τις πόλεις και τα προάστια για να παραβρεθούν σε αυτές ή που τυχαίνει να τις επισκεφθούν διερχόμενοι. Οι χιλιάδες πιστοί όμως κινούνται μέσα σε χιλιάδες οχήματα, τα οποία με τη σειρά τους απαιτούν τεράστιους χώρους στάθμευσης.

Τα *parking* των box – church καλύπτουν μεγαλύτερη έκταση από τις ίδιες,

3 Όπως αναφέρεται στο *Learning from Las Vegas*, τα wedding chapels πολλές φορές χρησιμοποιούν τα κελύφη από παλιά motél και bungalows, προσθέτοντας καμπαναριά από φωτεινά νέον για να δηλώσουν την παρουσία τους, εμφανίζονται οπουδήποτε πάνω στο Strip και δεν διαφέρουν από ένα drive – through εστιατόριο αφού απευθύνονται και αυτά στους καταναλωτές – οδηγούς που διέρχονται ή σταματούν.

Δ 'Ceremonial space' – Χάρτης τύπου 'Noll' με τον αυτοκινητόδρομο και τους χώρους των parking σε χρωματική συνέχεια, *Learning from Las Vegas*, 1972

E 'Mobile Chapel – Transport for Christ',

Η'έν κινήσει πίστη' στην απόλυτη έκφραση της

περιβάλλουν το χώρο τους και υποδέχονται τα οχήματα των πιστών. Ταυτόχρονα λοιπόν με το χρηστικό σκοπό της εξυπηρέτησης τους, το parking αποκτά και μία διάσταση αντίστοιχη με αυτή του billboard. Γίνεται το ίδιο ένα μέσο προβολής του χώρου λατρείας προς τα έξω, λειτουργώντας σε μία χωρική και νοηματική συνέχεια με την ευθεία του αυτοκινητόδρομου. Οι εκκλησίες σκορπισμένες έξω από τις πόλεις, χωρίς να διαθέτουν σταυρούς, μνημειακές εισόδους ή πλατείες με οβελίσκους, βρίσκουν στα parking τον τρόπο να εδραιώσουν την παρουσία τους στο χώρο και να επικρατήσουν έναντι των ανταγωνιστών τους στην αγορά. Όπως περίπου και τα parking lots των καζίνο του Las Vegas, γίνονται μέρος μίας 'τελετουργίας'⁴. Η ένταση καθ' ύψος στη νεογοθτική, ραδινή μορφή του St. Patrick's Cathedral έχει μετατραπεί εδώ σε ένταση κατά μήκος του αυτοκινητόδρομου στα απέραντα parking lots των νέων εκκλησιών. Όσο μεγαλύτερη η έκταση που καταλαμβάνουν, τόσο περισσότεροι οι πιστοί που εξυπηρετούν και άρα τόσο μεγαλύτερη η επιρροή τους.

{ α3 To Highway _η 'εν κινήσει πίστη' }

Η γραμμικότητα του δρόμου και η ταχύτητα της κίνησης σε αυτόν, αντιπαραβάλλεται με τις σειρές των ακίνητων οχημάτων που καλύπτουν τις τεράστιες εκτάσεις των χώρων στάθμευσης. Όταν η λειτουργία τελειώσει, τα οχήματα φεύγουν με τον ίδιο τρόπο που ήρθαν και τα parking μένουν χώροι κενοί και αχρησιμοποίητοι μέχρι την επόμενη 'συνάντηση'. Η *περιοδικότητα* της χρήσης αλλά και η ευτέλεια του υλικού έχει ως αποτέλεσμα ένα τοπίο που μεταβάλλεται διαρκώς. Η αρχιτεκτονική των κτιρίων - δοχείων μπορεί να δεχθεί οποιαδήποτε χρήση, ενώ το parking είναι απλά μία ασφαλτοστρωμένη έκταση με ενδείξεις στάθμευσης. Αυτό που επικρατεί εδώ είναι το παροδικό, δίνοντας στη θρησκευτική χρήση τη διάσταση του *προσωρινού*. Όσες εκκλησίες δεν εδραιωθούν ή δεν επεκταθούν θα κλείσουν και άλλες θα πάρουν τη θέση τους. Οποιαδήποτε στιγμή και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, νέα κτίρια - κουτιά μπορούν να εμφανιστούν στη μέση του πουθενά και να διεκδικήσουν μερίδιο των πιστών. Η αποκοπή από την οργανωμένη δομή της πόλης και την 'ασφάλεια' της συνοικίας είναι δεδομένη για τις 'box-churches', αλλά επίσης είναι και επιθυμητή. Η δυναμική του αυτοκινητόδρομου, το απρόβλεπτο και αραιά δομημένο τοπίο γύρω τους και οι αποστάσεις που πρέπει να διανύουν οι πιστοί για να τις επισκεφθούν, δίνουν τελικά στην όλη διαδικασία το χαρακτήρα ενός ταξιδιού.

Η Πεντηκοστιανή *Lakewood Church*⁵ στο *Houston* του *Texas*, δέχεται περίπου 43000 άτομα στις εβδομαδιαίες λειτουργίες της που πραγματοποιούνται σε ένα παλιό στάδιο πάνω στον *US Highway 59*. Η κίνηση τέτοιων αριθμών ατόμων και η συγκέντρωσή τους σε ένα χώρο, θυμίζει τις χιλιάδες των προσκυνητών που συγκεντρώνονται κάθε χρόνο στο *Santiago de Compostella* της Ισπανίας. Οι πιστοί διανύουν πλέον αποστάσεις χιλιομέτρων κάθε εβδομάδα κατά μήκος οδικών αξόνων για να επισκεφθούν την εκκλησία τους, τελώντας κάθε φορά μια μορφή προσκυνήματος. Οι νέοι προσκυνητές είναι όμως *προσκυνητές του αυτοκινητόδρομου* και ο προορισμός

⁴ 'The parking lots [...] are here ritualized and given a ceremonial function', *Learning from Las Vegas*, p. 77

⁵ Πρόκειται για την μεγαλύτερη θρησκευτική ένωση στις Ηνωμένες Πολιτείες που διοργανώνει 4 αγγλόφωνες και άλλες δύο ισπανόφωνες λειτουργίες κάθε εβδομάδα.

E

τους μια εφήμερη κατασκευή πάνω σε αυτόν. Η συμβολική σημασία του θρησκευτικού τόπου δεν υπάρχει πια εδώ, ούτε όμως η δυσκολία του παραδοσιακού ταξιδιού με τα πόδια, που έχει αντικατασταθεί από το πολύ πιο άνετο αυτοκίνητο.

Το προσκύνημα γίνεται όλο και περισσότερο κομμάτι της καθημερινότητας, όσο οι πιστοί και οι χώροι της πίστης τους επιδίδονται σε διαρκείς κινήσεις πάνω στους άξονες που συνδέουν τις πόλεις.

{ 07.β Το Lagos - Ibadan Expressway και η 'City of God' }

6 Το project *Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City*, πραγματοποιήθηκε μεταξύ 2009 – 12 και τα αποτελέσματα του δημοσιεύθηκαν στην έκδοση με τον ίδιο τίτλο το 2014. Πρόκειται για συνεργασία μεταξύ του *metroZones – Center for Urban Affairs* και του *HKW (Haus der Kulturen der Welt)* στο Βερολίνο, που περιλαμβάνει μία σειρά από άρθρα και έρευνες για τη σύγχρονη παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στην πόλη.

Z

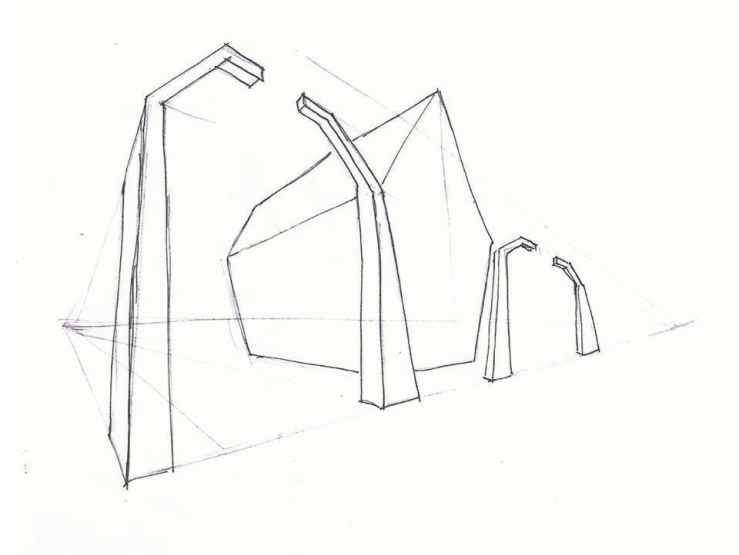
7 Ο όρος χρησιμοποιείται για πόλεις όπως το Lagos στη Νιγηρία, ή η Shenzhen στην Κίνα, όπου η εξάπλωση των κατοικημένων περιοχών είναι τέτοια που τα επιμέρους αστικά κέντρα με τα προσότια αντιμετωπίζονται ως ένα σύνολο.

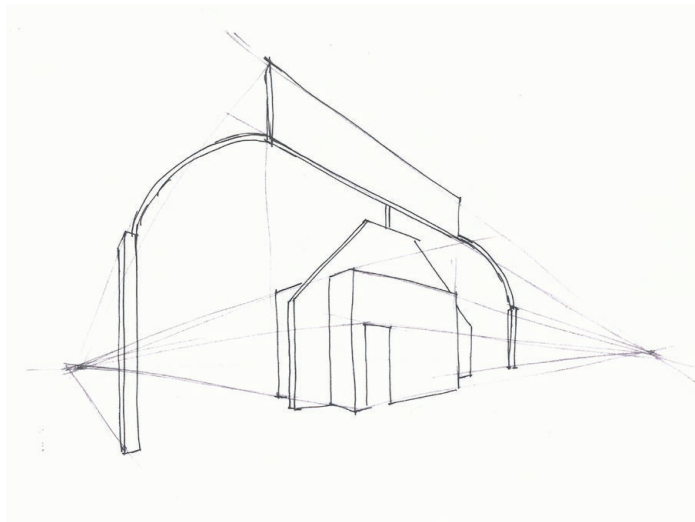
8 Μεταξύ 1967 – 70, η χώρα βρίσκεται σε εμφύλιο πόλεμο, ενώ από το 1970 έως και το 1999 βρίσκεται σε απόλυτα ασταθές πολιτικό σκηνικό. Από το 1999 και μετά επιτυγχάνεται η εδραίωση μιας ισχυρής δημοκρατικής κυβέρνησης.

Z *'The Lagos Strip'*, Helmut Weber, Sabine Bitter, *'All Will be Well'*, 2011
Τα μέτωπα των θρησκευτικών camps στον Lagos – Ibadan Expressway με τις πύλες και τα 'τείχη' τους

Στο φωτογραφικό αφιέρωμα των *Sabine Bitter* και *Helmut Weber* που δημοσιεύθηκε στην έκδοση *'Global Prayers – Contemporary Manifestations of the Religious in the City'*⁶, εικόνες από μεγάλες αλλόκοτες κατασκευές – τείχη πολλών μέτρων και θεόρατες πύλες – διαδέχονται η μία την άλλη μέσα σε ερημικά τοπία, ενώ αυτοκινητόδρομοι περνούν από μπροστά τους. Πρόκειται για σκηνές από τον αυτοκινητόδρομο *Lagos – Ibadan Expressway*, που συνδέει τις δύο μεγαλύτερες μητροπολιτικές περιοχές της Νιγηρίας και αποτελεί έναν από τους πιο πολυσύχναστους δρόμους της Αφρικανικής ηπείρου. Οι κατασκευές ανήκουν στα *θρησκευτικά 'camps'* που λειτουργούν και εξαπλώνονται από το 1980 και μετά στο πλάι του αυτοκινητόδρομου ανάμεσα στις δύο πόλεις. Πρόκειται για ιδιοκτησίες θρησκευτικών ομάδων, κατά κύριο λόγο Πεντηκοστιανών και Ευαγγελιστών, καθώς και Μουσουλμάνων.

Η πόλη του *Lagos* είναι στην πραγματικότητα περισσότερο μία *μητροπολιτική περιοχή* αποτελούμενη από διαφορετικά αστικά κέντρα τα οποία επεκτεινόμενα μέσα στα χρόνια έφθασαν να αποτελούν μία ενιαία ζώνη, μαζί με επιμέρους κοινότητες και προσότια (*Lagos Conurbation*).⁷ Εικοσιένα εκατομμύρια κάτοικοι περίπου ζουν και εργάζονται στην τεράστια πόλη που ξεκίνησε ως διοικητική πρωτεύουσα της χώρας προτού αυτή μεταφερθεί στην *Abuja*. Παρέμεινε ωστόσο το μεγάλο οικονομικό κέντρο της Νιγηρίας και μία από τις πολυπληθέστερες πόλεις της Αφρικής με τεράστια πληθυσμιακή ανάπτυξη. Το τοπίο της είναι ένα τοπίο *αντιθέσεων*, πανύψηλοι ουρανοξύστες και πολυτελή διαμερίσματα δίπλα σε πάμφτωχες γειτονιές, εκατοντάδες διαφορετικές φυλές και εθνότητες όλες στον ίδιο χώρο. Μετά την ανεξαρτητοποίηση της χώρας το 1960 από το Ηνωμένο Βασίλειο και την ίδρυση του δημοκρατικού κράτους το 1963⁸, δημοκρατικές κυβερνήσεις εναλλάσσονται με στρατιωτικά καθεστώτα, περίοδοι ειρήνης με περιόδους αναταραχών σε ένα πολιτικό σκηνικό που μόνο *ασταθές* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Μέσα σε όλα αυτά, δεν λείπει η *θρησκευτική ανομοιογένεια*. Ο πληθυσμός της Νιγηρίας είναι εξ ίσου μοιρασμένος ανάμεσα στο Χριστιανισμό και το Ισλάμ, με το 75% των Χριστιανών να ανήκουν στους Προτεστάντες.

{ β1 Η εμφάνιση των Religious Camps και το 'RCCG' }

Μέσα στο ασταθές τοπίο της χώρας, ακόμα πιο εμφανές στη χαοτική διάσταση της πόλης του Lagos, η ηχηρή απουσία κοινωνικής μέριμνας απέναντι στον πληθυσμό αλλά και η δύσκολη οικονομική κατάσταση των περισσότερων κατοίκων τροφοδοτεί την ισχυροποίηση των διάφορων θρησκευτικών οργανώσεων που έρχονται να προσφέρουν σαν 'αντίδοτο' ψυχική και σωματική ανακούφιση αλλά και την ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Το τοπίο όμως της 'Αμαρτωλής Πόλης'⁹ του Lagos, που έχει διαφθαρεί από την ασυλλόγιστη ανάπτυξη είναι ένας χώρος 'μιαρός' και ακατάλληλος για την άσκηση της πίστης. Οι νέες αυτές εκκλησίες εμφανίζονται έξω από την πόλη, στο πλάι του αυτοκινητόδρομου που τη συνδέει με το υπόλοιπο Lagos, μέσα σε ερημικές εκτάσεις που ακόμα δεν έχουν μολυνθεί από την αλόγιστη εκμετάλλευση και ταιριάζουν περισσότερο στο προφίλ ενός τόπου 'ερού'. Θυμίζουν κάπως με μια πρώτη περιγραφή τις *box – churches* της Αμερικανικής περιφέρειας, όμως εδώ δεν πρόκειται απλά για στεγασμένους χώρους λατρείας που λειτουργούν τις ώρες και μέρες της εβδομαδιαίας λειτουργίας. Οι εγκαταστάσεις αυτές ονομάζονται *camps* γιατί είναι δομές προώθησης της πίστης, ιδιοκτησίες με τείχη και πύλες που επιτελούν περισσότερους από έναν σκοπούς.

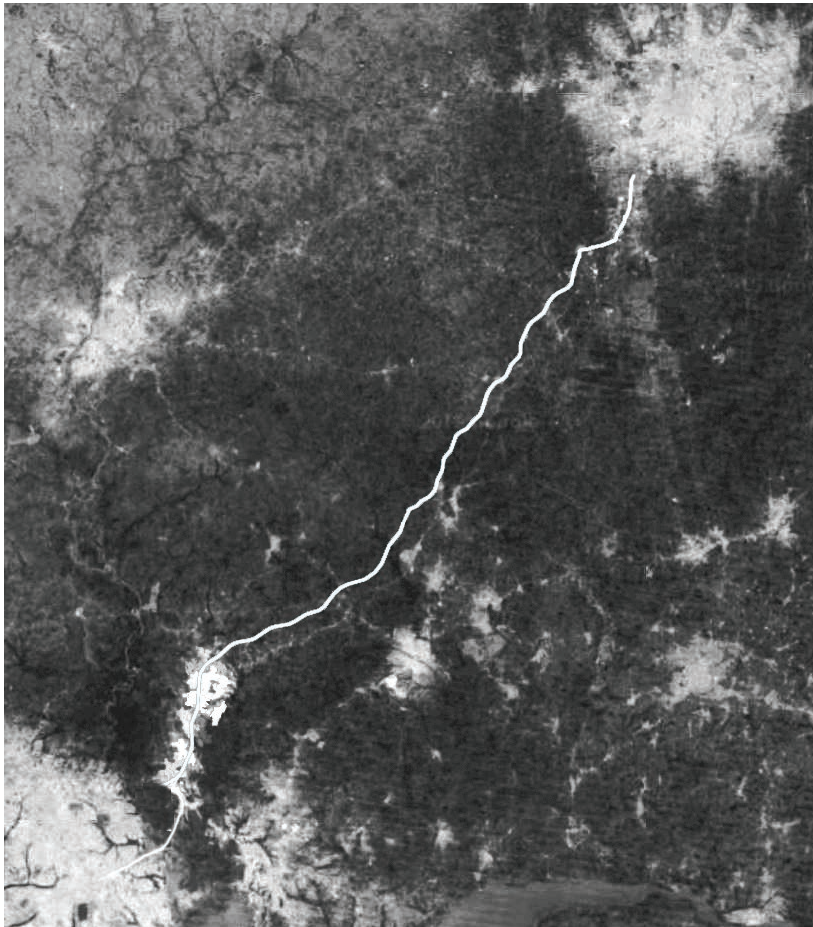
Τα νέα religious camps αφορούν κυρίως ενώσεις Πεντηκοστιανών και αποτελούν πρώτα απ' όλα επιχειρήσεις με έδρα, διοικητικά συμβούλια, επικεφαλής και προϊόντα προς πώληση. Το RCCG (*Redeemed Christian Church of God*), διαθέτει ένα από τα μεγαλύτερα camps στον Lagos – Ibadan Expressway, όμως η έδρα του βρίσκεται σε ένα πολυώροφο κτίριο γραφείων στο κέντρο της πόλης του Lagos. Ο τωρινός 'General Overseer' όπως ονομάζεται ο *Enoch Adeboye*, είναι ταυτόχρονα πάστορας αλλά και επιχειρηματίας, το πρόσωπο πίσω από την οργάνωση και εξάτλωση της ένωσης. Ξεκινώντας από μία μικρή ομάδα πιστών τη δεκαετία του '50, το camp πλέον εξυπηρετεί πολλές χιλιάδες άτομα που έρχονται από διάφορες περιοχές του Lagos με αυτοκίνητα και λεωφορεία στις λειτουργίες και τις θρησκευτικές εκδηλώσεις του. Δραστηριοποιούμενο σε πολλές χώρες του κόσμου, την Ευρώπη, την Ασία μέχρι και τις Ηνωμένες Πολιτείες, είναι στην πραγματικότητα μία *πολυεθνική εταιρεία* που εξάγει προϊόντα πίστης.

Το 'Redemption Camp' της RCCG στο Lagos βασίστηκε όπως και τα γειτονικά του σε μια ασταθή οικονομία που μέχρι τα τέλη του '90 είχε σαν αποτέλεσμα οι βιομηχανίες της πόλης να κλείνουν μία – μία. Παλιά εργοστάσια έγιναν σταδιακά χώροι λατρείας σε μία διάθεση επανάχρησης και ανακύκλωσης υλικών αντίστοιχης με αυτή που είδαμε στις αμερικανικές εκκλησίες των αυτοκινητόδρομων. Αυτό όμως που εκεί ήταν μία θρησκευτική βιομηχανία στο περιθώριο εδώ έγινε ένας πανίσχυρος κλάδος της οικονομίας, μία υπολογίσιμη δύναμη που απευθύνθηκε σταδιακά σε τεράστιες μερίδες πληθυσμού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι 'οι δύο μεγαλύτερες βιομηχανίες του Lagos είναι το πετρέλαιο και η θρησκεία'¹⁰. Τοπικές επιχειρήσεις άρχισαν να συνεργάζονται με τα θρησκευτικά camps κάνοντας *δωρεές* με τη μορφή

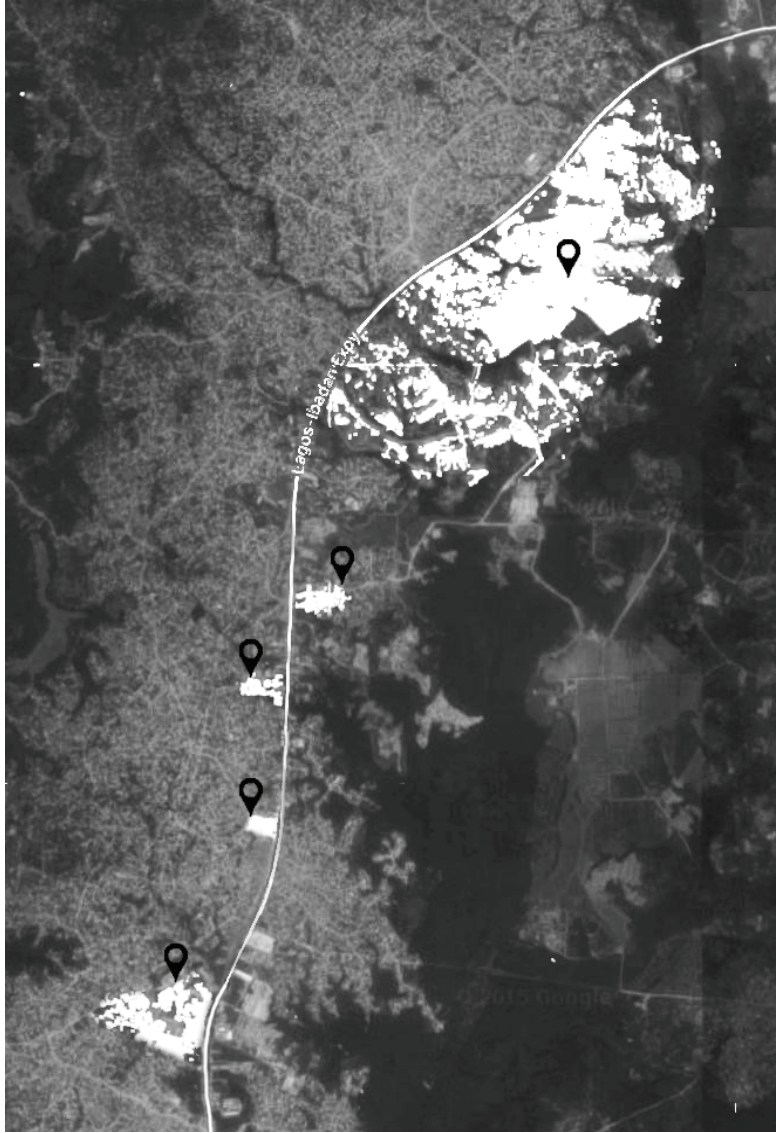
⁹ Asonzeh Ukah, *Redeeming Urban Spaces: The Ambivalence of Building a Pentecostal City in Lagos, Nigeria*, *Global Prayers*, p. 182

¹⁰ Ibid.

Η Στο χάρτη διακρίνεται ο Lagos – Ibadan Expressway, τα όρια της πόλης του Lagos κάτω αριστερά και το Ibadan πάνω δεξιά. Έξω από τα όρια του Lagos, η δομή των camps διακρίνεται εκατέρωθεν του ίχνους του αυτοκινητόδρομου.

H

χρημάτων ή κτιριακών επεκτάσεων και με αντάλλαγμα την προώθηση και πώληση των προϊόντων τους πριν και μετά τις λειτουργίες. Αντιλαμβάνεται κανείς το μέγεθος των εσόδων αν αναλογιστεί ότι οι χιλιάδες των πιστών διαθέτουν κάθε μήνα ποσοστά των (ήδη πενιχρών) μισθών τους, συχνά ως προϋπόθεση για να μπορούν να συμμετέχουν στις θρησκευτικές εκδηλώσεις.

11 Ibid, p. 189

Εδώ πλέον η θρησκεία έρχεται να αναδειχθεί μέσα από τις νέες επιχειρήσεις σε βασικό *πυλώνα της οικονομίας*, προσφέροντας παράλληλα εργασία σε μεγάλους αριθμούς ατόμων ως προσωπικό στις εγκαταστάσεις των θρησκευτικών camps. Οι χώροι προσευχής του Redemption Camp είναι ταυτόχρονα και μεγάλα αμφιθέατρα, ικανά να στεγάσουν πολλές χιλιάδες άτομα. Πέραν των επιχειρήσεων που διαθέτουν και διαφημίζουν τα προϊόντα τους, πολιτικοί αξιοποιούν τη δημοτικότητα των ενώσεων για να απευθυνθούν στο κοινό των πιστών που είναι ταυτόχρονα και εν δυνάμει ψηφοφόροι. Αν ο εκάστοτε πολιτικός εκλεγεί, θα ωφελήσει την εξάπλωση του camp το οποίο τον υποστήριξε. Πλέον εδώ ο κερδοσκοπικός οργανισμός, ένα τέλειο μείγμα του θρησκευτικού με το οικονομικό, γίνεται ρυθμιστής της *πολιτικής*. Όπως αναφέρει και ο *Asonzoh Ukah* στην έρευνα του για το RCCG, ¹¹ *‘το camp γίνεται προορισμός για μια μορφή πολιτικού προσκνηήματος όπου οι πιστοί – υποψήφιοι πολιτικοί παίρνουν μέσα από την προσευχή το χρίσμα για μια επιτυχή σταδιοδρομία’.*

{ β2 Οι πύλες και το μέτωπο }

Ως σκηνικό όλης αυτής της κατάστασης επιλέγεται για ακόμα μία φορά ο αυτοκινητόδρομος, η υποδομή της κίνησης ανθρώπων και αγαθών από και προς την πόλη. Πέραν της ευκολίας εξάπλωσης που παρέχουν οι κενές εκτάσεις εκατέρωθεν του δρόμου και τη φθηνή αγοραστική τους αξία, το *γραμμικό στοιχείο* είναι ο πιο ισχυρός σύμμαχος των camps στην προσέλκυση όλο και περισσότερων πιστών. Οι *πύλες* τους δεσπόζουν πολλά μέτρα ψηλά, ορίζουν την είσοδο και την έξοδο από τους χώρους της προσευχής. Ακολουθώντας μία ακανόνιστη αρχιτεκτονική συμβόλων, σχημάτων και χρώματος αποκτούν ξανά τη λογική του Billboard, γίνονται πάλι διαφήμιση για αυτό που κρύβεται από πίσω. Μόνο που τώρα πια εδώ, η πύλη συμπληρώνεται από τείχη και το μέσα με το έξω διαχωρίζονται αυστηρά. Αυτό που συμβαίνει στο δρόμο αφορά το *δημόσιο*, όχι όμως και εκείνο που συμβαίνει μετά το κατώφλι της εισόδου. Η θρησκεία μπορεί να είναι διαθέσιμη για όλους, όμως η λειτουργία πίσω από τις πύλες αφορά το *ιδιωτικό* και πρέπει κανείς να αγοράσει την πρόσβαση του για να γίνει μέρος σε αυτό.

Τα camps, άλλα μικρότερα και άλλα μεγαλύτερα, σε αποστάσεις το ένα με το άλλο, δημιουργούν ένα διακοπτόμενο μέτωπο στο πλάι του αυτοκινητόδρομου. Οι Bitter και Weber στη φωτογραφική εγκατάσταση παρουσιάζουν ένα νήμα από εικόνες των τειχών τις οποίες ονομάζουν *‘The Lagos Strip’*, κάνοντας έναν παραλληλισμό με το αντίστοιχο Strip έξω από το Las Vegas. Όμως εδώ οι θρησκευτικές εγκαταστάσεις δεν είναι

9 Ο αυτοκινητόδρομος και οι δυναμικά μεταβαλλόμενες δομές των camps εκατέρωθεν του. Ξεχωρίζει η γιγαντιαία έκταση του RCCG, σε εντελώς άλλη κλίμακα από τις υπόλοιπες.

καζίνο και η κυριαρχία του μετώπου αποτελεί ταυτόχρονα και κυριαρχία νοηματική. Το πλάι του δρόμου γίνεται ένα πεδίο *επίδειξης δύναμης*, η βιτρίνα για την αγορά διεκδίκησης των πιστών. Τα τείχη των camps τρέχουν για χιλιόμετρα παράλληλα με την κίνηση των αυτοκινήτων, μετατρέπονται σε χαρακτηριστικό του τοπίου. Ο αγώνας για επιβολή στην κορυφογραμμή, έχει μετατραπεί εδώ σε αγώνα επιβολής στο μέτωπο. Το *'tunnel of vision'* που εντόπιζε ο Richard Sennett στους οβελίσκους της Ρώμης, το σημείο έντασης της προοπτικής που ισχυροποιούσε τη δυναμική του δρόμου εδώ πια δεν είναι απαραίτητο. Ο χαρακτήρας του αυτοκινητόδρομου ως αποκλειστικό στοιχείο οργάνωσης του χώρου χάνεται όσο εμφανίζονται εκατέρωθεν του τα συνεχή μέτωπα από τείχη και φαντασμαγορικές πύλες. Οι ενδιαφερόμενοι οδηγοί θα ανακόψουν ταχύτητα, θα παρατηρήσουν ή θα σταματήσουν για να εισέλθουν σε μία από τις πύλες ενώ οι υπόλοιποι θα συνεχίσουν κανονικά την πορεία τους. Σίγουρα όμως όλοι, πιστοί και μη, δεν θα μπορέσουν να αγνοήσουν την κυρίαρχη παρουσία τους στο χώρο.

{ β3 Η Αγορά του 'traffic jam' }

Σε όλες τις μεγάλες θρησκευτικές εκδηλώσεις των camps, οι χιλιάδες των πιστών που φεύγουν από την μητροπολιτική περιοχή του Lagos και κινούνται πάνω στον αυτοκινητόδρομο για να παραβρεθούν σε αυτές, δημιουργούν μία πρωτοφανή κατάσταση. Ο *Jochen Becker* στο άρθρο του για το *'Global Prayers'* δηλώνει: *'To traffic jam γίνεται το ίδιο σύμβολο'*¹². Οι πύλες των camps κατακλύζονται από εκατοντάδες οχήματα που αναμένουν τον έλεγχο για να περάσουν μέσα στις περιφραγμένες εγκαταστάσεις και να παρακολουθήσουν τις λειτουργίες. Οι συγκεντρώσεις αυτές κυριαρχούν προσωρινά ως *άλλα σημάδια της εισόδου*, αναγγέλλουν στους ακολουθούντες οδηγούς τη σημασία του γεγονότος αλλά και τον τρόπο να συμμετάσχουν σε αυτό. Τα οχήματα που διέρχονται τις πύλες γίνονται μέρος μιας διαδικασίας που ξεκινά ήδη από τους χώρους των μεγάλων parking. Εικόνες πιστών που προσεύχονται στο πλάι των σταθμευμένων οχημάτων τους λίγο πριν την έναρξη της εκάστοτε λειτουργίας είναι ένα φαινόμενο αρκετά συχνό. Παράλληλα, τα υπόλοιπα οχήματα βρίσκονται εγκλωβισμένα σε μία στασιμότητα που θα διαρκέσει όσο περίπου και οι εκδηλώσεις.

Η ταχύτητα της κίνησης διαδέχεται την παύση της αναμονής και προσωρινά η λειτουργία της *υποδομής* αναιρείται.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία τομποτιλιάρισμα των αυτοκινήτων μετατρέπεται σε νέο αντικείμενο *marketing*, ένα μέσο αγοραπωλησίας προϊόντων. Τα πλήθη των οδηγών που περιμένουν τη σειρά τους είναι αντίστοιχα με τα πλήθη των αγοραστών σε έναν εμπορικό πεζόδρομο. Οι επιχειρήσεις πίσω από τα camps διοχετεύουν τα αντικείμενα προς πώληση, με τους υπαλλήλους τους να κινούνται ανάμεσα στα σταματημένα οχήματα του δρόμου. Το *Brand Name* της εκάστοτε 'εκκλησίας' ανταγωνίζεται με τα

¹² Jochen Becker, *Stripped Religion Industries: Nigerian Perspectives on Las Vegas, and Back Again*, *Global Prayers*, p. 116

υπόλοιπα ισχυροποιώντας την παρουσία του, ενώ το διαρκώς μεταβαλλόμενο γραμμικό στοιχείο του αυτοκινητόδρομου αλλάζει και γίνεται το ίδιο μία υπαίθρια Αγορά. Παράλληλα, το ταξίδι πάνω σε αυτόν μετατρέπεται σε ‘περιπέτεια’ για τους οδηγούς που θα τον επιλέξουν, μία απρόβλεπτη διαδρομή στάσης και κίνησης. Επιλέγοντας τον Lagos – Ibadan Expressway οι ταξιδιώτες δεν γνωρίζουν αν θα φθάσουν με ταχύτητα στον προορισμό τους ή αν θα παραμείνουν 3 και 4 ώρες σταματημένοι στο δρόμο. Όλα τα σενάρια είναι πιθανά σε αυτό το χαοτικό σύστημα κίνησης, ανθρώπων και οχημάτων.

{ β4 ‘City of God’ }

‘Μας βοηθά να επεκτείνουμε την έρευνα για το Las Vegas σε παγκόσμιες διαστάσεις. Εάν εγώ πήγα στη Ρώμη, και εμείς πήγαμε από τη Ρώμη στο Las Vegas και πάλι πίσω στη Ρώμη, τότε ο Rem Koolhaas πήγε από το Las Vegas στο Lagos και έτσι ολοκλήρωσε ένα κύκλο’

Denise Scott Brown, Supercrit #2, 2007

13 Το βιβλίο *Lagos: How it Works* ήταν έτοιμο να εκδοθεί το 2007, μετά από 8 χρόνια έρευνας, ωστόσο για αδιευκρίνιστους λόγους η έκδοση του ακυρώθηκε.

14 Το ντοκιμαντέρ περιλαμβάνει σχολιασμό από τον Rem Koolhaas και είχε γυριστεί σε συνεργασία με τη σκηνοθέτη Bregtje van der Haak.

Η Denise Scott Brown, σε μία έκδοση – ανασκόπηση της δουλειάς του Studio στο Las Vegas το 1972, αναφέρεται μεταξύ άλλων στην επίδραση του έργου σε μεταγενέστερες προσπάθειες αρχιτεκτόνων και ειδικά στην έρευνα του Rem Koolhaas για το Lagos, στις αρχές του 2000 για το ‘Harvard Project on the City’.¹³ Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ πλήρως, με μόνη εξαίρεση ένα μικρό ντοκιμαντέρ – οδοιπορικό με τίτλο ‘Lagos Wide and Close’ (2001)¹⁴. Η ταινία επιχειρεί να αποδώσει τον παλμό μιας πόλης σε χαοτική αταξία, που καταφέρνει παρ’ όλα αυτά να είναι λειτουργική και να αναπτύσσεται. ‘Από το Las Vegas στο Lagos’ τονίζει η Scott Brown, θέλοντας να εντοπίσει ομοιότητες σε δύο μελέτες που εξετάζουν χωρικά φαινόμενα σε εξέλιξη. Κοιτώντας κανείς το Billboard με τη διαφήμιση του αντιηλιακού ‘Tanya’ στο πλάι του αυτοκινητόδρομου του Las Vegas από το 1972, πράγματι εντοπίζει ομοιότητες με την αντίστοιχη διαφημιστική πινακίδα ‘Heaven or Hell’ στον Lagos – Ibadan Expressway. Οι δύο εικόνες στη σειρά κάνουν πολύ δύσκολη τη διάκριση του χώρου και του χρόνου, σε βαθμό τέτοιο που θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τραβήχτηκαν μαζί. Όμως, ακόμα και αν τα μέσα μιας έρευνας είναι παρόμοια και οι εικόνες που προκύπτουν παρουσιάζουν αντιστοιχίες, στην πραγματικότητα το Las Vegas δεν είναι σε καμία περίπτωση Lagos όπως και οι μεμονωμένες εικόνες από θρησκευτικά camps στο πλάι ενός αυτοκινητόδρομου δεν μπορούν να θεωρηθούν ταυτόσημες με την εικόνα μιας ολόκληρης μητρόπολης.

Παρατηρώντας το κέντρο του Lagos από ελικόπτερο, ο Koolhaas βλέπει στη μορφή του *skyline* της πόλης δίπλα στη θάλασσα την εικόνα ενός πρώιμου Manhattan, ενός αστικού τοπίου που βρίσκεται σε κατασκευαστικό αναβρασμό. Λίγο παραπέρα ‘*γαπνοί από χωματερές ανακύκλωσης υλικών*

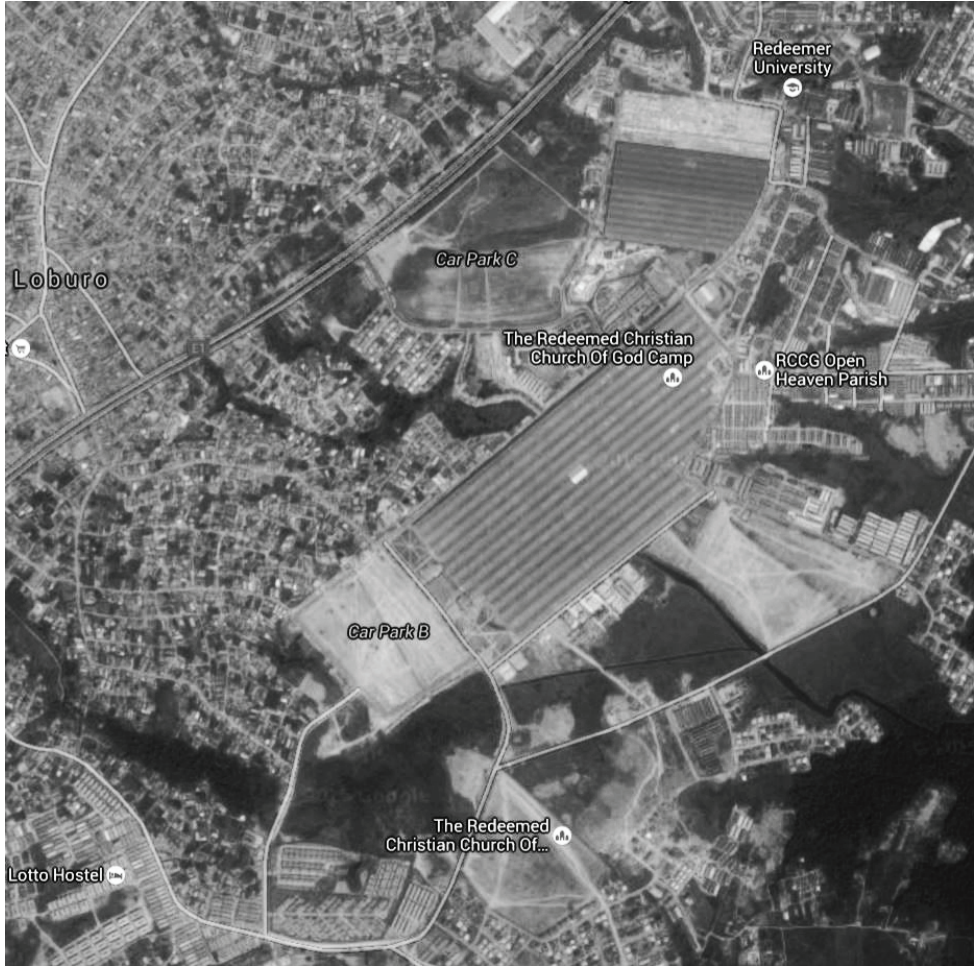
I ‘Tan Hawaiian with Tanya’ – το Billboard στο πλάι του αυτοκινητόδρομου στο Las Vegas, 1972

K ‘Heaven or Hell? _The Choice is yours’ – Billboard θρησκευτικού camp στο πλάι του Lagos – Ibadan Expressway, 2009

K

15 Rem Koolhaas, *Dump Space: Freedom From Order*, Άρθρο στο Wired 11, 2003

υψώνονται στον αέρα'.¹⁵ Η χωρική αταξία ενός ολοζώντανου κέντρου μας θυμίζει τις αγορές των traffic jam στους αυτοκινητόδρομους μερικά χιλιόμετρα πιο έξω, με τις ουρές από σταματημένα αυτοκίνητα και τους μικροπωλητές ανάμεσα τους. Έρχεται όμως σε πλήρη αντίθεση με την κατάσταση μέσα στα θρησκευτικά camps, στους τόπους συγκέντρωσης χιλιάδων πιστών. Εκεί πια το κυκλοφοριακό χάος δίνει τη θέση του στην απόλυτη τάξη και οργάνωση που επιβάλλει ο χώρος της προσευχής και οι ιδιοκτήτες του. Εκείνοι που ζουν και κινούνται μέσα στην πόλη της αταξίας και τους δρόμους της είναι οι ίδιοι με αυτούς που ακολουθούν οικειοθελώς τους αυστηρούς κανόνες των περιφραγμένων θρησκευτικών camps.

16 Asonzeh Ukah, *Redeeming Urban Spaces: The Ambivalence of Building a Pentecostal City in Lagos, Nigeria*, Field research for Global Prayers, p. 179

Μέσα από τις πύλες του Redemption Camp απλώνονται περισσότερα από δεκαπέντε εκατομμύρια τετραγωνικά μέτρα, η μεγαλύτερη ιδιόκτητη γη σε όλη τη χώρα. Οι εγκαταστάσεις του περιλαμβάνουν περίπου 2.335 κτίρια και άλλα 170 υπό κατασκευή σύμφωνα με στοιχεία του 2014¹⁶, από τα οποία 43 περίπου είναι εκπαιδευτικά κτίρια προώθησης της θρησκείας. Παράλληλα, 10000 άτομα περίπου διαμένουν μόνιμα μέσα στις μονάδες κατοικιών του, με άλλους 4000 φοιτητές να σπουδάζουν στο ιδιωτικό πανεπιστήμιο. Εκείνοι που επιλέγουν να παραμείνουν στους χώρους του camp ακολουθούν ορισμένους κανόνες ζωής, απόλυτα συνυφασμένους με τις διδαχές των κειμένων της Αγίας Γραφής. Για την υποστήριξη όλων αυτών των εγκαταστάσεων, το Redemption Camp διαθέτει μονάδες παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος και συγκέντρωσης πόσιμου νερού με τις οποίες τροφοδοτεί παράλληλα γειτονικά χωριά που οι κρατικές υποδομές δεν μπορούν να καλύψουν.

Η ανεξαρτησία και η αυτονομία του από τον 'έξω' κόσμο είναι σχεδόν απόλυτη.

Αντιλαμβάνεται κανείς από την παραπάνω περιγραφή ότι ο χαρακτηρισμός του 'camp', της κατασκήνωσης που ενέχει εξ ορισμού τη σημασία μιας κατασκευής *προσωρινής*, έχει προ πολλού απομακρυνθεί από την χωρική πραγματικότητα αυτών των δομών. Η διάσταση του εφήμερου, ευκαιριακού χώρου που είδαμε στις box – churches δεν παρουσιάζει σχεδόν καμία ομοιότητα με αυτή τη νέα κατάσταση. Τα θρησκευτικά camps του Lagos μπορεί να γεννήθηκαν ευκαιριακά, ήρθαν όμως για να μείνουν. Η επιτυχία της λειτουργίας τους βασίζεται στο ότι συμπληρώνουν μεταξύ άλλων ένα μεγάλο κενό στην κοινωνία που απευθύνονται, προσφέροντας απλόχερα αυτό που αδυνατούν να παρέχουν οι επίσημοι φορείς. Η εγκυρότητα τους βασίζεται σε ένα μείγμα θρησκευτικής αποστολής και κοινωνικής παρουσίας που υλοποιείται μεν με το αζημίωτο, αποτελεί ωστόσο την καλύτερη εναλλακτική διαβίωσης για το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Το προσωρινό των camps μετατρέπεται σε μόνιμο από τη στιγμή που γίνονται *τόπος κατοικίας*. Μπορεί οι θρησκευτικές λειτουργίες να πραγματοποιούνται μία φορά την εβδομάδα, οι ροές ανθρώπων όμως που εγκαθίστανται εκεί μόνιμα αυξάνονται μέρα με τη μέρα.

Λ Αεροφωτογραφία του RCCG, όπου διακρίνονται οι τεράστιοι χώροι του parking και οι εγκαταστάσεις των στεγασμένων αμφιθεάτρων.

Πρόκειται για ένα διαφορετικό *'dream of escape'* αντίστοιχο με εκείνο των αμερικανικών προαστίων, ισχυροποιημένο όμως αυτή τη φορά από την πίστη στο 'άνωτερο ον'. Το προσκύνημα των οδηγών του Lagos κατά μήκος του αυτοκινητόδρομου και στις ουρές των οχημάτων που περιμένουν έξω από τα camps είναι ένα προσκύνημα θρησκευτικό, ταυτόχρονα όμως και ένα προσκύνημα πίστης σε ένα καλύτερο αύριο. Τα αυτοκίνητα πολλαπλασιάζονται, οι υποδομές δεν επαρκούν ενώ τα θρησκευτικά camps γίνονται όλο και περισσότερα όσο αυξάνονται κατά χιλιάδες οι πιστοί που προσέρχονται. Έξω από τη μεγάλη πόλη, σε εκτάσεις άγονης γης μακριά από τα προάστια και το κέντρο ανάπτυξης, η καινούρια δομή εξαπλώνεται και αυτή με ταχύτατο ρυθμό ακολουθώντας τους δικούς της κανόνες, έχοντας ως μοναδικό οδηγό της τα δίκτυα των αξόνων κίνησης. Γνωστή και ως *'City of God'*¹⁷ η νέα αυτή αστική δομή είναι ένα σύνολο από μικρογραφίες περιφραγμένων πόλεων που διεκδικούν τη δική τους ταυτότητα.

Οι δομές των camps αυτοπαρουσιάζονται ως *ισρές πόλεις* με πλήρη αυτονομία, αποζητούν μία θέση ως θρησκευτικοί προορισμοί κοιτώντας προς το παράδειγμα του Βατικανού ή του Santiago de Compostella. Η καθεμία από αυτές αποτελεί έναν τόπο αντιφάσεων όπου η θρησκευτική πίστη εμπλέκεται με το οικονομικό συμφέρον και η υποτιθέμενη απομόνωση τους από τον αλλοτριωμένο έξω κόσμο συνδυάζεται με την παράλληλη χειραγώγηση της πολιτικής σκηνής του. Όλες μαζί συνθέτουν ένα διαφορετικό σκητικό στο πλάι του γραμμικού στοιχείου, μακριά από τα αστικά τοπία των δύο πόλεων που συνδέει, εκμεταλλευόμενες ωστόσο την υποδομή του για δική τους εξάπλωση. Η ανάγνωση των δομών τους δεν είναι εύκολο να γίνει - η ύπαρξη των camps περιορίζεται στα τελευταία είκοσι χρόνια σε έναν τόπο που ακόμα αλλάζει ραγδαία μορφή και χαρακτήρα. Το ερώτημα παραμένει για το τι είδους κατάσταση δημιουργεί η 'αυθαίρετη' αρχιτεκτονική τους στο πλάι του δρόμου ή ακόμα το κατά πόσο μια τέτοια δομή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως νέου τύπου πόλη. Το μόνο σίγουρο είναι πως η επιτυχία και η εξάπλωση τους κρίνεται πρώτα από όλα στην ικανότητα να αντέξουν στο πέρασμα του χρόνου, να μεταβούν επιτυχώς από κάτι *παροδικό* σε κάτι *μόνιμο* ή ακόμα περισσότερο να αποτελέσουν την αρχή για κάτι νέο.

M Το εσωτερικό του μεγάλου 'αμφιθεάτρου' στο RCCG είναι στην πραγματικότητα μία στεγασμένη έκταση, μία τεράστια μεταλλική κατασκευή μήκους 1000 μ., με εκατοντάδες σειρές από πλαστικές καρέκλες.

M

N

{ 07.γ Πόλη μεταξύ δύο πόλεων }

Κοιτώντας από ψηλά την περιοχή του Lagos – Ibadan Expressway, με τα θρησκευτικά camps εκατέρωθεν, τις πύλες και τα τείχη που ορίζουν όψεις προς τον αυτοκινητόδρομο, μπαίνει κανείς στη λογική να κατηγοριοποιήσει τον χώρο, σε μια ανάγκη να τοποθετήσει κάτι νέο ή πρωτοφανές μέσα σε γνωστά και δεδομένα πλαίσια. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος, με την απόλυτη διάκριση που παίρνουν σε έναν χάρτη όπως εκείνος του Nollī για τη Ρώμη του 17^{ου} αιώνα, το άσπρο και το μαύρο σε πλήρη αντιπαράθεση, θα μπορούσε να εφαρμοσθεί εξίσου επιτυχώς στην περίπτωση του Lagos; Γνωρίζουμε εξ αρχής ότι ο αυτοκινητόδρομος που συνδέει τις δύο πόλεις είναι άξονας κίνησης, τόσο διαφορετικός στη μορφή του από τις μικρές οδούς της Ρώμης, εξίσου όμως *δημόσιος* ως προς τη λειτουργία του. Τα camps αντίθετα είναι εκτάσεις *ιδιόκτητης* γης, οι περιοχές πίσω από τις πύλες ανήκουν στις επιχειρήσεις που τις διαχειρίζονται. Οι χώροι λατρείας τους δεν είναι πάντα προσπελάσιμοι όπως τα κατώφλια των ναών της αιώνιας πόλης, αλλά ανοίγουν κάτω από τις προϋποθέσεις και τους όρους που οι ιδιοκτήτες τους θέτουν. Το υποτιθέμενο Nollī εδώ επομένως θα έπρεπε να δείξει τον άσπρο, δημόσιο άξονα του αυτοκινητόδρομου μαζί με τα μαύρα ιδιωτικά camps εκατέρωθέν του. Τα όρια των camps ωστόσο δεν είναι δεδομένα, εξαπλώνονται ακαθόριστα μέσα σε αχαρτογράφητες εκτάσεις, οι θρησκευτικοί τους χώροι μπερδεύονται με ζώνες κατοικίας καταργώντας τελικά την εγκυρότητα ενός τέτοιου χάρτη.

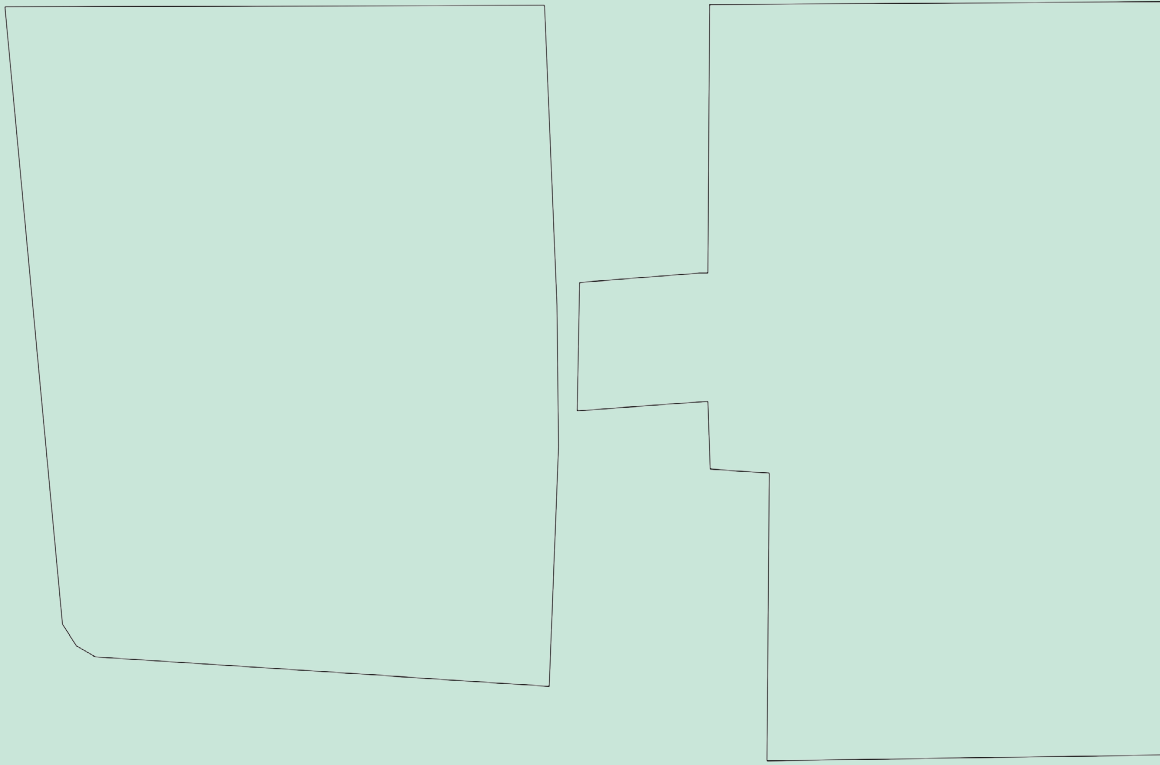
Πλησιάζοντας στην *γλίμακα* των πιστών, αλλά και των περαστικών οδηγών που διατρέχουν τον αυτοκινητόδρομο και συναντούν τις πύλες και τις διαφημιστικές πινακίδες στο πλάι του, ένας νέος κόσμος κάνει την εμφάνιση του. Οι δομές των camps αξιοποιούν την υποδομή της κίνησης για την λειτουργία τους, διαφοροποιούνται ωστόσο από αυτή με την εσωτερική τους οργάνωση και τους κανόνες του τρόπου ζωής που θέτουν. Ο αυτοκινητόδρομος είναι ο χώρος της αποκλειστικής διέλευσης του αυτοκινήτου, ένας ‘βωμός’ στην κυριαρχία του. Οι πεζοί δεν έχουν θέση σε αυτόν, η υποδομή του τους απορρίπτει. Μέσα από τα τείχη, τα αυτοκίνητα γίνονται κομμάτι του τοπίου, ακίνητα πάνω στους τεράστιους χώρους στάθμευσης. Οι κινήσεις λειτουργούν στην *μικρογλίμακα* του camp και το νέο μέσο είναι τα πόδια. Περνώντας το κατώφλι της εισόδου, στην πραγματικότητα οι πιστοί μεταβαίνουν από το *υπεροπικό* του αυτοκινητόδρομου στο *τοπικό* μιας περικλειστης κοινωνίας.

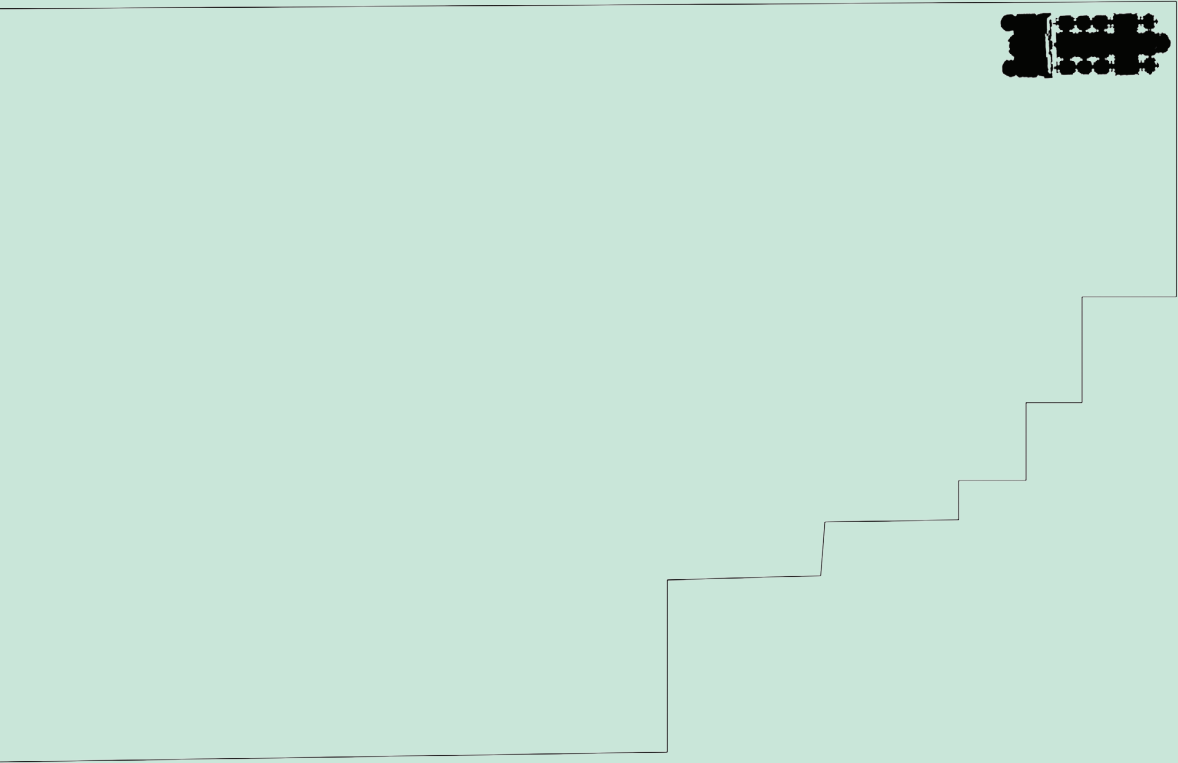
Ο μικρόκοσμος του ‘Redemption Camp’ αποτελείται από πολλούς επιμέρους δρόμους, ζώνες κατοικιών, διοικητικά κτίρια και χώρους λατρείας – αμφιθέατρα. Το κεντρικό αμφιθέατρο σε μια μακρινή φωτογραφία, με το χώρο του parking μπροστά από αυτό, θυμίζει παραδόξως τον *Sant Ignazio* της Ρώμης με την συμπληρωματική πλατεία του. Οι πιστοί του RCCG, βγαίνουν από τα σταματημένα οχήματα τους και προσεύχονται στο πλάι τους περιμένοντας την έναρξη της λειτουργίας. Ο χώρος στάθμευσης ακτινοβολεί

Λ

■ Το ίδιο αμφιθέατρο στη διάρκεια μίας από τις μεγάλες μηνιαίες λειτουργίες

■ Ο St. Ignazio πέντε φορές χωράει στο αμφιθέατρο του RCCG;

εδώ την κυρίαρχη σημασία του θρησκευτικού κτιρίου με το οποίο συνδέεται, όπως κατά αναλογία η πλατεία του Sant Ignazio συμπληρώνει την κάτοψη του και αποκτά νέο νόημα από την ύπαρξη του ναού. Το εξαιρετικά *απρόσωπο* ορθογώνιο σχήμα του αμφιθεάτρου, χωρίς αρχιτεκτονικές αναφορές, μία τυποποιημένη μεταλλική κατασκευή, βρίσκει το συμπλήρωμα της στον εξίσου απρόσωπο χώρο του parking.

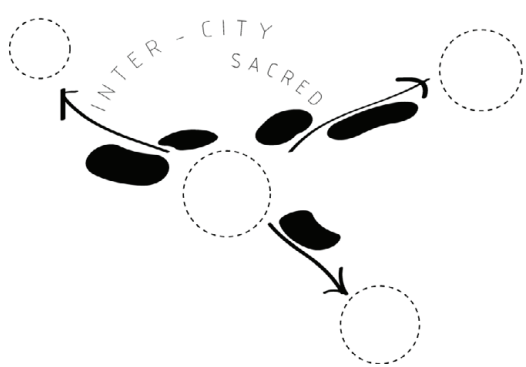
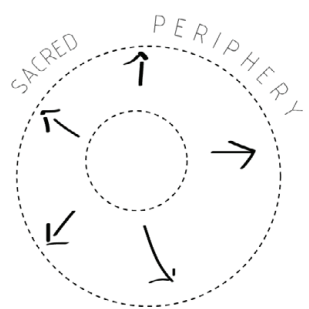
Σε αυτή την παράδοξη σύγκριση, οι χώροι λατρείας φαίνεται να συσχετίζονται με παρόμοιο τρόπο με το δημόσιο χώρο που αναφέρεται σε αυτούς. Επιχειρούμε τώρα να τοποθετήσουμε τον ναό του Sant Ignazio με την πλατεία του δίπλα στο αμφιθέατρο του RCCG και το parking του – όμως ο ναός είναι περίπου 60 φορές μικρότερος από το αμφιθέατρο. Η αποτυχία του εγχειρήματος είναι πια προφανής, αφού η *νοηματική αναλογία* των δύο περιπτώσεων δεν ανταποκρίνεται και σε *αναλογία των μεγεθών*. Ο χώρος λατρείας του camp, με την ελευθερία εξάπλωσης και τη μαζικότητα των συγκεντρώσεων που στεγάζει, έχει μετατραπεί σε μια δομή ανεπανάληπτης κλίμακας, ανατρέποντας κάθε τυπική διάσταση. Όπως και η δομή που το περιβάλλει, αποτελεί μέρος ενός κόσμου ‘θαυμάτων’ που αποβάλλουν τις αναφορές της αρχιτεκτονικής και αναπτύσσονται διαρκώς με σκηνικό την αδιαπραγμάτευτη χάραξη του αυτοκινητόδρομου.

Ζώνες ενοικιαζόμενων μονοκατοικιών εναλλάσσονται με αυτοσχέδιες, αυθαίρετες κατοικίες και μεγάλα super market με τεράστια αμφιθέατρα – χώρους λειτουργίας. Χρήσεις και μορφές που έχουμε ξαναδεί, ταυτόχρονα όμως συνδυασμένες σε ένα πρωτοφανές σύνολο που απορρίπτει τις συγκρίσεις και ορίζει κάτι νέο και διαφορετικό. Οι πόλεις του Lagos – Ibadan Expressway αποτελούν μέρος ενός δικτύου κινήσεων ανάμεσα σε δύο πρωτεύουσες, ταυτόχρονα όμως ορίζουν ανεξάρτητες, δυναμικά αναπτυσσόμενες δομές που διεκδικούν τη δική τους *ταυτότητα*.

{ αφετηρία
ή
προορισμός }

{ 08 Από την οικονομία του ιερού_ }

Οι νέοι χώροι λατρείας που αντιπροσωπεύουν τα θρησκευτικά camps στο Lagos είναι χώροι που στρέφουν την πλάτη τους προς κάθε αναφορά της *παράδοσης*, απομακρύνονται ακόμα και από την ίδια τη δομή κίνησης που τους γέννησε. Μία σειρά από ανατροπές του συνηθισμένου συνθέτουν την ύπαρξη τους. Οι ‘ναοί’ τους δεν έχουν καμία αναφορά στην τυπική θρησκευτική αρχιτεκτονική, ο χώρος που τους περιβάλλει δε θυμίζει σε τίποτα τον περίβολο ή την πλατεία που έχουμε γνωρίσει. Ακόμα και η ίδια τους η προσέγγιση βασίζεται στην απότομη αλλαγή της ταχύτητας και μαζί με αυτήν του μέσου της κίνησης, από το αυτοκίνητο στα πόδια και πίσω στο αυτοκίνητο.

Αναζητώντας την απόρροια όλων αυτών των αντιθέσεων, εμφανίζεται στο προσκήνιο εκείνο από το οποίο πηγάζουν, το στοιχείο που τα γέννησε και τα συντηρεί στις παραφές του Lagos. Είναι τα καθαρά προϊόντα της *οικονομίας του ιερού*. Απευθύνονται στον πληθυσμό μιας μητρόπολης, εκμεταλλεύονται τις υποδομές και το ανθρώπινο δυναμικό της, ωστόσο δεν αποτελούν μέρος της, ούτε χωρικά, ούτε και κοινωνικά ή θεσμικά. Απομακρύνονται συνειδητά από τη δομή της πόλης και προτείνουν ένα διαφορετικό μοντέλο ζωής, σε άμεσο συσχετισμό με την πίστη. Με άλλα λόγια, η απομάκρυνση από την αστική πραγματικότητα επιτυγχάνεται εδώ με τη δημιουργία μιας νέας, που αυτοσυστήνεται ως ιερός τόπος, δεν κρύβει ωστόσο, παράλληλα, το επιχειρηματικό σύστημα που τη γέννησε.

Η *Ρώμη* της Αντιμεταρρύθμισης υπήρξε μία πόλη που δομήθηκε πάνω στην ιερή της διάσταση, σχεδιάστηκε με πρωτοβουλία του απόλυτου θρησκευτικού ηγέτη και χαράξεις που συνέδεαν εκκλησίες – προορισμούς. Το *Manhattan* από την πλευρά του, ιδρύθηκε πάνω στη φιλοσοφία του καπιταλιστικού συστήματος με ένα σχέδιο που ακτινοβόλησε την απόλυτη εξομοίωση του τόπου και όπου το ιερό αποτελούσε ‘ωδή’ στο μεγαλειώδη επιχειρηματικό κόσμο του. Τα *θρησκευτικά camps* του Lagos θα μπορούσαν υπό αυτούς τους όρους να συνταριάζουν στοιχεία και των δύο πόλεων - σε μια δεύτερη ανάγνωση να χαρακτηρισθούν ένα παράδοξο *αμάλγαμα* των δύο προηγούμενων. Φυσικά, η μορφή τους, η κοινωνία στην οποία δημιουργούνται ή ακόμα περισσότερο οι όροι με τους οποίους αναπτύσσονται θα ήταν τουλάχιστον επιτόλαιο να εξηγηθούν ως άμεση συνέχεια μιας ευρωπαϊκής ή μίας αμερικανικής πόλης. Ωστόσο, απομονώνοντας τα κίνητρα πίσω από τη δομή, τα camps είναι τελικά πόλεις των πιστών που συστήνονται εξ αρχής ως ‘παιδιά’ της οικονομίας, διατηρούν επί ίσους όρους τις δύο δυνάμεις, χωρίς να ευνοούν την ανάδειξη της μίας ή της άλλης, σε μια επίδειξη εξωφρενικής αλλά και ταυτόχρονα αφοπλιστικής *ελικρίνειας*.

Οι νέες θρησκευτικές πόλεις της Νιγηρίας είναι σίγουρα ένας προορισμός για τους χιλιάδες πιστούς που τις προσεγγίζουν, είτε αποφασίσουν να

παραμείνουν εκεί, είτε επιστρέψουν πάλι στις πόλεις από τις οποίες ξεκίνησαν. Υπό αυτούς τους όρους, δε διαφέρουν και πολύ από τους άλλους προσκυνηματικούς προορισμούς που εξετάσαμε. Αναπληρώνουν εξάλλου την ιστορική κατοχύρωση που τους λείπει με τη ‘νεανική’ ορμή και την ειλικρίνεια που προαναφέραμε. Το νέο προσκύνημα γίνεται πάνω στον αυτοκινητόδρομο μεταξύ του Lagos και του Ibadan, δεν αναφέρεται όμως ούτε στη μία ούτε στην άλλη πόλη. Αναφέρεται στον συγκεκριμένο, ανώνυμο χώρο που τις περιβάλλει, στις εκτάσεις που παίρνουν μορφή με το χρόνο, απορρίπτουν την υπάρχουσα αστική διάσταση, αλλά ταυτόχρονα τη μιμούνται και την αναπαράγουν. Το *‘Inter - City pilgrimage’* συμβαίνει *ανάμεσα στις πόλεις*, η πνευματική του διάσταση βρίσκεται στη δυναμική κίνηση των πιστών που γεμίζουν αποφασιστικά τους δρόμους και τους αντισυμβατικούς κόσμους που κρύβονται πίσω από τα τείχη – μέτωπα. Το υπερτοπικό προσκύνημα ήταν και παραμένει μέχρι σήμερα η κατ’ εξοχήν ενσάρκωση της οικονομίας του ιερού, φανερώνοντας με τη ροή ανθρώπων, αγαθών και ιδεών πώς αυτή γεννά πόλεις-σταθμούς, πώς ορίζει ηθικά και τροφοδοτεί οικονομικά προορισμούς και αφετηρίες.

Οι *ιερές πόλεις* εδώ είναι πολλές. Σκορπίζονται μέσα στις άγονες εκτάσεις, καταλήγοντας η μόνη διακριτή σύνταξη ενός νέου, αυθαίρετου ιστού. Δε συλλειτουργούν όμως σε μία ευκρινώς διατυπωμένη πρόταση όπως οι 7 ναοί του προσκυνηματος της Ρώμης. Στην περίπτωση εκείνη, μιλούσαμε για ένα είδος δικτύου ιερών τόπων, όλων υπό τον έλεγχο και προς το συμφέρον της παπικής οικονομικής δύναμης, που τροφοδοτούσαν ο ένας τον άλλον και όλοι μαζί συνθέταν μία ολοκληρωμένη εμπειρία προσκυνηματος. Η Ρώμη ήταν η *μοναδική* ιερή πόλη. Αντίθετα, εδώ μιλάμε για την απόλυτη αλλαγή κλίμακας από το αστικό στο υπεραστικό και για τη θεμελιώδη αλλαγή του χαρακτήρα του συνόλου, από δομημένη πόλη σε αστικό buffer zone. Μία περιφερειακή ζώνη που είχε ήδη υπονοηθεί, όταν το έντονα κοσμικό, ή μάλλον πιο άτυπα πνευματικό, κέντρο των αμερικανικών πόλεων, εξώθησε ιερές δομές στην περιφέρεια, εισάγοντας τη θρησκεία στο παιχνίδι του highway και του billboard. Το ‘ιερό’ κέντρο έγινε ‘μιαρό’ και η περιφέρεια επωμίστηκε την ευθύνη να καλύψει την ηθική απώλεια με *υβριδικές* δομές.

Στο προσκύνημα, λοιπόν, του Lagos, οι λέξεις συγχέονται και χάνουν τη δεδομένη τους σημασία. Σίγουρα υπάρχει προσκύνημα, αφού είναι υπαρκτό το κίνητρο που τροφοδοτεί τη συνέχειά του, όμως ο προορισμός του δεν διαθέτει πια το δογματισμό που εκπροσωπούσε ο Άγιος Πέτρος του Βατικανού ή ο Άγιος Ιάκωβος της Compostella στη σκέψη των καθολικών του Μεσαίωνα. *Η οικονομία του ιερού έχει εξελιχθεί*. Μπορεί ο προορισμός να είναι τα camps, όμως η νοηματική δύναμη του καθενός δεν είναι ανάλογη αυτής ενός ναού της Ρώμης δίπλα στους άλλους. Τα camps αντλούν τη δύναμή τους από τον θεμιτό ανταγωνισμό της γειτνίασης, προσφέροντας τελικά μικρές παραλλαγές της ίδιας πίστης, όπως ανταγωνιστικές επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου επωφελούνται από τη δημιουργία μιας *αγοράς*...

Μήπως όμως ο προορισμός του προσκυνήματος είναι η *υποδομή του άξονα*, το στοιχείο σύνδεσης των επιμέρους camps, και ταυτόχρονα ο χώρος αναφοράς για την απρόσωπη αρχιτεκτονική τους, ο *τόπος συνάντησης* των πιστών στα ατελείωτα traffic jams ;

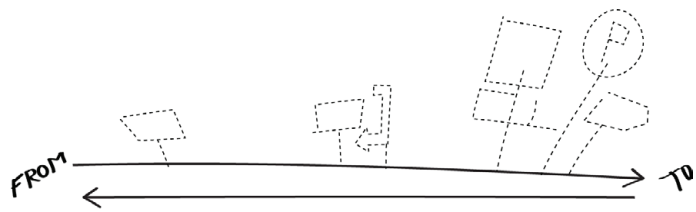
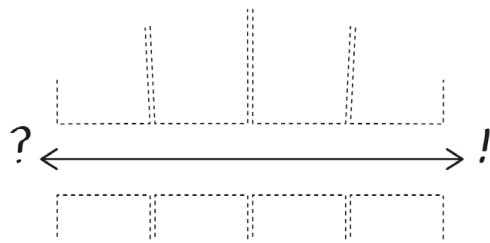
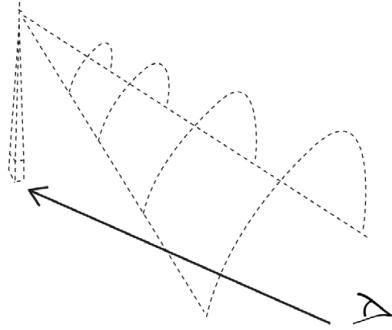
Μήπως τελικά ο προορισμός είναι η ίδια η *κίνηση* των οδηγών, πιστών και μη, η *ταχύτητα* των οχημάτων τους καθώς διασχίζουν, περιμένουν ή σταματούν και συνεχίζουν ξανά με ανανεωμένο σκοπό;

{ 09 _στα δίκτυα κίνησης }

Αν το προσκύνημα συνίσταται εντέλει στην υποδομή του, στην ουσία της κίνησης και τον άξονα αυτής, ο διαφορετικός χαρακτήρας του κάθε προσκυνήματος συνίσταται σε έναν εντελώς διαφορετικό δρόμο. Οι τυπολογίες των αξόνων αποκαλύπτουν τόσο τις συνθήκες που τους γέννησαν, όσο και το σκοπό που εξυπηρετούν σχετικά με τις ανθρώπινες ροές μέσα και έξω από την πόλη. Από το άλογο στην άμαξα και από αυτήν στο αυτοκίνητο, η αλλαγή του μέσου και της ταχύτητας υπαγορεύει τις νέες υποδομές, οι οποίες, όμως, αναδεικνύονται σε κάτι πολύ περισσότερο από αυτό-αναφορικούς φορείς κινήσεων. Από φορείς κινήσεων γίνονται *φορείς νοημάτων*.

Οι *vistas* της Ρώμης του Sixtus αποτελούν την απαρχή των μεγαλειωδών αξόνων του Grand manner. Οι ευθείες χαράσσονται μέσα στην πόλη με τη σταθερότητα του χεριού μιας συγκεντρωτικής εξουσίας, μιας απόλυτης βούλησης που οραματίζεται, επιβάλλει και χρηματοδοτεί. Ο δρόμος επιβεβαιώνει τη δύναμη του πάπα. Από την ανάδειξη της υπεροχής των δημόσιων κτιρίων-μνημείων μέχρι τον τελετουργικό χαρακτήρα τους, οι νέοι άξονες συγκροτούνται ως αστικές ακολουθίες, με αφετηρία και τέλος, με δύο σημεία εστίασης, που χάρη στην προοπτική δημιουργούν καθηλωτικές *οπτικές φυγές*. Η *Via* της Ρώμης, όπως και η μετέπειτα *Boulevard* του Παρισιού, στοχεύει πλατείες, οβελίσκους, μνημεία και εκκλησίες, αναφέρεται σε αυτά, αλλά καταλήγει να αποτελεί αυτή καθαυτή το αστικό γεγονός. Η συμβολική πάντα ονοματολογία δηλώνει καταφατικά την ιστορική μνήμη που επιχειρεί να δημιουργήσει η εξουσία, προσδίδοντας στον άξονα μία ιερότητα, αν όχι πάντα κυριολεκτική, σίγουρα βιωματική μέσα στο αστικό περιβάλλον που αυτός λειτουργεί.

Στο *Manxátan* οι δρόμοι ονομάζονται με αριθμούς. Το Καρτεσιανό σύστημα επικρατεί ισοπεδωτικά και, αντί για τις φυγές, τα μέτωπα είναι εδώ αυτά που καθορίζουν τη φύση του δρόμου. Από τα ομοιόμορφα 'θεατρικά σκηνικά' του Baroque περνάμε σε ανταγωνιστικές όψεις που κατακτούν τον ουρανό και προσπαθούν να επιβληθούν εκατέρωθεν ενός ουδέτερου άξονα.

Το Grid ουδετεροποιεί τα πάντα, ανάγει τους άξονες σε λειτουργικές αρτηρίες ενός ορθολογικού οργανισμού. Η έμφαση δίνεται στις μετακινήσεις, στο συγκοινωνιακό δίκτυο που οργώνει την πόλη, γιγαντώνεται και υπερπηδά τα όρια της προς την περιφέρεια. Η ζωή της πόλης πλέον είναι ο δρόμος, το πιο απρόσωπο αλλά και το μόνο αμιγώς δημόσιο κομμάτι της αστικής καθημερινότητας. Η απουσία αναφορών συμφωνεί με τη νέα ηθική, τη νέα πνευματική επιδίωξη του προτεσταντισμού. Επιτρέπει υποκειμενικές διαδρομές και θεωρήσεις, κοσμικά προσκυνήματα προς διαφορετικές κατευθύνσεις, μία από τις οποίες μπορεί να είναι και μία νεογοθτική εκκλησία. Σίγουρα, όμως, και εκεί οι Streets και οι Avenues καταμετρούνται όπως τα δολάρια, λειτουργούν μόνο σαν δίκτυο κινήσεων.

Έξω από την πόλη, το Lagos-Ibadan Expressway, παιδί της παράδοσης του American Highway, διατρέχει πρώην έρημες εκτάσεις, πλέον στο μεταίχμιο της αστικοποίησης, με πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα από τις μπαρόκ λεωφόρους της Ρώμης, αλλά παραδόξως συναφή *σημσιολογία*. Το ιερό επανεμφανίζεται εντελώς διαφορετικό αλλά ειρωνικά οικείο, ισχυρό και ικανό να δημιουργήσει αστικές δομές, να καθιερώνει νέες ισορροπίες, πάντα στα πλαίσια των αντιφάσεων της οικονομίας του ιερού. Το μέτωπο δίνει τη θέση του στο *billboard* του Venturi, που έφτασε χάρη στην παγκοσμιοποίηση μέχρι τη μακρινή χώρα της Αφρικής και δε διαφημίζει πλέον αντηλιακό αλλά πίστη. Όμως, η γλώσσα είναι η αγγλική, η αρχιτεκτονική α-τοπική, τα οχήματα παράγωγα της πολυεθνικής βιομηχανίας. Η φύση του αυτοκινητόδρομου ως generic υποδομής μας κάνει να αναρωτιόμαστε για το αν ανήκει περισσότερο στο Lagos του 21ου αιώνα από ότι στο Las Vegas του '60. Και όμως, όταν κατακλύζεται από τα χιλιάδες αυτοκίνητα των προσκυνητών αναδεικνύεται ο ίδιος σε τόπο προσκυνήματος, μεταμορφώνεται από ουδέτερη υποδομή σε *ιερή οδό*.

¹ J.B.Jackson, *A Sense of Place, A Sense of Time* (New Haven: Yale University Press, 1994)

Όταν καταλάβουμε πως *‘οι δρόμοι δεν οδηγούν μόνο σε τόπους’* αλλά αντ’ αυτού

*‘οι δρόμοι είναι τόποι’*¹,

ο Lagos-Ibadan Expressway, μεταφέρεται νοερά από κάπου έξω από το Μανχάταν στην καρδιά της Ρώμης της Αντιμεταρρύθμισης, τότε που οι προσκυνητές συνωστίζονταν ανυπόμονα πάνω στην Ponte Sant’ Angelo...

² Carlos Fuentes, *The Milky Way: The Heretic’s Progress*, The Criterion Collection

³ Ibid.

B Οι δρόμοι ως φορείς νοημάτων, σημμάτων ή της απουσίας τους.

{ και τους αρχιτέκτονες. }

'The pilgrims are contemporary. But time and space accompany them in a perpetual present and a simultaneous geography.'

Από το Παρίσι στο Μανχάταν, από τη Ρώμη στο Λας Βέγκας, από το Λας Βέγκας στο Λάγος, οι αρχιτέκτονες ταξίδεψαν από πόλη σε πόλη αναζητώντας μοτίβα και νοήματα. Όπως στο σουρεαλιστικό ταξίδι του Γαλαξία, έτσι και στις πόλεις, *'οι προσκωνητές είναι σύγχρονοι. Αλλά ο χρόνος και ο χώρος τους συνοδεύουν σε ένα διαρκές παρόν και μία ταυτόχρονη γεωγραφία.'*² Οι αρχιτέκτονες υλοποιούν το δικό τους *προσκώνημα* μαζί με όλους όσους το έκαναν πριν από αυτούς και όλους όσους θα το κάνουν μετά. Και αυτό γιατί οι πόλεις αποτελούν το υλικό αποτύπωμα *άυλων προς-κινήσεων*, με διαφορετικές ταχύτητες, στάσεις και επανεκκινήσεις, ασυνέχειες και εμπόδια, αφορμές και αντιφάσεις.

Ο δρόμος και η πόλη, η πόλη και ο δρόμος, γίνονται μία ενιαία αφήγηση στο χώρο και στο χρόνο, καθώς ο άνθρωπος δεν παύει ποτέ να κινείται. Η θρησκεία, η πολιτική και η οικονομία αποτελούν κίνητρα και αφορμές, αναστολές και απαγορεύσεις, σε διαρκείς πορείες αστικής δημιουργίας και καταστροφής. Ο άνθρωπος δεν παύει ποτέ να κινείται μέσα και έξω από την πόλη, σε πορείες γνωστές ή αχαρτογράφητες, πάντα έρμαιο μιας έμφυτης αντίφασης. Όπως στη μυθοπλασία, έτσι και στην πραγματικότητα, *'οι πρωταγωνιστές αίρεσης και ορθοδοξίας πράττουν ανάλογα με τα πιστεύω τους στην αρχαία Παλαιστίνη, στην πρόωμη μεσαιωνική Ευρώπη, στην εποχή του Διαφωτισμού, και στα σημερινά πανδοχεία και τα εξεζητημένα εστιατόρια, και στα superhighways.'*³

'The protagonists of heresy and orthodoxy act out their beliefs in ancient Palestine, in early medieval Europe, in the Age of Reason, and in today's inns and swank restaurants, and on its superhighways.'

Carlos Fuentes

{ Βιβλιογραφία }

Δημήτρης Ν. Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, 2η έκδοση (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2008)

Aldo Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της πόλης* (τίτλος πρωτ.: *L' Architettura della citta*), μετ. Βασιλική Πετρίδου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1991)

Chester H. Liebs, *Main Street to Miracle Mile: American Roadside Architecture* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1995)

David Martin, *On Secularization: Towards a Revised General Theory* (Aldershot: Ashgate, 2005)

Edmund N. Bacon, *Design of cities* (New York: The Vikings Press, 1968)

Hilary Ballon (editor), *The Greatest Grid: The Master Plan of Manhattan 1811-2011* (New York: Columbia University Press, 2012)

Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Vintage Books, 1992)

Jochen Becker, Katrin Klingan, Stephan Lanz, and Kathrin Wildner (editors), *Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religions in the City*, Haus der Kulturen der Welt, metroZones, Europa-Universität Viadrina (Zurich: Lars Muller Publishers, 2014)

Le Corbusier, *When the cathedrals were white*, trans. Francis E. Hyslop, Jr. (New York: McGraw-Hill Book Company, 1964)

Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons (Taylor & Francis e-Library, Routledge Classics, 2005)

Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, trans. Willard R. Trask (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1959)

Pier Vittorio Aureli (editor), *The City as a Project* (Berlin: Ryby Press, 2013)

Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan* (New York: The Monacelli Press, 1994)

Richard Sennett, *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* (New York: W. W. Norton & Company, 1992)

Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, *Learning From Las Vegas* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1977)

Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a new Tradition*, Third edition-Revised and Enlarged (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959)

Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History* (London: Thames and Hudson Ltd, 1991)

Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals* (New York: Oxford University Press, 1995)

Reuben Skye Rose-Redwood, *Rationalizing the Landscape: Superimposing the Grid upon the Island of Manhattan*, Thesis in Geography, Department of Geography, Pennsylvania State University, 2002

{ περιοδικά, άρθρα }

MONU #10, *Holy Urbanism*, February 2009, Editor in Chief: Bernd Upmeyer, MONU magazine on urbanism, Rotterdam: Board Publishers

Uncube, Magazine No. 01, *Pilgrimage & the Architect*, August 2012, Editor in Chief: Sophie Lovell, Uncube digital magazine for architecture and beyond, Berlin: BauNetz

Allan Ceen and James Tice, *Rioni: The Districts of Rome*, nollu.uoregon.edu

Allyn Gaestel, *The Road Through Redemption Camp: Religion, Fertility and Abortion in Lagos*, May 18, 2014, Los Angeles Review of Books, lareviewofbooks.org

Andrew Rice, *Mission from Africa*, April 8, 2009, The New York Times Magazine, nytimes.com

Carlos Fuentes, *The Milky Way: The Heretic's Progress*, The Criterion Collection, criterion.com

Denise Scott Brown, *Invention and Tradition, American Architecture: Innovation and Tradition*, (New York: Rizzoli, 1986), mascontext.com

Interview with architect Rem Koolhaas, *Lagos Wide and Close*, April 4, 2014, Rotterdam, submarinechannel.com

James Panero, *The Greatness of the Grid*, March 23, 2012, City Journal, magazine of urban affairs, Manhattan Institute, city-journal.org

James Tice, *The Forgotten Landscape of Rome: The Disabitato*, nollu.uoregon.edu

John B. Jackson, *The Word Itself*, Discovering the Vernacular Landscape, 1984

Mark Polizzotti, *The Milky Way: Easy Striders*, The Criterion Collection, criterion.com

Nick Paumgarten, *The Mannhatta Project*, October 1, 2007, The New Yorker, newyorker.com

René Boer, Michiel van Iersel, Mark Minkjan, *Introduction: Did Suburbia Fail?*, 5 October, 2015, 2ha Magazine #11, failedarchitecture.com

Η Wikipedia.org και τα books.google.com χρησιμοποιήθηκαν για την εύρεση στοιχείων όπως χρονολογικά δεδομένα, βιογραφικές πληροφορίες, βιβλιογραφικές αναφορές.

{ ταινίες, ντοκιμαντέρ }

Billy Wilder, *Double Indemnity*, 1944

Bregtje van der Haak, Rem Koolhaas, *Lagos Wide and Close - An Interactive Journey into an Exploding City*, 2004, lagos.submarinechannel.com

Dennis Hopper, *Easy Rider*, 1969

Luis Buñuel, *La Voie lactée*, 1969

Wim Wenders, *Paris, Texas*, 1984

{ Εικόνες }

01

A https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CF%8C%CE%B-%CE%B1%CF%82_%CE%A7%CE%BF%CE%BC%CF%80%CF%82#/media/File:Leviathan_by_Thomas_Hobbes.jpg

02

A Via del Babuino, Ρώμη, 2007, <https://www.flickr.com/photos/dschwabe/999931279>

Γ Lagos – Ibadan Expressway, <https://www.naij.com/629763-photos-ogun-state-govt-repairs-lagos-ibadan-expressway.html>

03

A <http://abcvoyage.com/le-pelerinage-de-rome-via-francigena/avion-hotel-sejour-pas-cher/>

B <https://www.bergbook.com/htdocs/Cache555.htm>

Γ [https://it.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Madama_\(Roma\)#/media/File:Roma_-_Palazzo_Madama.jpg](https://it.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Madama_(Roma)#/media/File:Roma_-_Palazzo_Madama.jpg)

Δ https://en.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Farnese#/media/File:Palazzo_Farnese_Vasi.jpg

E The Metropolitan Museum of Art, <http://metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/395099>

Z [https://it.wikipedia.org/wiki/Giro_delle_Sette_Chiese#/media/File:Le_sette_chiese_di_Roma_\(Antoine_Lafr%C3%A9ry,_1575\).jpg](https://it.wikipedia.org/wiki/Giro_delle_Sette_Chiese#/media/File:Le_sette_chiese_di_Roma_(Antoine_Lafr%C3%A9ry,_1575).jpg)

H https://40.media.tumblr.com/9910b5d555b26460f76f65e58cc74cd2/tumblr_nxx3yeLzW1r53xs901_500.jpg

Θ https://pt.wikipedia.org/wiki/Obelisco_Flam%C3%ADnio#/media/File:-Flaminio_obelisk.jpg

I Edmund N. Bacon, Design of cities, p. 158

K <http://www.zeno.org/Kunstwerke/B/Piranesi,+Giovanni+Bat-tista%3A+Vedute+di+Roma%3A+Fontana+dell'Acqua+Felice>

Λ Sigfried Giedion, Space, Time and Architecture: The Growth of a new Tradition, p. 86

M Aldo Rossi, Η Αρχιτεκτονική της Πόλης, p. 121

N Aldo Rossi, Η Αρχιτεκτονική της Πόλης, p. 123

Ξ Edmund N. Bacon, Design of cities, p. 142

O Edmund N. Bacon, Design of cities, p. 143

Π The Metropolitan Museum of Art, <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/414803>

P Edmund N. Bacon, Design of cities, p. 154

Σ https://emilewohlfarht.files.wordpress.com/2013/05/giovanni_battista_nolli-nuova_pianta_di_roma_1748_05-12.jpg

04

- A** Brown University Library, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:M._Hausmann_et_Mlle_Lut%C3%A8ce_-_%22Paris-Comique%22.jpg
B Haussmanhattan, <http://haussmanhattan.tumblr.com/>

05

- A** Academy of American Poets, <https://www.poets.org/poetsorg/poem/manhattan>
B http://2.bp.blogspot.com/_LPxe1Nu9wc/TH6UFXlrqI/AAAAAAAAABus/HoHfV4xGqys/s1600/paris-texas-still-2.jpg
Г <http://www.kinopitheque.net/paris-texas/>
Δ Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 112
E Rem Koolhaas, *Delirious New York* (London and New York, 1978), <http://socks-studio.com/2014/12/05/rem-koolhaas-and-the-bourgeois-myth-of-new-york-gabriele-mastrigli-2013/>
Z Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 210
H <http://www.american-architecture.info/USA/USA-Washington/DC.htm>
Θ https://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Minuit#/media/File:The_Purchase_of_Manhattan_Island.png
I <http://beyondcentralpark.com/images/Park/Bridges%201811.jpg>
K The New York Public Library, digitalcollections.nypl.org
Λ The New York Public Library, digitalcollections.nypl.org
M Reuben Skye Rose-Redwood, *Rationalizing the Landscape: Superimposing the Grid upon the Island of Manhattan*, p. 109
N Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 324
Ξ Le Corbusier, *When The Cathedrals Were White*, p. 187
O National Museum of American History, <http://scienceservice.si.edu/pages/027043.htm>
Π Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 327
P Web Gallery of Art, http://www.wga.hu/html_m/p/pinadell/index.html
Σ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gouverneur_Morris.jpg
T <http://blog.nyhistory.org/the-traveller-and-the-stone-john-ledyard-and-the-central-park-obelisk/>
Υ <http://thegreatestgrid.mcnyc.org/greatest-grid/surveying-the-city/25#map>
Φ Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban patterns and Meanings Through History*, p. 281
X https://emilewohlfahrt.files.wordpress.com/2013/05/giovanni_battista_nolli-nuova_pianta_di_roma_1748_05-12.jpg
Ψ Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*

ο6

- A** <http://www.coverbrowser.com/covers/new-yorker/22>
B <http://tvxs.gr/news/sinema/film-noyar-toy-mpili-goyailInter-dipli-taytotita>
Γ Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, Learning From Las Vegas, p. 37

ο7

- A** Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, Learning From Las Vegas, p. 21
B Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City, p. 413
Γ Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City, p. 106
Δ Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, Learning From Las Vegas, p. 25
E Carolyn Sponza, Drive - Through Religion, MONU #10, Holy Urbanism
Z Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City, p. 123 - 36
H Ελεξεργασία επί χάρτη του Google Maps
Θ Ελεξεργασία επί χάρτη του Google Maps
I Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, Learning From Las Vegas, p. 12
K Emeka Udemba, God is a Nigerian, MONU #10, Holy Urbanism
Λ Ελεξεργασία επί χάρτη του Google Maps
M <http://sunnewsonline.com/new/police-arrest-21-year-old-man-killing-father-rccg-camp/#prettyPhoto/o/>
N Los Angeles Review of Books, <https://lareviewofbooks.org/essay/redemption-camp-religion-fertility-abortion-lagos>

